

SOMBART WERNER

HÁBORÚ ÉS KAPITALIZMUS

AZ ATHENAEUM IRODALMI
ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

S O M B A R T W E R N E R

HÁBORÚ ÉS KAPITALIZMUS

FORDÍTOTTA

VEZSENYI BÉLA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.
KIADÁSA

~~Cam.~~
~~3603 22~~

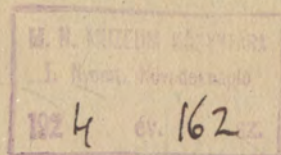

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

~~NY~~ 272.403

ELŐSZÓ.

A véletlen dolga, hogy ez a könyv olyan időben jelenik meg, mikor a háborús érdeklődések megint minden egyébnél jobban elfoglalják a lelkeket. Az elmék ezért fogékonyabbak annak méltánylására, hogy a háborúnak kultúréletünkre milyen páratlanul nagy jelentősége volt, van és lesz, amíg emberek intézik a népek sorsát. Fogékonyabbak különösen ama kapcsolatok meglátására, melyek a háború és a gazdasági élet közt vannak s amelyeknek rendszeres föltárását — különösképpen — eddig még senki se tartotta érdemesnek a fáradságra. Ama nagyon különös eredmények, amikre vizsgálódásaim jutottak, — azt hiszem — igazolják vállalkozásomat és e könyvnek a gazdaságtörténelmi probléma szorosan vett határain túl is adnak némi értéket. Mert nem utolsó sorban törekszem mindig arra, hogy a szakembereken kívül mások is — ez esetben tehát főleg képzett katonatisztek — osztozzanak kutatásaim eredményeiben.

Mittel-Schreiberhau (az Óriáshegységben),
1912 november 12.

BEVEZETÉS.

A háború kettős arca.

Ha a modern kapitalizmus kezdeteit kutatjuk és keletkezésének külső körülményeit emlékeztünkbe idézzük, nem kerülheti el figyelmünket, hogy az egész kor a keresztes hadjáratoktól a napoleoni háborúig örökös harcokkal és háborúkkal van tele. A középkor végén Itália éppen úgy, mint Spanyolország valóságos tábor; Anglia és Franciaország a 14. és 15. század folyamán 100 háborús esztendőt él át; Európának a 16. évszázadból csak 25, a 17-dikből csak 21 esztendeje telik el háború nélkül; 200 esztendőből 154 tehát háborús év. Hollandia 1568-tól 1648-ig 80 és 1652-től 1713-ig 36 háborús esztendőt él át; 145-ből 116-ot. Végül a forradalmi háborúknak megint nagy megrendüléseken megy keresztül az európai világ. Hogy itt valami kapcsolatnak kell lennie a háború és a kapitalizmus között, az egyszerű elgondolásra is bizonyosnak látszik.

Valóban elég gyakran meg is állapítottak ilyen kapcsolatokat. De úgy látom, mikor a kapitalizmus és militarizmus között levő vonatkozásokról beszéltek, sohasem azokra a hatásokra gondoltak, melyeket a kapitalizmus a népek politikájára gyakorolt, a háborúkat mindig csak úgy tekintették, mint a kapitalisztikus fejlődés következményeit. Aminthogy kétségtelenül nagymértékben azok is. Nem valami nagy mesterség az olasz köztársaságok egymásközti vagy a Bosz-

porus uralmáért vívott harcainak nagy részénél, úgyszintén később a 16., 17. és 18. század háborúiban rúgókul »kapitalisztikus« érdekeket fölismerni. Az abrakolóhelyért vívott küzdelmek ezek — minden bizonnyal.

»Ami 1556—1559-ig nem sikerül a franciáknak, sikerül a németalföldieknek »szabadságharcukban« (1568—1648): megtörik Spanyolország gyarmati hatalmát, világkereskedelmi szupremáciáját és megakasztják nemzetgazdasági életének fejlődését; a kapitalizmus Németalföldre helyezi át főhadiszállását. Alig telepszik itt meg, tüstént irígy szomszédokra talál megint, akik sanda szemekkel nézik fejlődését. Cromwel megkezdí a harcot Németalföld ellen: 1651 »navigationact«, 1652—1654-ig kereskedelmi háború. Franciaország és Svédország Angliával szövetkezve küzd 1672—1678-ig a felvirágzó Németalfölddel. Ekkor Franciaország lesz egy időre a vezető kapitalisztikus ország: egy pillanatra úgy látszik, mintha a francia kereskedelem egyesülni készülné a spanyol gyarmatbirtokokkal. De már mutatkoznak az irígyek: Németország, Hollandia, Anglia 1688-tól 1697-ig közösen viselik a koalíciós háborút a nagy hatalomra kapott Franciaország ellen, akitől a spanyol örökösödési háborúban (1701—1714) Hollandia és Anglia sikerrel vitatják el a spanyol gyarmatbirtokok megszerzését. Végül mint utolsó és legerősebb pár: Franciaország és Anglia birkózik egymással (1756—1763); Anglia kerül ki győztesként e küzdelemből és ezzel megalapítja szupremáciáját a világpiacon.«

Ez bizonyos. És volt idő, mikor büszkék voltunk rá, ha valamely nagy háborúnak vagy a világtörténelem valami más nagy eseményének gazdasági feltételektől függő voltát felismertük.

De ma már nem szabad megengednünk, hogy ez a »történelmi materializmus« legyen az egyetlen kalauzunk. Megtette kötelességét. Ám egy lépéssel megint tovább kell mennünk. És ha most elbúcsúzunk a történelem »ökonomisztikus felfogásától«, azzal az érzéssel bocsátjuk el egy emberöltőn át teljesített szolgálata után, mint mikor nyugalomba küldünk egy hűséges, öreg szolgát, nem azért, mintha teljesen hasznavehetetlen volna, hanem mert megöregedett és már semmit sem tud kellőképpen elvégezni. De azért továbbra is megbecsüljük. A »történelmi materializmussal« sem azért hagyunk föl, mintha »helytelennek« tartanók; nem helytelenebb és nem helyesebb az, mint az egységes történelmi felfogás bármelyik módszere. Hanem inkább azért, mert nem hoz már több gyümölcsöt. Meddővé vált. Az aranyér, amit föltárt, ki van bányászva. Mert amit segítségével a történetírás legutóbbi időben napfényre hozott, igazán csupavak kőzet. Kivált amióta politikai pártprogramnak teszi egyik alkotóelemét, bizony csak gyermekijesztő rém lett belőle.

Ezért »a háború és a kapitalizmus« problémáját is ki kell szabadítanunk abból a béklyóból, melybe a történelmi materializmus verte. Ezt legjobban úgy tehetjük, ha megfordítjuk a kérdést és nem azt vizsgáljuk: mennyiben következménye a kapitalizmusnak a háború, hanem azt: a háborúnak hatása-e, mennyiben és miért, a kapitalizmus?

A problémát ebben a szorosán vett formában, tudtommal, még nem vetették föl. Jóllehet egész sereg kísérettel találkozunk, amelyek a háború jelentőségét a »gazdasági életre« akarják kimutatni. De ez a fogalmazás igen tág. Ha

vizsgálódásunkat nem irányítjuk egész pontosan egy teljesen meghatározott gazdasági rendszerre, akkor csak vaktában hadonásunk össze-vissza, mint a »hisztorikusok«!

Milyenek lehetnek a háború által előidézett hatások? Ha ebben a laza szövegezésben kérdezzük: »a gazdasági életre«, — úgy az első és legfontosabb, sőt látszólag egyetlen hatás-ként a *rombolás* áll előttünk, amely nyilván minden háborúval a legszorosabban kapcsolatos.

A háború rombol: ez a kép lebeg mindnyájunk előtt, ha az anyagi kulturára gyakorolt hatását akarjuk szemügyre venni. »A háború fúriája átvonul az országon.« Kifosztott városok. Elpusztított falvak és mezők. Minden földelen a veres kakas. Szanaszét csatangol a jószág. Letarolt vetések. Éhínség a megmaradt lakosság közt.

Ki ne ismerné a leírásokat, főleg Németország harmincéves háborújáról; *Höniger* Róbert újíttotta fel ezeket nemrég emlékezetünkben.¹ De ugyanezek ismétlődnek sok országban a 16. és 17. század folyamán. Kivált Franciaországot látogatta meg keservesen a háború borzalma.

»Mindenütt csupa rom; az igásállat legnagyobbbrészt elpusztult, úgyhogy nem tudnak szántani és az ország nagy területei parlagon hevernek« — jelenti *Cavalli*, a velencei követ 1574-ben. »A falvak csaknem mind lakatlanok és elhagyottak« — mondja egy 1595-beli deklaráció — s emiatt »szinte általánosan megszűnt a munka.«

»Ismeretes, — mondja a tekintélyes polgárok gyűlése 1597-ben — hogy a háború előtt négyszer annyi volt a posztómanufaktúra, mint most. Tanu rá Provins en Brie, ahol nyolcszáz posztószövőiparos volt és jelenleg négy van.«

A leghiggadtabb lelkek is elveszítik egyensúlyukat :

»Rendes és nyugodt időben elkészül az ember a csekély és közönséges véletlenekre ; de e zürzavarban, amelyben harminc év óta élünk, minden francia, legyen akár magán-, akár közéleti ember, úgy érzi, hogy minden órában teljesen tönkrejuthat.« (*Montaigne.*)

És az örökös háborúk legrosszabb következményét abban érezték, hogy az elbocsátott szoldateszka, meg a lezüllött nemesek rabolni kezdtek. Bandák járkák be az országot, ostorai a városoknak és a falusiaknak. Végül a lakosság elvadul ; nem józan és jámbor többé, mint azelőtt, a nyomor, a vér látása megfertőzte és eldurvította, — mondja szintén jelentésében Cavalli.

Egyik országra nézve még számszerű kimutatásunk is van e károkról, melyeket a nemzetgazdaság egy hosszú háború folyamán szenvedett ; Piemont ez — tudomásom szerint az egyetlen ily régi korból — a spanyol örökösödési háború alatt. A kárfelszámítás így szól : 2

Az ellenség okozta tüzkárok	4,184.608 l.
A szövetségesek okozta tüzkárok	691.826 l.
Az ellenség által elvett szarvasmarhák	1,492.032 l.
A szövetségesek által elvett szarvasmarhák	325.412 l.
Elszedett ingóságok és élelmiszerek a takarmány kivételével (<i>Vettovaglia esclusi li foraggi</i>) az ellenség által	16,322.235 l.
A szövetségesek által	4,985.637 l.
Elpusztított gyümölcsfák az ellenség által	3,810.882 l.
A szövetségesek által	2,335.690 l.
Az ellenségnek fizetett sarc	3,177.093 l.
	37,325.415 l.

Volt akkor Piemontnak 1,200.000 lakosa !

De a gazdasági életre mégsem voltak nagyon tartósak e káros következmények, melyek az ilyen rombolásokból származtak. És a tények csekély ismeretére vall, ha valaki főképp a harmincéves háborút okozza Németország gazdasági hanyatlásáért és hosszas elmaradottságáért. Franciaország a 16. és 17. században harminc évnél többet élt át háborúban és a 17. század végén mégis Európa első kereskedő- és iparos-állama.

De a háború nemcsak falvakat és vetéseket pusztított. És gátló hatása a gazdasági élet menetére sokkal messzibbre terjed, mint ahogy a nyomorúságok legsiralmasabb vázolásai sejtetik. De ezt csak úgy értjük meg, ha a problémát az imént már említett formájában állítjuk föl, ha teljes szabadsággal azt kérdezzük: milyen jelentősége volt a háborúnak a *kapitalisztikus gazdasági rendszer* kifejlődésére. Ekkor ugyanis azt találjuk, hogy ennek kifejlődését a háború kétségtelenül hátráltatta, hogy tehát a kapitalizmusra nézve akadályt jelent a háború nemcsak egy tekintetben.

Nem a már meglevő kapitalisztikus alakulatok tönkretételére gondolok, ami a kereskedelmi összeköttetések megszakadása vagy a túlságosan súlyos adók és a háborúokozta egyéb terhek, a bizonytalan szállítási viszonyok vagy az államszűkölk következtében bizonyára elég gyakran megtörtént. Az ilyen módon fellépő zavarok mindenikére csak egy-egy különösen jellemző példát fogok felhozni :

Franciaország exportált Hollandiába :

1686-ban 72 millió l. értéket, amiben 52 millió l. érték ipari készítmény.

1716-ban már csak mindössze 30·7 millió l. és ebből csak 2,338.000 l. ipari produktum. **3**

Hogyan űzzön az ember kereskedést, — panaszkodnak a spanyol Cortezek 1594-ben — mikor 1000 duk. tőke után 300 duk. adót kell fizetni. Három év alatt a tőkének vége. **4**

A németalföldi-keletindiai társaságnak 1697-től 1779-ig 41,275.419 fl. vesztesége volt ind. könnyű pénzben (= 33,020.335 fl. németalföldi súlyos pénzben), annak ellenére, hogy kereskedelmi üzletein még mindig sokat nyert (1776—77-ben 50%, 1778—79-ben 55%). A veszteségét az a nagy költség okozta, melyet az ellenséges földön való fennállására kellett fordítania. »Ha a társaság csak kereskedő lett volna, úgy még szó se lehetne az üzlet hanyatlásáról. De a társaság egyszersmind szuverén is volt és az igazgatás költségei fölemésztettek minden kereskedelmi nyereséget. Sőt még ez sem futotta ki teljesen, tehát a kereskedőnek kellett megfizetnie, amit a kormányzó költött.« **5**

Biringuccio a 16. század elején Auronzo mellett a felső Piave völgyében réz- és ezüstbányát nyitott, amely gyorsan fölvirágzott. További sorsáról ezt írja: **6** »Bizonyára szép hasznót húztunk volna belőle, ha a sors nyakunkra nem hoz akkor egy háborút Miksa császár és velencei Signoria között, aminek az lett a következménye, hogy Friaul és Carmia vonatkozó vidékei lakatlanokká váltak, úgyhogy kénytelenek voltunk fölhagyni vállalatunkkal és szétrombolni az egész berendezést, amit ott készítettünk. Minthogy a háború hosszabb ideig tartott, társaságunk feloszlott...«

A francia »Compagnie des Indes Orientales« (1664—1719) tönkrement ama zavarok és bizonytalanságok miatt, melyek XIV. Lajosnak a tengeri hatalmakkal folytatott háborúja következtében az egész tengeren és minden partvidéken beállottak. Fennállásának 55 esztendeje alatt 27 év háborús. **7**

II. Fülöp államcsődje 1575-ben tönkrejuttatott sok kereskedőházat Sevillában, Rómában, Velencé-

ben, Milánóban, Lyonban, Rouenben, Antwerpenben, Augsburgban és másutt. De főleg a genuiaiak károsodtak. »A credito általában teljesen tönkrement ez újítással« — jelentik a Fuggereknek Antwerpenből. — »Ez a két csőd — írja Müller Tamás Sevilleből — csaknem annyi kárt okoz, mint egy fél dekrétum; mert ezzel a Nyugat-Indiával üzött kereskedés, mely eddig mindenkit eltartott, egészen letört. A spanyol nemzetgazdaság e katasztrófa után csak sivár romhalmaz. 8

Inkább arra a sokkal jelentékenyebb akadályozásra gondolok, amelynél a háború azzal gátolta a kapitalizmus fejlődését, hogy letörte azokat a csírákat, melyekből kapitalizmus hajthatott volna ki. E csírák a tőkéül alkalmas vagyonyokban rejlenek, melyek a középkor elejétől fogva mindig mindenütt ezernyi forrásból összegyűltek. Ezeket a vagyonyokat a háború századokon át számtalanszor megakadályozta abban, hogy tőkévé váljanak, mert a saját céljaira használta fel őket. Aki józan elmével nézte a világot, az egész régebbi korban nem zárkozhatott el azon tény elől, hogy a magánvagyonyok, ahelyett hogy az ipart és kereskedelmet segítenék elő, az állam pénztárába vándorolnak, amely ezeket legtöbbször hadicélokra költi el. Az államkölcsonök, melyek a pénzes embereknek fáradság nélkül tetemes nyereséget ígértek, elnyelték elsőbben a nagy, azután mind a nagy, mind a kis vagyonyokat, ezzel tehát meggátolták a tőke halmozódását.

E dolgok miatt állandóan panaszkodik minden kereskedelemben érdekelt ember, kivált a 18. században.

Például *Angliában*:

»Természetesen minden okos ember kivonta pénzét a kereskedésből és vitte az államkincstárba, mint

jobb üzletbe. Ott, abban az időben (t. i. III. Vilmos idejében) tisztességes módon legkevesebb 20 vagy 30%-ot kaphatott, amellest segítette a kormányt; az így kiadott pénz néhány év alatt bizonyosan visszatérült és ha azt megint új állampapírokba fektették, nem lehet csodálni, hogy az ilyen jövedelmező üzlet mellett csekélyebb tőke is hajtott 80 milliót 60 év alatt.»

»Az államkölsönök teljesen magukhoz vonták mindazt a készpénzt, amelyet egyébként kereskedésbe kellett volna fektetni akár a tulajdonosoknak, akár másoknak.« 9

Franciaországban :

»Ez a pénz, melynek a kereskedelmet kellett volna táplálnia és támogatnia az ipart, örökre elveszett a királyi pénzesládákban, melyek magukba szednek mindent, amit csak szedhetnek...«

»A kapitalisták zsebe... törvényt alkot és megszeg; tönkretesz minden versenyzőt, semmi része sincs a földművelésben, az iparban, sem a kereskedelembe...«

»Nem mehetek el adópalota előtt anélkül, hogy ki ne törjön belőlem egy mély sóhaj; azt mondom magamban: itt sülyed el a pénz, melyet erőszakosan csikartak ki az ország minden részében azért, hogy hosszú és keserves munka után behulljon a király pénzesládájába.« 10

Hollandiában :

»Örökös a panasz, hogy senki sem akarja pénzét kereskedésbe, iparba és földművelésbe fektetni s hogy mindenki tétlenül akar gazdag lenni és ezért pénzét külföldön helyezi el.« 11

És a történelem megmutatja, hogy azok az emberek világosan látták a dolgokat. A középkortól fogva, amióta a városok és fejedelmek kölcsönt kezdtek felvenni, kétségtelen, hogy mindazok, kiknek megtakarított pénzük volt, azt elsősorban kölcsönképpen a fejedelmeknél és városoknál helyezték el. Amíg az ilyen kölcsönök még

személyiek voltak, csak a gazdagok adták pénzüket a királyoknak (azt a pénzt, amely persze részben már szintén betétekből gyűlt össze, mint *Villani* mondja azokról a pénzösszegekről, melyeket a Bardi és Peruzzi-házak adtak kölcsön az angol királynak). Mikor azután az osztalék-kölcsön és főleg mikor a nem személyi kölcsön szokásba jött, a kisemberek megtakarított fillérei is az állampénztárba özönlöttek.

1353- és 1398-ban házakat adtak el Velencében, hogy az árukon államkölcsön-papírokat szerezzenek. 12

A nagy csődülésről, amit II. Henrik király »grand parti«-ja okozott 1555-ben, egyik akkori író ezt jegyzi föl: »Isten tudja, miféle vágy hajtotta az embereket e mértéktelen nyereségre; mindenki rohant, hogy a »grand parti«-ba helyezze el a pénzét, egészen a cselédekig, akik összekuporgatott garasait adták oda. Az asszonyok eladták ékszereiket, az özvegyek feláldozták évjáradékukat, csak hogy a »grand parti«-ban résztvegyenek, szóval úgy rohantak oda, mintha tűz ütött volna ki. 13

Hogy fogalmat nyujtsak arról, milyen hatalmas összegek vonattak el ilyen módon a tőkeképződéstől (a leggyorsabban, vagyis direkt úton), közlöm itt, hogy a jelentékenyebb város-államok és nagy államok mekkora összegű adósságokat vettek föl a középkortól fogva a 19. század kezdetéig:

Üttörők voltak e tekintetben is

1. az *olasz* városok:

Genova állandó adóssága 1257-től kezdődik. Az 1322. évben *Genova* összes államadóssága 831.496 l. 8—12% kamat mellett. 1354-ben a konszolidált adósság fölment 2,962.149 l. 9 s. 6 d.-re. 1378—81-ig

a Velencével folytatott háborúban 10 kényszerkölcsönt vett igénybe átlag 100.000 fl.-al 8%-os kamatozással, úgyhogy a 14. század végén a főttebb jelzett 2·9 millió l.-hoz még további 2½ millió l. járult. 1470-ben Genua államadóssága 12 millió l., 1597-ben 43·77 millió l. 14

Flórencnek volt 1380-ban 1 millió aranyforint, 1427-ben 3 millió aranyforint államadóssága ; 1430-tól 1433-ig 70 család adó fejében (*conto di gravezze*) 4,875.000 fl. fizetett. 15

A *velencei* doge, Mocenigo, miután élete folyamán 4 millió dukátot letörlesztett, 1423-ban még 6 millió dukát adósságot hagy hátra. 1520-ban Montevecchio vagyona 8,675.613 duk. 14 gr. 16

2. Franciaország :

1595 17		296,620.252 livres,
1698 18		2.352,755.000 livres,
1715 19		3.460,000.000 livres,
1721 20		1.700,733.294 livres,
1764 20		2.157,116.651 livres,
1789 20		4.467,478.000 livres,
1800 21		40,216.000 Rente,
1814 21		63,307.637 Rente.

3. Hollandia :

1660 22		140 millió forint,
1698 18		25 millió £.

4. Anglia : 23

1603		400.000 £	
1658		2,474.290 »	
1701		16,394.702 »	} Spanyol örökösödési háború.
1714		54,145.363 »	
1727		52,092.235 »	
1739		46,954.623 »	
1748		78,293.313 »	
1755		74,571.840 »	} Anglia és Franciaország 7 éves háborúja.
1762		146,682.844 »	
1775		135,943.051 »	} Amerikai szabadságharc.
1784		257,213.043 »	

1793	261,735.059 £\	Napoleoni háborúk.
1816	885,186.323 »)	

5. *Európa* :

1714 24 300 millió £.

Egészen bizonyos, hogy ezek a számok nagy és súlyos veszteségeket jelentenek, amelyeket a kapitalizmus szenvedett.

És mégis! *A háború nélkül egyáltalában nem volna meg a kapitalizmus.* A háború a kapitalisztikus szervezetet nemcsak rombolta, a háború a kapitalisztikus fejlődést nemcsak akadályozta, hanem éppen úgy elő is segítette ezt a fejlődést, sőt csak a háború tette lehetségessé, mert fontos feltételek, amelyekhez minden kapitalizmus fűződik, bizonyára csak harcban állottak elő. Utalok mindenekelőtt *az államok alakulására*, ami a 16. és 18. század között megy Európában végbe s ami előfeltétele volt a kapitalisztikus gazdasági rendszer sajátos kialakulásának. A modern államok azonban, ezt nem kell bizonyítanunk, a fegyverek műve: külsejük, határaik nem kevésbé, mint belső tagozódásuk; igazgatásuk, financiájuk a modern értelemben vett háborús feladatok teljesítésében fejlődött ki: etatizmus, fiskalizmus, militarizmus e századokban ugyanazt jelentik. Különösen *a gyarmatokat*, mint általánosan ismeretes, ezernyi véres harcban szerezték és védelmezték meg, kezdve az olasz levantei gyarmatokon a nagy angol gyarmatbirodalomig, amelyet lépésről-lépésre fegyverrel hódítottak el más nemzetektől.

A gyarmatok meghódításáért harcolni kellett a benszülöttekkel, harcolni a féltékeny, versenyző európai nemzetekkel. Bizonyára segített itt-ott a diplomáciai ügyesség is, hogy előnyöket szerezzen

valamely országnak egy idegen néppel való kereskedésében; ismerünk benszülött fejedelmekkel kötött sok szerződést, amelyek révén az európai nemzet mindenféle kiváltsághoz jutott. Kivált a Levante-gyarmatokban, hol félig és teljesen civilizált népek kerültek szembe egymással, voltak gyakoriak a szerződéskötések. De előfordulnak ázsiai, amerikai területeken is. Franciául az ilyen szerződéseknek »firman« volt a nevük; például az 1692. évből való firmannal, melyet Deslandes a francia Comp. des I. O. számára eszközölt ki Chandernagorban a mogultól, körülbelül a következőkben egyeztek meg: A társaság fizet a mogulnak 40.000 kop., 10.000-et azonnal, a többbit, 5000 kop. évi részletekben; a franciáknak joguk van: Bengália, Orissa és Behár tartományokban szabad kereskedést folytatni, ugyanazon kiváltságokkal és ugyanazon szokásokkal, mint a hollandoknak; ők is, mint ezek, $3\frac{1}{2}\%$ vámot fizetnek.

De bármilyen kitünők voltak is az efféle szerződések, ezekkel még nem volt elintézve a dolog. Már az, hogy a benszülöttek betartsák őket, megkövetelte, hogy a szerződéskötő ország kimutassa hatalmát, hogy ezzel a fejedelmet kellő tiszteletre bírja. És emellett még mindig ott volt a rivalizáló európai állam, amely minden pillanatban készen állt, hogy karddal kezében hódítson tért magának.

Igy már a genuiaiak és velenceiek gyarmatainak története örökös háborúk története. 25 Itt is azok az államok kötöttek jó szerződéseket, amelyek a legharciasabban léptek föl. »E harcok folyamán a köztársaság (Velence) lényegében csak arra szorítkozott, hogy megszállását Negropont városában védelmi intézkedésekkel jól körülsáncolja. Valószínűleg ez segítette hozzá, hogy 1277-ben, mikor újból kétéves szerződést kötött Paläologus Mihállyal, kedvezőbb föltételeket ért el.« (Heyd.) És nem kevésbé háborús a nyugat-európai nemzetek gyarmatainak története a 16. század óta; harcias föllépéssel kimutatni a hatalmat volt itt is a jelszó: »El kellene küldeni a király hajóit, hogy jelenjenek meg a partoknál, főképpen pedig

ne kíméljenek se puskaport, se ágyúgolyót, ami nagyon alkalmas lenne a hollandok dőlyfének letörésére . . . szítani kell a háborút Anglia és Hollandia között és mindig a gyengébbet támogatni . . . a Társaság, ha egyszer megtelepült, nem ismer más célt, csak azt, hogy a király legyen India ura,» mondja a francia keletindiai társaság igazgatóinak 1668-ból való emlékirata. 26

Tudjuk, hogy a 17. század óta szokásossá lett állami felségjogokkal és mindenekelőtt hadieszközökkel is felruházni a kiváltságos kereskedelmi társaságokat, amelyeknek így egyenesen feladatukká lett a gyarmathódítás és közöttük került döntésre az abra-kolóhelyért való harc (amennyiben az Európán kívül dőlt el). Hogy ebben a küzdelemben végül is az állam hatalmi eszközeinek nagysága döntött és a győzelmet nem a békés kereskedők, hanem az élelmes üzletemberek és brutális tengerészhősök vívták ki, az kétségtelen.

»Érthető ebből, hogy azoknak az embereknek, kik Indiában a Társaságok élén állanak, más tulajdonságokkal kell bírniok, mint aminők az ügyes kereskedő működéséhez szükségesek; bonyodalmas szolgálat ez, ahol mindenhez kell egy kissé érteni« — írja a mindig tisztán látó *F. Martin* hazaküldött jelentésében. 27 És ez minden nemzetnél így volt: a legbrutálisabbak, a legkíméletlenebbek, a hadi mesterségben legügyesebbek vitték el a küzdelemben végtére is a győzelmet.

Hogy a gyarmatbirtok megszerzése miként történt, erre az afrikai kereskedelmi társaságok története szolgál egy pompás, világos példával:

Afrikát legelsőbben a portugálok foglalták el. Kívülök az angolok is megvetették ott a lábukat: Erzsébet királyné privilégiumot ad egy társaságnak. Az angolok először az Arany-parton építenek erődöt, majd a Stuartok idejében a Gambia-folyónál. 1621-ben megalakul a holland-nyugatindiai társaság is, amely jogot kap, hogy birtokába vegyen minden földet Afrika nyugati és Amerika keleti partvidékén,

ahol csak neki van joga kereskedést űzni. Minthogy akkor már a portugálok birtokukba vették azokat a helyeket, melyek a holland társaságra nézve fontosak voltak, az összeütközés elkerülhetetlen volt és csak hamar be is következett: 1637-ben elfoglalják a hollandok az első portugál erődöt Afrikában és nem-sokára mindazokat, amelyek nekik az 1641-diki szerződéssel formálisan oda voltak ígérve. De most még útjokban állottak az angolok; ugyanis a hollandok jogot formáltak arra, hogy egyedül ők űzhesse-
nek Afrikában kereskedést. Állandóan két hadihajót cirkáltattak a partoknál és ezekkel vadásztak az érkező angol kereskedelmi hajókra. ²⁸ Ebből kivilág-
lott, hogy:

1. az angol magánkereskedők a holland-nyugat-indiai társaság egyesült erejével szemben nem boldogulhatnak;

2. két állam között kötött szerződésnek igen csekély az értéke; (keletindiai tapasztalat!)

3. csak egyetlen eszköz van, amellyel az ilyen ellenséggel, mint a holland-nyugat-indiai társaság, szembeszállhatnak, ha az angol kereskedőket is hasonlóképp társasággá tömörítik össze és ennek megadnak minden hatalmat és kiváltságot, amire szüksége van.

Mindezek megfontolásának eredménye lett a »Company of Royal Adventurers of English trading into Africa« megalapítása 1662-ben.

Ezzel jól szervezett küzdelem indul meg a két társaság között: az angolok is építenek erődöket, hadihajókat is szerelnek föl stb. Mekkora költségekről volt itt szó, mutatják a következő számadatok: az afrikai partokon levő erődök építésére és fentartására 1672-től 1678-ig 390.000 font sterlinget költött a társaság. 1678-tól 1712-ig 206.000 fontot, 1712-től 1729-ig 255.000 £. Összesen tehát 851.000 font sterlinget 57 esztendő alatt! ²⁹ De az angolokat nem is háborgatták többé birtokukban. *Postlethwayt*, ki ezeket az adatokat egykorú, jó forrásokból meríti, ezt a megjegyzést fűzi hozzá: »250 év múltán állandó

politikája lett minden ilyen európai nemzetnek (t. i. azoknak, amelyek idegen földeket fedeztek föl), hogy erődítéseket és várakat épít és tart fenn s ilyen módon való birtoklásánál fogva jogos igényt támaszt az egész kormányzásra, a nagy kiterjedésű ország területére és kizár minden más nemzetet a belső és külső kereskedelemből.«⁷

Ha meggondoljuk, hogy milyen kiválóan nagy fontosságuk van a modern kapitalizmus kifejlődésére a gyarmatoknak, mint amelyek példát mutatnak, alakítják a gondolkodásmódot, vagyont és piacot teremtenek, akkor a háborúnak ez az egy műve: a gyarmatbirtokok szerzése is elegendő arra, hogy a háborút a kapitalizmus felépítőjeként tekintsük. Ime a háború kettős arca: itt rombol, ott épít.

Ám ennek a megállapításáért nem volna szükséges megint egy könyvet írnom. Hiszen ezt minden »historikus« is tudja. Inkább azt szeretném kimutatni, hogy a háború még sokkal közvetlenebbül is részes a kapitalisztikus gazdasági rendszer kifejlődésében. Részes benne azért, *mert a háború teremtette meg a modern hadseregeket*, a modern hadseregek pedig a kapitalisztikus gazdaság fontos feltételeit valósították meg. E feltételek, melyek itt figyelembe jönnek: a vagyontépződés, a kapitalisztikus szellem és mindenekelőtt a nagy piac.

A következő vizsgálódásoknak az a feladatuk, hogy feltárják a kapcsolatokat a militarizmus és a kapitalizmus fejlődése között. Elsősorban azt igyekszem kimutatni, hogy a modern hadsereg, amelynek létrejöttét mingyárt nyomozni fogom, mennyiben segíti elő a kapitalisztikus gazdasági rendszert: 1. mint vagyont teremtő, 2. mint felfogást teremtő, 3. (főleg) mint piacot teremtő.

A korszak, melyre fejtegetésem kiterjeszkedik, a modern hadseregek előállításától kezdve körülbelül a 18. század végéig terjedő idő. A modern kapitalizmus kifejlődésére döntő évek ezek, mikor megkapja célját és irányát: a pubertas évei. Csakis erre a korai kapitalisztikus korszakra vonatkoztatom én a militarizmus kiváló jelentőségét. Később ezernyi más alkotóelemmel vegyül, a gazdasági élet menetét ezernyi más hajtóerő épolyan erősen — ha nem erősebben — szabja meg, mint a katonai érdekek, amelyeknek csak a kifejlett kapitalisztikus korszak kezdetéig van uralkodó befolyásuk. De éppen ez a döntő, mert ebben a korszakban kapja meg a modern kapitalizmus a maga jellegzetes alapvonásait.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ FEJEZET.

A modern hadseregek keletkezése.

I. A szervezet új formáinak kialakulása.

1. Az elméletileg lehetséges hadseregszervezetek.

Az *általános hadseregszervezet* a különböző alakulatok következő lehetőségeit mutatja :

1. A *szervezet középpontja* szerint megkülönböztetünk magánseregeket és állami (városi stb.) seregeket, aszerint, hogy valamely közösség keretén belül vagy egyes (magán) személyek gyűjtik össze a hadsereget, hogy vele akár maguk, akár mások érdekében harcoltassanak, vagy közjogi hatalmak, »közjogi testületek«, mint államok, rendek, városok szervezik a hadsereget.

2. A *sereg fennállásának tartama* szerint feloszthatjuk a seregeket állandó és nem állandó seregekre, aszerint hogy valamely sereg különös háborús ok nélkül is egyszersmindenkorra együtt marad vagy csak ideiglenesen gyűjtötték össze akkor, amikor szükség lett rá. Az állandó hadsereg megint két különböző formában jelentkezhet : mint praesens és mint absens, aszerint hogy a »miles perpetuus« folytonosan »fegyver alatt« van ; vagy polgári foglalkozására szabadságra bocsátják. Ha az állandó hadseregnek csak

egy része van »fegyver alatt«, a másik része pedig szabadságolt állományban, ezt »cader« (keret) hadseregnek nevezzük.

Ha az »állandó hadsereg« fogalmát szorosabban vesszük, akkor azokat a katonákat értjük alatta, akik »fegyver alatt« vannak. Gyakran csak ezekre gondolnak, mikor állandó hadsereg-ről beszélnek annak keletkezése idején, mert akkor még a szabadságolt katona kategóriája nem volt meg.

Éppen ilyen határozatlan a hivatásos hadsereg fogalma (és nem is határozható meg, mert a különbség csak fokozati, nem pedig lényegbeli). Ugyanazt jelenti csak, mint a szorosabb értelemben vett állandó hadsereg, ha olyan sereget értünk alatta, amelynek egész állományát hivatásos katonák, vagyis olyan emberek alkotják, akik mindaddig folytatják a hadi mesterséget, amíg erejük engedi (mint manapság az aktív tisztjeink). De másfelől hivatásos sereg a többéves szolgálati idejű néphadsereg is, szemben a kevésbé képzett vagy teljesen kiképzetlen »milic«-sereggel.

A mi célunkra ez az éles elválasztása a különböző típusoknak nem igen fontos. Elegendő, ha az empirikus alakulatokat, amelyeket az európai történelem felmutat, majd egyenként pontosan leírjuk.

3. Megkülönböztethetjük a hadseregeket a »seregyűjtés« útja-módja szerint. Itt célszerűnek tartom két nagy csoportra osztani őket: kényszerített hadseregre és szabad hadseregre, kifejezván ezzel, hogy a katona az első esetben (külső) kényszernek engedelmeskedik, mikor a zászló alá áll, és ha akarata ellenére is, be kell neki vonulnia (mindegy, vajjon szívesen, sőt tán lelkesedéssel engedelmeskedik-e a hadúr behívó-

jának; ez az érzelmi vonatkozása a kérdésnek teljesen független az egyes katonának a hadsereghez való itt kiemelt és hangsúlyozott jogi viszonyától); a másik esetben a katona szabad elhatározással cselekszik (tehát nem kellene belépnie a seregbe, ha nem akarna).

A kényszerített hadseregek igen különböző jellegűek lehetnek a kötelezettség eredete és formája szerint. A kényszer lehet magánjogi vagy közjogi alapon nyugvó. A magánjogi kényszer birtokba veszi a katona egész személyét, aki így »rabszolgaként« szerepel. Hadkötelezettsége azon a tényen alapul, hogy ő személyileg nem szabad, míg a másik esetben ez a kötelezettség a katona azon minőségéből folyik, hogy ő egy határozott társulás tagja. Mint parasztot, mint lovagot vagy mint alattvalót »behívják« katonának: ezen az úton állanak elő tehát a »behívott hadseregek«, amelyek vagy csak egy részét foglalják magukban valamely népközösségnek, és ekkor osztályhadseregek, vagy az egész nép közösségéből keletkeznek, és ekkor néphadseregek.

A »szabad« hadseregek ellenben olyan katonákból állanak, akik szabad elhatározásukból fogtak fegyvert. Ha ebben az elhatározásukban csupán a harc remélt végeredménye vezette őket, ha a »haza védelmére« vagy valami más érdek megoltalmazása céljából egyesültek, akkor ez a valódi értelmében vett önkéntes hadsereg. Ha pedig közvetlen fizetésért vállalkoztak a harcosok hadiszolgálatra, ha úgy »verbuválták« össze őket és szerződéses bérért kötelezték magukat megszabott teljesítményekre, akkor »zsoldosseregek«.

4. A hadsereg belső tagozódása szerint megkülönböztethetünk még *individuális* és *kollektív*

seregeket; az ezek között levő különbségre fejtegetéseim további folyamán fogok rátérni.

A hadseregformáknak ez a felosztása, amelyet itt előrebocsátottam, nem használatos. De — főleg az ezután következő fejtegetésekre való tekintettel — célszerűnek tartom. Mert gyakran majdnem valóságos fizikai fájdalmat okoz az embernek, mikor azt látja, hogy pl. az »állandó hadsereget« szembeállítják a »zsoldos hadsereggel«, ami olyan, mintha, mondjuk, a »konkrét« és a »konvex« volna egymással szembe helyezve. Az ilyen botlások elkerüléséért ajánlatos mindig szem előtt tartanunk, hogy a nézőpontok, amelyek szerint bizonyos hadseregformákat megkülönböztetünk, nagyon különfélék. Éppen ilyen ajánlatos gondolni rá, hogy a hadseregeknek annyira különböző sajátosságai sokféle módon elegyülhetnek: az állami hadsereg lehet állandó vagy nem állandó hadsereg, a zsoldossereg vagy a behívott hadsereg lehet hivatásos vagy milic-sereg. A zsoldossereg lehet továbbá állandó vagy nem állandó, magán- vagy állami hadsereg stb.

A hadseregszervezet vázlata.

Lehetnek :

- I. A hadsereg *szervezete* szerint :
 1. magán hadseregek,
 2. állami hadseregek.
- II. A hadsereg fennállásának *tartama* szerint :
 1. állandó hadseregek :
 - a) praesens-hadseregek,
 - b) absens-hadseregek (cadre-hadseregek),
 2. nem állandó hadseregek.
- II/a. A *katona kiképzésének tartama* szerint :
 1. hivatásos hadseregek,
 2. dilettáns hadseregek (»Milic«-hadseregek).

III. A hadsereggyűjtés módja szerint :

1. kényszerített hadseregek :
 - a) magánjogilag (rabszolgaseregek),
 - b) közjogilag (behívott seregek),
 - a) osztályhadseregek,
 - β) néphadseregek,
2. szabad hadseregek :
 - a) önkéntes seregek,
 - b) zsoldosseregek (verbuvált seregek).

IV. A benső tagozódás szerint :

1. individuális hadseregek,
2. kollektív hadseregek (tömegseregek, csoportsseregek).

2. A szárazföldi hadsereg.

A legkiválóbb hadtörténetírók vitatkoznak afölött, mikorra tehető a modern hadseregek keletkezése. Míg Franciaországot illetőleg egy ideig megglehetős általánossággal az ordonnánckompániák * VII. Károly által történt felállítá-

* A francia *compagnie d'ordonnance* szervezetének sajátossága, hogy nem egyes harcosokból, hanem »gleve«-kből volt összeállítva, ami határozottan középkori hadszervezetre mutat. Állott pedig »gleve« — németül : »Lanze« — ezeknél az ordonnánckompániáknál egy lovagból, egy könnyű lovasból (coutillier), két lovas lövészből, egy apródból (page) és egy szolgából ; a két utóbbi nem volt kombattans katona. Minden gleveből tehát csak négy személy vett részt a harcban. 100 ilyen gleve alkotott egy *compagnie d'ordonnance*-t, amelynek létszáma így 400 kombattans ; valamennyi lovas (Merész Károly burgundi ordonnánckompániáinál már 9 kombattans volt egy gleveben). A *compagnie d'ordonnance* feje a kapitány, mellette volt még egy »lieutenant«, a tulajdonképpen vezető, két zászlótartó : az »enseigne« és a »guidon« ; továbbá a »maréchal des logis«, a kvártélymester. VII. Károly 15 ilyen ordonnánckompániát állított föl, melyeknek létszáma összesen 6000 harcos. (Lásd : Dr. E. Daniels : Geschichte des Kriegswesen, 1911. III. 62. s köv.) Fordító.

sát (1445) tekintették oly eseménynek, amelytől a modern francia hadsereg fennállását számítani kell, legújabban olyan vélemények hangzottak el, amelyek csak VII. Károly fiát, sőt csak I. Ferencet vagy még későbbi királyokat akarnak a francia hadsereg megalapítójaként szerepeltetni. Angliára nézve némelyek 1509-re vagy még korábbra teszik a modern hadsereg keletkezését, míg mások az 1643. vagy 1645. évet tekintik a megalapítás esztendejének. A porosz hadsereg keletkezését ugyan legtöbbször a nagy választófejedelem idejére teszik, de mégis vitás az, hogy melyik évben vagy éppen melyik évtizedben kell keresni első kezdetét; némelyek pedig csak I. Frigyes Vilmosban látják a porosz hadsereg »igazi« megalapítóját.

Nem csodálkozhatunk ezeken az ingadozásokon, ha figyelembe vesszük, hogy a különböző kutatók igen különböző sajátosságokat tekintenek olyanokul, amikről a modern hadsereget szerintük fölismerhetjük. De vannak-e sajátosságok, amelyek a modern hadsereg ismertetőjegyeiként szerepelhetnek, amelyeknek segítségével biztosan meg tudjuk különböztetni a modern hadsereget a középkortól? Miként lehet egy zsoldossereget egy behívott seregtől, egy osztályhadsereget egy néphadseregtől világosan megkülönböztetni?

Úgy látszik, ezt aligha lehet, ha szemlét tartunk ama kritériumok felett, amelyek időnként a »modern« hadsereg ismertetőjegyei gyanánt szerepeltek vagy most is szerepelnek.

Régebben azt hitték, hogy a *zsoldos szervezet* új dolog, amivel alighanem bevégeződik a feudális korszak és kezdődik a modern kor. De már rég tudjuk, hogy a zsoldosság mélyen visszanyúlik a középkorba s oly régi, mint a lovagság,

hiszen a lovagseregek mellett mindig voltak zsoldosseregek.

Zsoldosseregekkel találkozunk épúgy a görög császárok, **30** mint a kalifák idején a 9. évszázadtól fogva. **31** De az európai államokban is találkozunk velük már a 10. században: Richer barát elbeszéli, hogy Anjou gróf 991-ben Bretagne grófja ellen vazallusokból és zsoldosokból (*conductitii*) álló sereggel vonult. **32**

Korán kifejlődik a zsoldosság Angliában is: 1014-ben Ethelred 21.000 £ szed be hadicélokra, **33** és a Domesday* óta a hűbéri köteleesség pénzzel való megváltása és lovagok verbuválása a király által általános szokássá vált. **34**

A 12. és 13. században már a zsoldosság mindenüvé elterjedt intézménnyé lett: zsoldosseregek voltak azok a normann seregek, amelyek Itáliába jöttek, hogy majd a görögöknek a szaracénok ellen, majd a longobárd törzseknek vagy a tartományoknak a görögök ellen szolgáljanak. Zsoldosok — lovasok és gyalogosok — teszik Szent Lajos csapatainak nagy részét: a gyalogosok az első gyalogsági zsoldoscsapatok, száz emberből álló kompániák egy lovag parancsnoksága alatt, amelyekről hallgatnak ugyan a krónikák, de szólanak a számadások. **35** A 12. században a zsoldos szervezet annyira kialakult, hogy

* Hódító Vilmos, miután az 1066-diki hastingsi csatában legyőzte Haraldot, az egész országot a saját tulajdonába akarta venni. E célból a fekvő birtokok összes jövedelmeit összeíratta és 60.000 birtoktestet hasítgatott ki, amelyből 1500-at koronajószágul magának tartott meg, a többi híveinek osztotta ki, kik ennek fejében meghatározott számú katonát tartoztak állítani. Ezt az összeállított földjvédelmi katasztert nevezik *domesday-book*-nak.

Fordító.

voltak már híres zsoldosvezérek is, mint aminők a későbbi »condottieri«-k. 26

Mindezek a feudális világból vett példák. Hogy a városok védelmi rendszerének mindenütt igen korán szerves alkotórésze volt a zsoldosság, magától értetődő dolog. 37

A zsoldosságot a modern hadsereg különös smertetőjegyének tekinteni alapjában sem lehet, mert bizonyos, hogy a behívott hadsereg mindenkor alkotórészét tette a modern hadseregnek.

De éppen oly kevésbé mondhatjuk, hogy a modern hadsereg kezdete egy időre esik az állandó hadsereg kezdetével. Mert az állandó »hadseregek« is sokkal messzebbre nyúlnak vissza, mint amely időtől a modern hadsereget számítani lehet.

Ha nem akarjuk is az egész lovagsereget »állandó hadseregnek« nevezni, jóllehet szabatosan ilyennek kellene jelölnünk, mert »állandó« volt, vagyis a királynak állandóan rendelkezésére állott, ha csak *in potencia* és *absentia* is, de kétségtelen, hogy a fejedelmeknél minden időben meglevő »scara«* feltünteteti mindama sajátosságokat, amelyeket valamely állandó hadseregnek tulajdoníthatunk: katonákból álló csapat volt ez, amely a fejedelmet vette körül, mindig rendelkezésére állt és sohasem oszlott szét: a *miles perpetuus*. Ezt a személyes védőcsapatot, a »testőrséget« a modern államokban is kezdettől fogva

* Az ó-felnémet *scara* (=Schar; olasz: *schiera*) szó csapatot jelent. Így hívták a fejedelmek, királyok, egyes nagyurak által váraikban tartott állandó testőrcsapatot. Minthogy rendszerint ifjakkból állott, a régi írók »juvenes« vagy »tirones«, a németek »Haistalde«, »Austalde« néven is említik őket. Az említtett francia ordonnánckompániák tulajdonképpen úgy tekinthetők, mint ennek a »scara«-nak kibővítései.

megtaláljuk. Az olasz zsarnokok éppen úgy tartanak ilyet, mint a francia és angol királyok vagy a német fejedelmek: ezek az úgynevezett »gens d'armes«, a *men at arms*, 38 a *Trabanten*, 39 a *darabantok*.

De talán a *király* parancsnoksága jellemzi a modern hadseregeket és különbözteti meg a középkori seregektől? Ha ezt próbáljuk ismertetőjegyül venni, akkor megint csak messze a középkorba kell visszamennünk, hogy a modern hadsereg kezdeteit meglegljük. Mert legalább is Franciaországban a hűbériség kora óta áll a királyi hadsereg a *Connétable* parancsnoksága alatt, aki mellé 1349 óta a *capitaine général* van rendelve, sőt a hadigépek és (az ágyú használatabavétele után) a nehéz ágyú fölött való legfőbb rendelkezés 1274 óta ugyanitt a »*grand maître des arbalétriers*«, egy királyi tisztviselő feladata.

Vagy talán a *fegyvertechnikának* tulajdonítjuk a középkori hadseregnek modern hadsereggé való átváltozását, miként némelyek helyesnek tartják. Ez megint szembeszállás lenne a tényekkel. Egészen bizonyos, hogy a tüzelőfegyverek használatával nem kezdődik új korszaka a hadseregszervezetnek; mert senki sem fogja azokat a seregeket, amelyek Crecy mellett ütköztek, össze és már tüzelőfegyvereket használtak, modern hadseregeknek tartani; viszont azoktól a seregektől, amelyek a 17. század vége felé részben még dsidával harcoltak, senki sem fogja elvitathatni a »modern« sereg jellegét.

Tehát valóban úgy látszik, mintha a hadseregtörténet egy szempontból sem volna középkori és újkori korszakra elhatárolható. De viszont határozottan észrevesszük, hogy azok a hadseregek, melyeket a 18. század elején látunk, alap-

jukban különböznek még a 15. század hadseregeitől is; föl kell tehát tennünk, hogy 1500-tól 1700-ig (csak nagyjában jelölve meg a korszakot) lényeges változások mentek végbe a hadseregszervezetben. Az ellenmondást itt is, mint igen sokszor, úgy egyenlíthetjük ki, ha lemondunk arról, hogy egy bizonyos eseményt döntő jelentőségüként ragadjunk ki, s azután ennek megtörténtétől számítsuk a gyökeres átalakulást. A modern hadseregnek éppen úgy nincs meghatározott születési éve, mint a modern államnak vagy a modern kapitalizmusnak. Előállása nem föltételezi szükségképpen egy egészen új fejlődési sor megindulását. Régi berendezkedések lassanként változhattak át, ódon szokások és eljárások észrevétlenül újhodhattak meg, egymás mellett haladó áramlatok egyesülhettek, amíg végre lépésről-lépésre, apránként történő átalakulással előállt az az új forma, amelyet a maga egészében a régitől gyökeresen különbözőnek érzünk; és e kettőt természetesen, ha igazi mivoltukban fogalmilag akarjuk meghatározni őket, a lehető legélesebben el kell egymástól választanunk, bárha igen jól tudjuk, hogy empirikus kialakulásukban az átváltozás folyamatának egyetlen pontján sem mondhattuk: itt az a pont, ahol az új föllép, és nem mutathattunk rá egyetlen oly fejlődési tényezőre sem, amelynek a megújódást tulajdoníthatnók.

A modern hadsereg állandó és állami hadsereg. Az a két, már mindenkor meglevő tendencia, hogy a fejedelem (mint az állam képviselője) legyen az egyedüli főparancsnok és a csapatok állandóan neki álljanak rendelkezésére, tovább hat és erősödik mindaddig, amíg ezek az alapelvek általános érvényesüléshez nem jutnak. A két

elv e győzelmének külső — mondhatnók tán : szimbolikus — megnyilvánulását — ha e megnyilvánulás nem volna egyúttal oly nagyon reális jelentőségű a modern hadsereg alapeszméire nézve — abban találja, hogy állandóan megvannak a pénzeszközök az állandó, állami hadcsapatok felállítására és felszerelésére ; oly pénzeszközök, amelyek felett a fejedelem szabadon rendelkezhetik, tehát a fejedelem ezzel a seregnek úgy fennállási idejét, mint adminisztratív alakítását is a maga akaratától teheti függővé. A fejedelemnek ezen már most megszerzett anyagi ereje mellett a modern hadsereg két lényeges ismertetőjegye : hogy t. i. állandó és hogy állami, mintegy önmagától egyesül organikus egységgé. A fejedelem rendelkezik ezentúl a »pénz és a nép« fölött és ezzel meg van alkotva a hadsereg a maga új formájában ; ezzel lett azzá, amivé lennie kellett : a fejedelem kardjává, akit szintén csak ez juttat igazi mivoltához, mert a politikai világban »nincs a fejedelemnek tekintélye, amikor se pénze, se népe« — mint a nagy választófejedelem 1667-diki politikai végrendeletében mondja.

Ha elismerjük, hogy e három momentum : a pénzeszköz megszerzése, a kontinuitás és az állami igazgatás összetartozik és alapvető jelentőségük van a modern hadsereg kialakulására, akkor mindenesetre hajlandók leszünk Franciaországnak VII. Károly által eszközölt reformjait korszakalkotó jelentőségűeknek tartani.

Az előzmények, mint tudjuk, a következők voltak 40 : Károly 1439 előtt azokra a szűkös és bizonytalan összegekre volt utalva, miket a még hozzá hű maradt rendek engedélyeztek számára. Ez a pénzügyi rendetlenség és pénzhiány idézte elő a zsoldosbandák garázdálkodását, melyekkel

tele volt az ország. »A kapitányok, akik a királyért harcoltak, igen gyakran visszautasították a király marsalljainak parancsait; váraik falai között igen sokszor a legcudarabb erőszakosságra vete-medtek.« Károly legelsőbbben úgy próbálta hatalma alá vonni ezeket a bandákat, hogy meghatározott jövedelemre szorította őket, mindenkit a maga kerületében. 1439-ben hozzáfogott, hogy egységesen és állandóan rendezze a viszonyokat az egész országban. Így adta ki a november 2-diki rendeletet, 41 amelynek alapgondolata az, hogy a csapatokat, melyekre a folytonos háború miatt szükség van, nem lehet fékentartani, ha zsoldjukat nem fizetik rendesen és egységes parancsnokság alá nem rendelik őket. Az országnagyok lemondottak arról, hogy a király engedélye nélkül tarthassanak csapatokat és kizárólag csak a királynak engedték át azt a jogot, hogy kapitányokat nevezhet ki, akiknek aztán a kompániájuk által elkövetett minden visszaélésért a király mellett felelősöknek kellett lenniök. De lemondtak arról is, hogy alattvalóikra önhatalmúlag adót (*taille*) vessenek ki, vagy hogy a háború miatt a már kirótt adókat fölemeljék; a királynak engedték csak meg, hogy a csapatok zsoldjának fizetése céljából általános adót szedjen épúgy az országnagyok alattvalóitól, mint a közvetlenül bírt területeken. Ezt a jogot a király állandónak tekintette: a »denarius perpetuus«-ból szinte önmagától állt elő a »miles perpetuus«. Az Orléansban tartott gyűlés határozata alapján a király szilárd és hathatós adminisztratív berendezkedéseket tehetett. *Ranke* ezt a reformot bizonyára jogosan mondja »egyik legnagyobb változásnak«. Ennek köszönhető az a maga korában hallatlan nagy és hallatlan jó hadsereg, amellyel VIII. Károly

betört Itáliába és végeredményében ennek köszönhetők azok a pompás csapatok, amelyekkel I. Ferenc vívta meg csatáit.

Ami Franciaországban már a 15. század derekán lejátszódott, csak két századdal később ismétlődött más európai államokban. Angliában a »commonwealth« idejére esik csak a hadsereg konszolidációja. A két döntő fontosságú rendszabály itt alkalmasint a parlamentnek (1643) az a határozata, 42 hogy az Essex-hadsereg állandóan 10.000 főnyi gyalogos csapatokból és 4000 lovasból álljon, valamint az 1645 február 15-diki azon rendelet, amely megbízza a »Committee of Both Kingdomes«-t, hogy (mivel az Essex-hadsereg kapitulált) »új hadsereget« — *The New Model Army* — gyűjtsön.

Később azután — mint tudjuk — megint kérdésessé vált az állandó állami hadsereg megtartása, amikor a *Bill of rights* az állam alaptörvényévé tette, hogy állandó hadsereg tartása békeidőben »törvényellenes«. Mivel azonban a hadsereget mégsem lehetett nélkülözni, a parlament 1689-től fogva verbuvált hadsereg alakítására adott engedélyt egy évente megújított speciális törvénnyel, melynek címe *Bill to punish mutiny and desertion* etc. Ez a »mutiny bill« az alapja azóta az angol hadseregnek. 43

Németországban, vagyis a német fejedelmeknél — nézetem szerint — az 1654 május 17-diki Reichstag határozatának 180. szakasza lett döntő jelentőségű. Ebben a szakaszban mondták ki azt az alaptételt, hogy »az összes választófejedelmek, birtokos alattvalók és polgárok« kötelesek »a szükséges várak, védelmi helyek és garnizonok megszállása és fentartása céljából fejedelmeiket és feletteseiket segélyösszeggel támogatni«.

Ez a határozat a fejedelmek belátására bízta, hogy mekkora legyen ez a tartománygyűlések által engedélyezendő összeg és ezzel nagyot lendített a »miles perpetuus«-nak német földön való kifejlődésén. 44

Nincs itt rá terünk, hogy részleteiben is nyomon kövessük a *hadsereg államosításának* folyamatát, amely lépésről-lépésre párhuzamosan halad a csapatok állandósításával. Elég az hozzá, hogy a modern hadsereg a maga közjogi és igazgatástechnikai alakjában a 18. század kezdetén már kész. Poroszországban, amely ezentúl vezető ország, az 1713 május 15-diki kabinet-rendelet jelzi az újjáalakulás megtörténtét. Az »ideiglenes zsoldosságnak« ez a rendelet adja meg az utolsó dőfést, mert kimondja, hogy aki egyszer fölcsapott katonának, addig köteles szolgálni, míg őfelsége el nem bocsátja. 45 Az összes tisztii állások betöltését is ettől fogva a királynak tartották fenn s ezzel, I. Frigyes Vilmos alatt, a korona szabad, korlátlan monarchikus kinevezési joga ebben is, mint a kormányzás minden más terén, föltétlen elismeréshez és gyakorlás-hoz jut. 46

De ha a »modern hadsereget« egész mivoltában tekintjük, szervezeti és igazgatási jellegén kívül még egyéb jellegzetességek is világosan feltűnnek rajta. Gyakorlóterek ötlenek szemünkbe, látunk részekre osztott és összekapcsolt »csapattesteket«: hadtestek, ezredek, zászlóaljak, századok vonulnak el előttünk egész sereg egymás fölé és alá rendelt parancsnok vezényleásával. Vagyis: a modern seregnek hadtechnikailag is megvan a sajátossága. Még pedig az, amit kollektív seregnek vagy *tömegseregnek*, vagy akár csapatok seregének is nevezhetnénk és ebben megint

élesen különbözik minden középkori hadseregtől.

Az ilyen tömegsereg sajátossága abban rejlik, hogy mindenekelőtt a nagyságával, sok főből álló, de egy taktikai egységgé összefoglalt harcos tömeggel működik. Mikor ezer lovas szállt harcba, ezek nem alkottak egységes tömeget, hanem ezer különálló harcos küzdött egymás mellett: ezer modern lovas, mikor rohamra megy, úgyszólván egy csapattá van összeforrasztva. Bennük és általuk a tömegtest szuperindividuális egysége működik, melyet egy közös szellem hat át. Ezt a közös szellemet a vezénylet teremti meg, amely a vezetőktől indul ki. Így tehát a (szellemi) vezetés és a (testi) cselekvés el van egymástól választva, különböző személyek teljesítik, míg régebben egy és ugyanazon személyben egyesült mindkettő. Az a differenciálódási folyamat ment itt végbe, amely az egész modern kultúrfejlődésünkre oly rendkívül jellemző.

Legelsősorban feltűnik a gazdasági élet szervezetében történt fejlődés analógiája: a kézművességből a kapitalizmusra való fejlődés.

A vezető és végrehajtó funkcióknak ez a differenciálódása egész sorát idézi elő az olyan jelenségeknek, melyek a modern hadseregre jellemzők: ilyenek elsősorban a gyakorlatozás és a fegyelem, amelyek mechanikus úton létesítenek összeköttetést a vezető és végrehajtó szervek közt. Az »egyszerre lépés«, ami megvolt a görögöknél és rómaiaknál, amit a svájciak és svédek is gyakoroltak, a porosz hadseregben pedig Leopold von Dessau tett szabállyá, úgyszólván szimboluma a modern hadseregnek.

Azt hiszem, nem méltányolták még eléggé azt a hatást, melyet a modern hadseregszervezet

gyakorolt az egész kulturára és kiváltkép a gazdasági életre. A döntő jelentőségű 17. században történik a megsemmisítése és széttagolása a természetes embernek, aki a renesszánsz-korban még uralkodott és képtelen lett volna teljesen kifejleszteni a kapitalisztikus rendszert. — Helyébe jön a részletember, a szakember, a kötelesség embere. Ez új ember megszületéséért a vallást, kiváltképpen a puritanizmust szokták okolni. De meggondolták-e azt is, milyen szorosan kapcsolatos egymással a puritanizmus és a militarizmus? Nem szabad elfeledni, hogy a »katonai szellem« — *»the military spirit«* — Cromwell révén jutott a modern hadseregbe és hogy Milton is militarisztikus eszmékkel van tele.

Az ideálja mindkettőnek ugyanaz: leigázása az őseredeti embernek, besorozása egy fölébe emelkedő egészbe. Ennélfogva azok a katonai »erények« is, amelyeket a 17. és 18. században hirdettek, legnagyobbbrészt ugyanazok, mint amelyeket a non-conformisták, a kálvinisták, a puritánok képviselnek. *Fegyelem a vezérmotívumuk.*

Fassmann Dávid »A vitézlő és katonai rend eredete, dicsősége, kiválósága és jelessége, valamint ennek 18 szükséges tulajdonsága« címmel könyvet írt, amely 1717-ben Berlinben jelent meg. Ebben a jó katona következő 18 tulajdonságát sorolja föl:

»Istenfélelem, okosság, bátorság, halálmegvetés, józanság, éberség, türelem, megalégedés, hűség, engedelmesség, tisztelet, figyelem, a testi vágyak megvetése, becsvágy, önmegadás, kifogástalan szolgálat, tudomány, jó természet.«

Ugyanezeket az erényeket nevezi meg I. Frigyes Vilmos egyik hivatalos rendelete, amelyet nyilván Fassmann sugalmazott. Puritán katonai

és kapitalista erények — mint látjuk — legnagyobb részben azonosak.

Akár azt tesszük tehát fel, hogy a katonai fegyelem puritán szellemből született vagy puritán eszméktől nyert támogatást, akár pedig azt, hogy az újjáalakult viszonyokban van sajátos eredő oka : afelől nem lehet kétség, hogy az életnek az új szellemmel való átítatásában a hadsereg végezte a munka oroszlánrészét. Ezt a célt szolgálta a gyakorlótér, ahol fáradságos, kemény, éveken át tartó tusában a régi ösztönember elpusztult.

Ez az a döntő jelentőségű változás, amelyen a hadseregszervezet a 16. századtól a 18. századig keresztülment. Ezen idő alatt az önkéntes zsoldoskatonából begyakorlott, fegyelmezett parádés katoná lesz, akinek háta mögött ott a káplárpálca. A sok gyakorlatozás kötelessége, a szigorú fegyelem, a drill az új korszak ismertetőjegyei. És ez a munka nem vesztetett kárba a kapitalizmusra nézve sem, amelynek egészen ilyen emberekre volt szüksége. Nem kell ugyan azt gondolnunk, hogy ugyanazok az emberek, akiket a gyakorlótéren kiképeztek, értékesítették volna a gyárban a fegyelmezett engedelmeskedés új módját. De hatott már a példa, amit a hadsereg adott, s az a szellem, amely ott uralkodott, tovább plántálódott a lakosság többi részében is, ápolták a családokban és átörökölték, úgyhogy végül a gazdasági életben is kisarjadhatott. Hogy nem a gazdasági élet tükröződött a katonai fegyelemben, miként a történelmi materializmus egyik óhitű képviselője szokta következtetni, mihelyt ilyen párhuzamos jelenségeket tapasztal, mint amikre az imént rámutattam, azt a két jelenség időbeli egymásutánja bizonyítja.

Annyi mindenesetre bizonyos előttem, hogy itt az egész kultúra, különösen a gazdasági kultúra genezisére igen jelentős probléma rejlik, amelynek beható tárgyalása megérdemelné a fáradságot.

Ezen új tömeghadseregek mintaképei a 14. századbéli svájci néphadseregek voltak; később azután a humanisztikus tanulmányok a görögök és rómaiak tömegseregeire irányították a figyelmet. Utalok Macchiavelli hadtörténeti műveire, vagy I. Ferenc francia király légióira. Ám a modern fejedelmi hatalom a hadsereg alakításának ezt a formáját minden minta nélkül önmagától is megteremtette volna, mint ahogy a modern kapitalizmusnak önmagából, saját legbensőbb lényegéből kényszerítő szükségességgel ki kellett fejlesztenie a munkaszervezet nagyüzemi formáit, mert a külső nyilvánulási formák benne rejlettek.

A modern fejedelmi hatalomnak önmagából meg kellett teremtenie a differenciált tömegsereget, mert csak ez elégíthette ki a benne rejlő törekvést a terjeszkedésre és erő kifejtésre. A fegyvertechnika itt szintén szóba jöhet. De ez nem volt primér hatóok a modern hadseregszervezet kialakulásánál (époly kevéssé volt az, — az összehasonlítás önkénytelenül mindig kínálkozik — mint a nagyüzemi formák kialakulásánál a kapitalisztikus gazdasági rendszer keretében). A négyszögcsapatnak,* amelyben a modern tömegsereg leg-

* A négyszögcsapatot (Gevierthaufen) az újkori hadviselésben a svájciak alkalmazták először. A harcosokat négyszög alakban állították föl mindenik oldalon egyenlő számú harcossal és így a csapat mindenfelől egyforma erős volt. Az előrenyomulásnál a négyszög alak átalakult derékszöggé. Ez a taktikai formáció egyébként alapjában ugyanaz, mint az ókori hadviselésben a germánok ékalakú csapata (cuneus). *Fordító.*

elsőbben jelentkezik, mint taktikai egységnek fegyvertechnikai alapjául a dsida szolgál és nagyon át kellett alakulnia ennek a taktikai formációnak, hogy a tüzelőfegyverek használása lehetővé váljék. Később azután a tüzelőfegyvertechnika természetesen a maga monoton-mechanikus működésével a tömegsereg szervezetét állandósította, úgyszólván rányomta az automatikus bélyeget és az egykor tisztán szabad elhatározással alakított formációt szükségszerűvé tette (mint ahogyan a gőztechnika a manufaktúrát gyárrá alakította át).

Eredetileg azonban a tömegsereg formáját a modern fejedelem szabadon adta meg, hogy annak legbensőbb lényegét kifejezésre juttassa: csak ebben rejlett a gyors és szakadatlan kibővítés lehetősége. A vezető és végrehajtó munka differenciálódása, a harci készségeknek e differenciálódástól függő gépiessé tétele biztosította, hogy bármekkora gyakorlatlan embertömeget rövid idő alatt alkalmas harcosokká lehessen kiképezni. Természetesen amint a taktikai siker mindinkább a tömeghatáson épült, ez pedig a tüzelőfegyverek használatával egyre nagyobb mértékben következett be, abban a mértékben nőtt a kényszerűség is a seregek megnövesztésére, mert a sereg nagyságától függött ezentúl (a kiképzés, fölszerelés stb. egyébként hasonló állapota mellett) az állam hatalmának nagysága.

Igy támad mintegy magától a modern hadsereg utolsó, de megismerésünk céljából legjelentősebb sajátossága, az, hogy *megvan benne a tendencia a terjeszkedésre*, amit semmiféle feudális hadsereg, semmiféle polgári sereg nem ismert, nem is ismerhetett. Valóban a modern hadsereg talán az első pont, ahol a társadalmat hatalmába keríti a terjeszkedésre és megváltozásra irányuló

dinamikus törekvés, amely a középkori világ statikus, nyugodt viszonyai helyébe lépett és oly alaposan fölforgatta egész kulturánkat. Az ezzel kapcsolatos sokszorozódásra irányuló tendenciák, melyek azután a kapitalizmusban nyilvánulnak legerősebben, szintén itt, a modern hadseregeknél lépnek föl először.

A modern fejedelem határt nem ismerő törekvése éppen úgy kifejezésre jut a csapatok szaporításában, mint a kapitalista vállalkozó határt nem ismerő törekvése a pénzösszeg szaporításában. Hadseregszaporítás és tőkehalmozás teljesen rokon eljárások: a mennyiségek halmozása; a hatalmi szférának túlterjesztése a személyi és individuális képességen: az egyén testi-lelki korlátainak áttörése stb., stb.

Nem szükséges e két fejlődési sor között okozati kapcsolatot keresni. Éppen úgy lehetséges, hogy mind a kettő önállóan halad egyik a másika mellett, vagy talán közös gyökérből hajtottak ki.

3. A haditengerészet.

A tengeren való hadviselés szervezetének bizonyára sok közös vonása van a szárazföldi hadviselés szervezetével. Először is sokszor találkozunk a haditengerészetnél a seregalkotásnak ugyanolyan formáival, mint a szárazföldi hadseregnél: tengeren éppen úgy megvan a behívás, a zsoldosság, vagy a condottieri-rendszer, mint szárazföldön.

Az egész középkoron át *Angliában* a *Cinque Ports** tartozott kiállítani a flottát: Dover és Sand-

* Cinque ports (non porcille-ből) = öt kikötőváros. Ezek voltak: Dover, Sandwich, Haftings, Romney és Hythe, Ford.

wich 20—20 hajót állított ki a királynak évente egyszer 20 napra, mindegyik hajón 21 emberrel. A többi város matrózok állítására és élelmiszerek (*stores*) szállítására volt kötelezve. (Donesday 1, 3, 336.) Már az 1635. évből olvasunk egy flottaösszehívásról, amelyben 44 hajó szerepelt és szállítóképességük összesen 11.500 t., tengerészlegénységük 8810 főt tett ki. Persze ezt mingyárt az a megjegyzés követi, hogy azok a városok és vidékek, melyek hajót nem állítottak ki, pénzben tartoztak leróni kötelezettségüket. (*Rhymer* : Foedera 19.658 seg. 697.) Emellett Angliában korán volt már zsoldosflotta. 1049-ből írja a Sax. Chron. 441, 42 : »Edward király elbocsátott zsoldjából 9 hajót s ezek mindenestül eltávoztak, ott maradt 5 hajó s a király 12 hónapi bért ígért nekik.« (V. ö. *Laird* *Clowes* : The Royal Navy 1, 19, 50, 79.)

Már akkor is voltak egyes vállalkozók : így a genuai Ayton Doria kötelezte magát (Anno 1337), hogy a francia királynak az angol király ellen 20 gályát állít ki legénységgel ellátva és fölfegyverezve havonként és hajónként 900 aranyforintért ; hozzá még 20 gályát Morgheből (Monaco). A szerződést közli A. *Jale* : Arch. nav. 2 (1840), 333. s köv.

A spanyol flotta V. Károly idejében még tisztán zsoldosflotta volt. Károly egyáltalában nem tartott állami hadihajót, sőt azokat a gályákat is, melyeket saját költségén építtetett, vállalkozóknak adta át fölfegyverzés és fölszerelés végett. A zsoldot régi rendeletek szabták meg, legutoljára az 1554 nov. 5-diki rendelet szabályozta. »Vállalkozókként«, vagyis hitelezőkként a hajók fölszerelésénél és szolgálatba állításánál nemesek, lovagok, földesurak, sőt egyházi méltóságok is szerepeltek. De V. Károly nem csupán a spanyol zsoldoshajókat használta, hanem az olaszokat is a Doriak, Centurionek és Gobok vezetése alatt. Az ilyen hajókon a fegyelem és az egész életmód dolgában éppen olyanok voltak az állapotok, mint egy landsknecht-táborban ; még nők sem hiányoztak. Egy tuniszi expedíció alkalmával nem kevesebb mint 4000 (?) »*enamoradas*« volt a hajókon, 47

De talán mégis több és jelentősebb az, ami a tengeri hadviselést a szárazfölditől megkülönbözteti. Elsősorban: a tengerészetnél sohasem volt olyan harcos, mint amilyen a lovag. Ezek a szülőföldjük sajátos talajából termett harcosok, akik a középkori hadsereget oly jellegzetessé tették, a tengeri hadviselésnél tisztán külső okokból hiányoztak. A taktikának itt alapelvénél fogva kezdettől a tömegműködésre kellett törekednie. Ha az ellenséges hajóba való behatolásnál szokott is ember-ember ellen harcolni, a hadi siker lényegében mégis a hajó jó vezetésétől függött, amely sok ember munkája, ahol egyik parancsolt, a többiek pedig végrehajtották rendelkezéseit. Mekkora a különbség (éppen ezekben az évszázadokban) egy lovagcsata, meg egy — mondjuk — velencei és genuai gályák harca között, ahol több száz rabszolga ül az evezőpadokon!

A tengeri háború második sajátossága azon alapszik, hogy ez a hadviselés mindig rendkívül nagy dologi természetű kiadással járt, amely a személyi teljesítménynél gyakran sokkal fontosabb. A harcos teljes felszereléséhez járul itt még a hajó, amelynek előállítása és használata aránytalanul nagyobb költséget kíván, mint az egyes harcos számára való fegyverek készítése vagy egy harci paripa megszerzése.

És az a különös, hogy ezek a hadviseléshez legfontosabb kellékek mindig készen vannak a közönséges kereskedőnél az ő kereskedelmi hajói alakjában.

Ebből a különös tényből korán kifejlődött a hadseregszervezetnek egy a tengeri hadviselésnél sajátos rendszere: a kereskedelmi flottának hadicélokra való fölhasználása. Ezt a rendszert Európa valamennyi tengert járó nem-

zeténél alkalmazva találjuk az egész középkor folyamán.

Az »Annales Januenses«-ben 281, 45 olvassuk az 1274. évről: »Capitanei quidem Janue . . . armari fecerunt omnes quas potuerunt habere galeas et que potuerunt in Janue reperiri que quidem fuerunt numero . . . (a szám hiányzik). V. ö. E. Heyck : Genua und seine Marine (1886) 116. l.

Az angol hadiflottánál még a 16. és 17. században is túlnyomó számmal vannak (mint számszerűen még ki fogom mutatni) a kereskedelmi hajók, amelyek e későbbi időben annál alkalmasabbak voltak hadicélokra, mert az akkori kereskedelem jellegének megfelelően lényegükben hadieszközök voltak: ágyúkkal való felszerelésük gyakran alig állott hátrább a hadihajókénál.

Másfelől a dologi kiadás igen jelentékeny volta a tengeri hadviselésnél korán olyasmire vezetett, amit *állandó flottának* nevezhetnénk. Ha a fejedelemnek már megvan az anyagi eszköze, hogy hajókat építsen, akkor ezek neki hosszú időn át rendelkezésére állanak; nem kívánnak, mint a harcos, szüntelen új költségeket. Szüksége van természetesen még matrózokra és tengerész-katonákra is, hogy háborút viselhessen. De a hajókkal a fejedelem mégis megszerezte a haderő egy lényeges részét, amely tehát »állandó«, amíg a hajók használhatók. Úgy látszik, mintha a királyoknak és városoknak korán lett volna már saját hajóállományuk. Amit Edgár angolszász király (959—975) flottájáról olvasunk, 48 már egészen úgy hangzik, mint valami állandó flotta évi hadgyakorlatairól szóló jelentés. Genua államról pedig világosan tudjuk, 49 hogy a 13. században minden bizonnyal voltak hadihajói, még pedig nemcsak megvásárlottak, hanem olyanok is, melye-

ket megrendelése folytán saját maga számára építtetett. Velencében is mélyen a középkorba visszanyúló időből van tudomásunk a köztársaság saját hajóiról, sőt saját hajóépítőtelepeiről.

A *haditengerészet államosítása* is sokkal régebbre nyúlik vissza, mint a szárazföldi hadseregé. Itt alkalmasint (a kapcsolatot nem látom világosan) a király büntetőbíráskodási hatalma alkotta az áthidalást az önálló tengerésztestületek és a királyi főnhatóság között.

Angliában már III. Edward idején az egész flotta a király parancsnoksága alatt áll: a hajóskapitányoknak (hacsak erre különös felhatalmazásuk nincs) nem volt joguk a tengerészeket megbüntetniök. Így szabja meg ezt a *Black Book of Admiralty*, amely valószínűleg az 1351. év előtt keletkezett. 50 Az állandó tengeri haderő fentartására és felhasználására rendeltetett főnhatóságok alapja a középkor folyamán Angliában a »Lord High Admiral« hivatalban alakul ki. Ezzel a hivatallal legelsőbbben a 14. században találkozunk; 1405-től a High Admiralog megszakítatlan sorát ismerjük. Főhivatalnokok voltak ezek a haditengerészet folyó ügyeinek intézésére (government). Némelyek 51 az »állandó flottát« Angliában 1512-től keltezik, attól az esztendőől, amikor VIII. Henrik a tengerészeti hivatalt fölállította és amelytől kezdve több nagy hajót állandóan rendelkezésére tartott (amit ugyan nem ez a király tett először). Bizonyos, hogy ezen idő óta a királyi hajók száma gyorsan növekszik (anélkül hogy a magánhajók felhasználása megszűnnék) és igazgatásuk jobban központosul.

Franciaországban hasonló a fejlődés, mint Angliában. Behívás, charter (hajóbérlet)-rend-

szer, királyi hajók egymás mellett. Itt korán létesül az állami főigazgatás: 1327-ben a haditengerészet élére főadmirálist állítanak, akinek címe: *Amiral de France*, és elnöke az admiraltiási törvényszéknek. Különösen a 17. század elejétől a királyi hajók egyre szaporodnak. Általában Richelieut tekintik úgy a gyarmatok, mint a francia haditengerészet megalapítójának, de az csak Colbert alatt — miként az angol Cromwell alatt — erősödik meg véglegesen.

II. A hadsereg kibővülése.

Mondottam, hogy a modern hadsereg nagyobbodásra irányuló tendenciája alkotja ennek ránk nézve legfontosabb sajátosságát, mert a legfontosabb ökonomikus hatásokkal jár, főleg mivel — egyébként hasonló körülmények közt — valamely ellátandó csoport növekvő nagysága hamarabb vezet tömegszükséglethez.

Hogy a modern hadseregek terjeszkedésének e jelenségéről világosabb fogalmat nyujtsak, közölni fogom itt a *haderők számadatait* a fő államokban.

1. A szárazföldi hadsereg.

Egyik legfontosabb eredmény, amire Hans Delbrück hadtörténetének harmadik kötetében jut, annak kimutatása, hogy a *középkornak általában kisebb hadseregei* voltak, mint ahogy eddig élé föltettük. Ezzel a megállapítással a hadviselésnél is be van igazolva ugyanaz, amit a kereskedelemnél kimutattam, s amit sokan mások már korábban az általános népességi viszonyokról, nevezetesen a városok lakosainak számáról bizonyítottak: a középkori világ külső kicsinysége

(ami a belső nagyságát annál impozánsabbnak mutatja). A hastingsi csatában azelőtt százezreket, sőt milliókat (egyik becslés 1,200.000-re rúg) ütköztettek össze egymással; nagyon valószínű, hogy a normann sereg a valóságban kevesebből állott 7000 harcosnál, de bizonyos, hogy nem sokkal többől; Harald serege még csekélyebb volt: 4000—7000 harcos.

Még a keresztesháborúk seregei is, melyek a legnagyobbak voltak a középkorban, aránylag kicsinyek; a lovasok számát, akik a palesztinai csatákban küzdöttek, legfeljebb 1200-ra, a gyalogosokét 9000-re tehetjük. Asdodnál a seregek egész létszáma 8000 harcos, ami valószínűleg igen magasan van számítva. Barbarossa Frigyes serege, amelyet Milánónál összegyűjtött, szintén a középkor legnagyobb seregeihez tartozott; ám itt is a krónikások által emlegetett tízezrek és százezrek mesébe valók; csupán néhány ezer lovasról volt szó. A cortenuovai csatában (1237), az akkori idők egyik legnagyobb ütközetében, legfeljebb 10.000 kombattans állott szemben egymással.

A középkori seregeket meglehetősen pontosan határozhatjuk meg számbelileg, ha abból indulunk ki, hány lovag volt általában valamely országban. Angliában — *Morris* számítása szerint — a 13. században nem volt több 2750 lovagnál; minden lovagra esett átlag két csatlós, volt tehát egész Angliában 8000 lovas; a gyalogos sereg maximumát, amit 1277-ben, de csak igen rövid időre össze lehetett gyűjteni, 15.640 emberre kell tennünk.

A legnagyobb sereg, melyet a középkor látott, a III. Edward által 1347-ben Calaisnál összegyűjtött sereg volt; ez 32.000 emberből állott s ez

— mint ahogy azt *Delbrück* a számításainál megjegyzi 52 — »a középkorban hallatlan haderő«. És mindezen számoknál még azt sem szabad soha elfelejtenünk, hogy a nagy seregeket mindig csak igen rövid ideig lehetett együtt tartani.

A huzamosan együtt tartott haderők gyors emelkedését a középkortól fogva a következő szám adatok mutatják:

1. *Franciaország*: 53 VII. Károly 4500 emberből álló lovasságot tartott és (de csak papiroson, mondja forrásunk: *H. Baude*) 8000 főnyi gyalogságot (íjászok).

XI. Lajos halálakor 4500 főnyi »gens d'armes«-t hagy hátra; »meglehetősen sok svájcit, nagyszámú szabad íászt és másféle harcost, akiknek számát 60.000 zsoldosharcosra becsülhetjük, akik fizetésért mindig készek harcolni az ellenséggel«. De ez hadilétszám volt-e?

Az 1492. évről (tehát VIII. Károly idejéből) a velencei követ, Contarini Zacharia, így adja a létszámot: 3500 lovasdsidás (mindenikük 3 lóval), 7000 íász, 10.000 mortes-payes (invalidus).

A sereg, amellyel VIII. Károly bevonult Itáliába (a »Nouveau voyage littéraire de deux religieux bénédictins« szerint) 42.000 főnyi gyalogosból, 6500 gleveből (mindenik 3 lovassal) állott.

I. Ferenc 50.000 főnyi gyalogságot, 15.000 lovast tartott.

IX. Károly idejében a vallásháborúban egymással szembenálló seregek létszáma együttvéve 130.000 gyalogos és 35.000 lovas. (*Davity* szerint.)

IV. Henrik 51.000 embert tartott harcra készen.

A harmincéves háborúban Franciaország

már 100.000 embert állít talpra : 1636-tól 1642-ig 142.000 főnyi gyalogság és 22.000 főnyi lovasság küzdött a harcmezőn.

XIV. Lajos serege időnként állítólag 400.000-re emelkedett. Az ezredek állománya változó ; különösen ingadozik a gyalogezredek száma : 1697-ben van 151, 1712-ben csak 121.

A 18. század derekán a francia hadsereg így alakult :

Gyalogos csapatok ..	121 ezred.
Lovasság	az egész haderő $\frac{1}{6}$ -része.
Gendarmerie	8 escadron.
Könnyű lovasság ..	60 ezred.
Az egész haderőnél ..	1.787 tiszt,
	17.056 ló.
Dragonyosoknál	634 tiszt,
	6.240 dragonyos.
Az egész lovasságnál	2.629 tiszt,
	26.608 közember,
	25.108 ló.

Tábori tüzérség : a hadsereg minden 1000 emberére 3—4 tüzér ; 1764 után szaporítják ezt 42%-ra, úgyhogy a hadsereg minden 1000 emberére 4 ágyú esik.

2. *Brandenburg—Poroszország* : Még nagyobb a porosz hadsereg növekedése, mert rövidebb idő alatt nagyobb ugrásokkal és sokkalta szegényebb és kisebb országban megy végbe.

Mikor Gusztáv Adolf 1630 júniusában a pommerániai partokon kikötött és megkezdődött a svéd háború, György Vilmos egész hadereje a 4 Kracht-féle és a 2 Burgsdorff-féle századból, összesen 1200 emberből állott. 54 Halálakor György Vilmos serege (Schwarzenberg megbíz-

ható számítása szerint 55) 4650 emberre szaporodott.

A nagy választófejedelem halálakor a következő volt az állomány :

6 gárdazászlóalj	3.600 ember,
30 gyalogos zászlóalj	18.000 »
32 svadron lovasság	3.840 »
8 svadron dragonyos	980 »
20 helyőrségi század	3.000 »

Összes gyalogság és lovasság . . 29.420 ember.

A tüzérséggel, hadmérnöki karral (Genie-korps), szekeresekkel (Train) stb. körülbelül 32.000 ember.

I. Frigyes halálakor volt :

38 gyalogos zászlóalj	27.500 ember,
32 svadron lovas	4.160 »
24 század dragonyos	1.944 »
20 század helyőrségi csapat	3.000 »

Összes gyalogság és lovasság . . 36.604 ember.

Az egész haderő . . 38—40.000 »

I. Frigyes Vilmos halálakor Massow generális jelentése a hadsereg összes létszámát 83.468 emberre teszi; ezek a következőkép oszlanak meg : 32 gyalogezred (66 zászlóalj), 12 kürassierezred, 6 dragonyosezred, 2 huszárezred, 1 táborig tüzérszászlóalj, 1 vártüzér-zászlóalj, 4 helyőrségi zászlóalj, 4 Landregiment.

Végül Nagy Frigyes halálakor volt : 1 gárdagyalogezred, 1 gránátos gárdazászlóalj, 53 gyalogezred, 12 dragonyosezred, 10 huszárezred, 4 táborig tüzérezred, 12 vártüzérszázad, 2 garnizon tüzérkommandó, 4 árkászszázad, 1 hidászkommandó, 8 garnizonezred, 4 garnizonzászlóalj, 4 Landregiment.

Általában : Gyalogság	120.000 ember.
Lovasság	40.000 »
Tüzérség és műszaki	10.000 »
Helyőrségi csapatok	30.000 »
Összesen	200.000 ember.

E csapatokból, a hadgyakorlatok idejétől eltekintve, Frigyes uralkodásának utolsó éveiben szolgálatban állt mintegy 143.000 ember, akikből még sok (40.000-nél több) mint »Freiwächter« föl volt mentve a szolgálattól. De mégis milyen hatalmas haderő, ha az ország nagyságát és lakosainak számát tekintjük! Ha a hadsereg és a lakosság mennyiségét évek szerint kerek számban szembeállítjuk, az arány a következő :

	<i>A sereg nagysága</i>	<i>A lakosok száma</i>
1688	30.000	1 millió
1713	40.000	$1\frac{1}{2}$ »
1740	80.000	$2\frac{1}{5}$ »
1786	200.000	$5\frac{2}{5}$ »

1740-ben és 1786-ban a békelétszám mintegy 4%-a a lakosságnak ; ennek az aránynak megfelelően most (1912-ben !) a tényleges hadseregnek Németországban 2,600.000-nek kellene lennie. A régi seregek számadatai már magukban, minden további bizonyíték nélkül is igazolják azt, hogy mennyire fontos tényező lehetett a hadsereg a piac alakulására : 4%-a a lakosságnak, kivált a régi keretből, ahol szükségleteit magángazdasági és kézműves alapon fedezte !

3. *Valamennyi európai állam állandó hadseregeinek létszámát a 18. század második felében nyilván a legjobb források alapján az alábbiakban közli a Krünitz-féle enciklopédia (50 köt. 746. l.)* avatott munka-

társa, kinek az 50—53. köteteket betöltő összes cikkei a háború tárgyának beható ismeretével tűnnek ki :

Ausztria-Magyarország békében ..	297.000 ember,
Ausztria-Magyarország háborúban	363.000 »
Oroszország, reguláris csapatok	224.500 »
Poroszország	190.000 »
Franciaország	182.000 »
Nagybritannia	21.000 »
Spanyolország	85.000 »
Svédország	47.800 »
Dánia és Norvégia	74.000 »
Lengyelország	17.000 »
Portugália	36.000 »
Németalföldi egyesült áll.	36.000 »
Szász választófejedelemség	24.600 »
Braunschweig-Lüneburg vál.-fej. ..	25.000 »
Bajorország-Pfalz »	12.200 »
Mainz »	2.200 »
Trier »	1.200 »
Cöln »	1.100 »
Hessen-Cassel	15.000 »
Hessen-Darmstadt	4.000 »
Württemberg	6.000 »
Weimar	80 »
Gotha	1.760 »
Bayreuth-Anspach	{ 3 gyalogezred, huszárcsapat, testőrgárda.
Braunschweig	{ 2 gyalogezred, 1 dragonyoszerez, 1 tüzércsapat.
Mecklenburg-Strelitz	50 ember,
Mecklenburg-Schwerin	1.500 »
Pfalz-Zweibrücken	{ testőrgárda, testőrhuszárok.
Baden	3.000 ember.
Oldenburg	—
Zerbst	{ 2 ezred, egyik ameri- kai zsoldban !

Waldeck	3 század.
Lippe-Schaumburg	1.000 ember,
Svájc	13.000 »

amelynek a védőrend-
szer szerint mindig
fegyver alatt kellett
lennie.

Szardínia	24.000 ember,
A két Szicília	25.000 »
Egyházi állam	5.000 »
Toscana	3.000 »
Velence	6.000 »

2. A haditengerészet.

a) Az itáliai államok :

A 13. században Európa legnagyobb tengeri hatalmassága Genua köztársaság volt. Hadi-flottája ebben az időben még a mai fogalmak szerint sem csekély, a középkori viszonyok között meg éppen valószínűtlenül nagy. A számok ellen azonban alig lehet kifogást tenni; nem kerek-számok s így annál hitelesebbeknek látszanak. A forrásuk az »Annales Januenses«. A lelkiismeretes Heyck is elfogadja, hogy megfelelnek a valóságnak.

Már a 12. század közepén (1147—1148) 63 gályát és 163 más vízijárművet küldöttek a spanyol szaracénok ellen. 1242-ben 83 gálya, 13 tarida és 4 nagy teherhajó harcolt a szicíliai-pisai flotta ellen. 1263-ban 60 genuai hadigálya cirkál a görög vizeken. 1283-ban a kisebb hajókat is beleszámítva 199 gálya állott szolgálatukban. Gondoljuk meg, hogy egy gályán 140 evezős volt, a 199 gályán tehát 27.860 lett volna az evezősök száma (a harcosok nélkül !). Mert fel kell tennünk, hogy a 199 gályát *sorban* mind ellátták legény-

séggel és kiküldték. De tájékozva vagyunk a hadbavonult legénység számáról is: 1285-ben a köztársaság 12.085 embert állított szolgálatba a Rivierán levő kerületéből; köztük volt 9191 evezős, 2615 tengerészkatona és 279 hajós (*nauclerii*). Ezek 65 gályán és egy galion-on voltak szétosztva.

b) *Spanyolország* :

A »Felicísima-Armada«, amelyet 1588-ban Anglia legyőzött, Lissabonból való kivitorlázásakor 130 vitorlásból és 65 gályából állott (az ütközetben azután 2 hajóval kevesebb vett részt). A hajóterük 57.868 tonna volt, a legénységük állt 30.656 emberből, »az önkéntesek, papok és más civilszemélyek nélkül«. 56

(A német könyvtárakban meglevő könyvekből nem lehet a spanyol flotta fejlődéséről számszerűen pontos képet festenünk. *Duros* kilenckötetes »Armada española« című műve semmi ilyesfélét nem nyújt. Ugyanezen szerző »Disquisiciones nauticas« című művéhez, amely — úgy látszik — a problémát éppen ezen oldaláról tárgyalja, nem bírtam hozzájutni.)

c) *Franciaország* :

Franciaország hajóhadát, mint már említettem, kiváltképp Colbert emelte impozáns nagyságra.

A hajóállomány, melyet Colbert miniszteriumba lépésekor (1661) talált, a következő volt : 57 3 elsőrangú, 8 másodrangú, 7 harmadrangú hajó, 4 élelem- és muníciószállító hajó (*flutes*), 8 gyújtóanyagot vivő hajó (*brûlats*).

Összesen tehát 30 hadihajó.

Halálakor (1683) a már kész hadihajók száma összesen 176-ra szaporodott, amelyekhez még 68

készülőfélben lévő hajó járult, úgyhogy a teljes állomány 244 volt.

Ebből elsőrangú 12, másodrangú 20, harmad-39, negyed- 25, ötöd- 21, hatodrangú 25, gyújtó 7, teherhajó 20, nagy bárka (*barques longues*) 17.

d) *Németalföld* :

A holland hajóhad is néhány évtized alatt, a nagy 17. század folyamán fejlődik ki csekély kezdetből Európának azidőszerinti talán legelső és legerősebb hadiflottájává.

Még az 1615—1616. években a németalföldi tengeri haderő csak 43 — legnagyobbbrészt — apró hajóból áll, 58 amelyek közül 4 egyenként 90, 11 egyenként 50—80 és 9 egyenként 52 főnyi legénységgel volt ellátva, 19 pedig még ezeknél is kisebb volt. Ez 2000, legfeljebb 3000 főnyi legénységet tesz ki. 1666-ban az Egyesült németalföldi államok az angolok ellen 85 hajóból álló flottát állítottak ki, amelynek legénysége a tisztekkel együtt 21.909 főnyi volt.

e) *Svédország* :

Svédország jelentékeny tengeri hatalom volt a 16. és 17. században. Hajóhada Vasa Gusztáv alatt 1522-ben keletkezik, 1566-ban a hajók listája már összesen 70 hajót mutat ki. Újabb lendületet kap a 17. század elején; 1625-ben 21 új hajót építenek; 30 gályát tartottak harcra készen. 59

f) *Anglia* :

Nagybritanniát utoljára hagytam, mert valamivel tüzetesebben és nyomatékosabban akarok beszélni e legnagyobb európai tengeri hatalom növekedéséről, amelynek gyors föllendüléséhez

csak a porosz hadsereg hirtelen fejlődése fogható. A következő adatok a legkülönbözőbb forrásokból vannak összeszedve, melyeket egyenként megjelölök.

Láttuk, hogy VIII. Henrik ha nem is tekinthető az angol flotta alapítójául, de legalább is ő annak első nagy föllendítője. Apja édeskeveset törődött a tengeri haderővel. Mikor hadihajókra volt szüksége, beérte az elvett kereskedelmi hajókkal. VIII. Henrik mingyárt egy új királyi flotta építésével kezdte munkáját és már 1514-ben 24 hajója volt 8460 tonna szállítóképességgel, 26 kapitánnyal, 3500 katonával, 24 hajómesterrel (*masters*) és 2880 matrózzal. 60 Uralkodása alatt 85 hadihajót szerzett: 46-ot építtetett, 26-ot vásárolt és 13-at elkobozott. 61 Uralkodása végén 71 járóműve volt, ezekből 30 teherhajó összesen 10.550 tonnataralommal. 62 VI. Edwardnak uralkodása ötödik és hatodik esztendejében 53 hajója volt 11.065 tonnataralommal és 7995 főnyi legénységgel. 62

Ezután körülbelül Erzsébet trónraléptéig csökken a hajóállomány; Mária királynőnek 46 hajója van; Erzsébet 32 hajót talál 7110 tonnataralommal és 5610 emberrel; 62 1573-ban egy — azt kell hinnünk — szakavatott följegyző szerint, a királyi hajók száma 13-ra csökkent. 63

De ekkor megint lázas készülődés periódusa kezdődik, amelynek gyümölcse azután a »Felicísima Armada« legyőzése lett 1588-ban. Igen pontosan ismerjük az angol flotta összetételét is ebben az emlékezetes csatában. Látjuk, hogy akkor még mindig a hajóknak és a harcosoknak csak a kisebb része tartozott az állami tengerészethez és hogy a legtöbb hajó és legénység zsoldoscsapat volt,

Érdekes közölni itt a hajók listáját, amelyekből a győzelmes flotta állott : 64

<i>A királyné hajói.....</i>	34 hajó,	6.289	ember,
Kereskedelmi hajók Sir Fr. Drake vezetésével	34 »	2.394	»
London városa által fizetett hajók	30 »	2.180	»
Kereskedelmi hajók a főadmirális lord vezetésével :			
8 hétre	8 »	530	»
az egész hadjáratra	10 »	221	»
Szállítóhajók	15 »	810	»
Partmenti járóművek a főadmirális alatt	20 »	993	»
Ugyanezek, lord Seymour Henry alatt	23 »	1.090	»
Önkéntes hajók	23 »	1.044	»
Összesen	197 hajó,	15.551	ember.

A döntő győzelem nem zsibbasztotta el a győzők tetterejét : a hajóhadat ugyanilyen fokon tartják továbbra is. Sőt még növelik valamennyivel állományát Erzsébet korának végéig ; e királyné uralkodásának 44-ik évében a létszám : 33 szolgálatra alkalmas hajó, 5 gálya, 4 bárka 14.060 tonnatartalommal és 6846 emberrel.

Lassú a gyarapodás a régebbi Stuartok alatt :

1618-ban az állomány : 33 szolgálatra képes, 10 szolgálatra nem alkalmas hajó, összesen 15.670 tonna.

1624-ben az állomány : 35 szolgálatra képes hajó 19.339 tonna (a gályák és kirakóhajók [*hoys*] nélkül). 65

Majd hirtelen és erős szaporodása következik az összes flottafőlszereléseknek a köztársaság idején : 1649-től 1660-ig 207 új hajó készül a

meglevökhöz, amelyekből 121 még 1660-ban szolgálatra alkalmas. 66

1653-ban például az angol tengeri haderő (*Charnock* szerint) 131 hajóból áll, mintegy 23.000 főnyi legénységgel. És az a flotta, melyet az angolok 1666-ban a holland hajóhaddal (nagyságát föntebb láttuk) állítottak szembe, nagy ellenfelével egyenlő volt: 80 hajó 21.085 emberrel. 67

1660-ban a hadiflotta tonnataralma 62.594 tonnára rúgott, 68 tehát egy emberöltőnél valamivel több idő alatt bőven megháromszorozódott.

Ezután gátolhatatlanul halad fölfelé: 1688-ban a hajótér már 101.032 tonna; 69 a század végén (1695-ben) 112.400 tonna. Erre az időre vonatkozóan érdekes összevetésünk van az angol tengerészeti állapotáról a 17. század kezdetén és végén. Eszerint 70

	1607-ben	1695-ben
a hajók száma 50 t.-tól felfelé . . .	40	200-on felül,
ezek tonnataralma kereken	23.600	112.400 felül,
ezek legénysége kereken	7.800	45.000 felül
és így tovább.		

Nagybritannia királyi hajóhadának (Great Britain's Navy-Royal) tonnataralma: 71

1715-ben	167.596 t.
1727-ben	170.862 t.
1749-ben	228.215 t.

E korszak vége felé az angol haditengerészeti állománya (1786 május 31-én az admirális kimutatása szerint) a következő:

292 hadihajó, amelyből sorhajó 114, ötven-

ágyús hajó (a sorhajóhoz hasonló) 13, fregatta 113, hadinaszád 52.

A sorhajók legénysége 500—850 főnyi. Természetesen a legtöbb hajó nem teljesített szolgálatot. Teljesen föl volt szerelve (1787-ben): 12 sorhajó, 5 ötvenágyús hajó, 35 fregatta és 62 (?!) hadinaszád. Állandó zsoldban volt 18.000 tengerész, még pedig 14.140 matróz és 3860 tengerészkatona.

g) *Kimutatás az európai államok hadiflotta-állományáról a 18. század végén (a Krünitz-féle enciklopédia szerint: lásd a megjegyzést az 51. lapon):*

Nagybritannia	278 hadihajó (ebből 114 sorhajó),
Franciaország	221 hadihajó,
Németalföldi egy. áll.	95 »
Dánia és Norvégia	60 fegyveres járómű,
Szardínia	32 hadihajó,
Velence	30 »
A két Szicília	25 »
Svédország	25 sorhajó,
Portugália	24 hadihajó,
Egyházi állam	20 »
Toscana	néhány fregatta.

MÁSODIK FEJEZET.

A hadseregek ellátása.

I. A hadsereg pénzügyei.

1. A katonai kiadások.

Az a hatalmas mozgalom, melyet az előbb lelki szemeink előtt végbemenni láttunk, gazdasági téren elsősorban azokban a költségekben nyilvánul, melyeket a háború, vagyis a csapatok ellátása az államnak okoz. Nem mondok semmi újat, ha a következőkben elősorolom az összegeket, amelyeket a 16., de különösen a 17. és 18. századok folyamán a legfontosabb katonai államokban hadicélokra kiadtak. Az összefüggés kedvéért mégis ide kell jegyeznem az általánosan ismert számadatokat.

A háborúviselés minden időben költséges dolog volt. Az is, amit a *középkorból* tudunk a hadseregek fölszerelésére és eltartására fordított kiadásokról, nagy összegeivel ámulatba ejt bennünket.

IX. Lajos első kereszteshadjárátának összes költségei 1,537.570 lib. tur. 10 s. 10 d.-t tesznek ki; az 1250—53. években a kiadások 1,053.476 lb. 17 s. 3 d.-re rúgnak. 72

A 40 gálya, melyet a francia király 1337-ben a genuai Ayton Doriától bérelt ki, 4 hónapra 144.000 aranyforintjába került, mai értékben

tehát egy millió márkánál is többre, annyiba, mint amennyit a legnagyobb Hanzavárosok kereskedelmének évi forgalma tett ki. 73

Flórenc a II. Mastins della Scala ellen viselt háborújára 600.000 aranyforintot költött; a hat hónapig tartó háborúja Virtu gróf ellen $3\frac{1}{2}$ millió forintjába került; 1377—1406-ig $11\frac{1}{2}$ millió forintot költött hadicélokra; az 1418-ban végződött háború a milánói herceg ellen 2 évnél rövidebb idő alatt $3\frac{1}{2}$ millió forintot emésztett föl. 74

Nürnberg város katonai kiadása 1388-ban 14 hónapnyi időre 78.466 forint, körülbelül háromszorosa a város háztartása összes kiadásainak rendes időben. 75

De éppen az imént állapítottuk meg, hogy a középkori seregek kicsinyek voltak; mennyire kellett tehát a háborús kiadásoknak szaporodniok, mikor a 16. századtól fogva a hadseregek gyorsan növekedni kezdtek, kivált mivel a csapat-testek e növekedésével együttjárt a folszerelés tökéletesedése is (tüzelőfegyverek!).

Dr. Scheurl Chr. az átlagos nagyságú hadi-folszerelést 1522-ben 6 hónapi élelmezéssel, málhacsapatok stb. nélkül 560.000 forintra becsüli. Egy spanyol hadtest, amelyet a 16. század második felében Dél-Itáliában állítottak fel és ott kellett körülbelül $2\frac{1}{2}$ évig ellátni, átlag $1\frac{1}{4}$ millió aranyforintba került. A spanyol király költsége a németalföldi fölkelés leverésénél 2—3 millió aranykoronára rúgott évente; tehát sokkal többre, mint a németalföldi kormány évi bevételei az ottani kereskedelem legvirágzóbb korában. 76

A hadsereg pénzügyei új korszakba lépnek, mikor az állandó hadseregek meghonosodnak és azután — mint láttuk — gyorsan növekednek. Innen kezdődnek a katonai kiadások szabály-

szerű följegyzései is az államháztartásban, úgy-hogy ettől fogva a háborús és katonai kiadások szaporodását a főbb államokban meglehetősen pontossággal nyomon követhetjük.

Hogy még egy kis itáliai fejedelmet is mennyire belesodort ez a mozgalom, tanúsítják az *Estei hercegség* pénzügyei, amelyet egy kitűnő tanulmány 77 révén pontosan ismerünk. Itt a katonai költségvetés az egymástól csak fél-évszázadnyira eső 1543. és 1592. években a következő emelkedést mutatja :

1543.

Monizioni del Castello	L.	720	
Monizioni delle Fabbriche (erődök)	L.	17.939	
Officio del Soldo deuto e fuori	L.	22.216,	3, 9
	L.	40.875,	3, 9

1592.

Monizioni di Fabbriche	L.	98.924,	7, 4
Officio del Soldo	L.	59.672,	14, 1
	L.	158.597,	1, 5

Lássuk a katonai nagyhatalmakat, amelyekhez Itáliában *Piemont* is tartozik. Piemont katonai költségvetése az 1580—1708/9 közti időben így alakul : 78

1580-ban	334.673	piem. líra,
1605-ben	553.271	» »
1660-ban	1,209.482	» »
1680-ban	1,610.958	» »
1690-ben	2,823.516	» »
1696 (háborús év)....	9,397.074	» »
1700-ban	2,750.000	» »
1701-ben	4,738.341	» »
1705-ben	4,917.002	» »
1708/09-ben	8,000.000	» »

A spanyol örökösödési háborúban, amelyet e kimutatás csak részben ölel fel, fejtette ki igazán

Piemont katonai erejét és ennek következtében e kis ország — akkorában 1,200.000 lakosa volt Piemontnak — rendkívül nagy összeget költött e háborúra. 1700—1713-ig a kiadások : 79

Hadserég és tüzérség	77,101.990 L.
Várak	8,963.364 »
Intendatúra (élelmiszerek, gabona- vásárlás)	39,490.178 »
	125,555.532 L.

= 59.12%-a az összes kiadásoknak s hozzá még az adósságok kamatai	39,408.940 »
	164,964.472 L.

Tehát 137 líra = 77.72% a lakosság minden emberére ; ez a mai Németországban 9 milliárd márkának felelne meg.

Spanyolország lecsúszott már (1610) arról a magasságról, hová Alba herceg alatt emelkedett, amikor katonai költségvetése a következő volt :

A csapatok zsoldja	653.963 duc.
Hajóhad	530.000 »
Gárdisták és hommes d'armes	200.000 »
Várak	50.000 »
Arzenálok	100.000 »
Tüzérség	22.500 »
	1,556.463 duc.
Kiadások Flandriáért	1,800.000 »

Akkoriban a spanyol király *nettó* bevétele (5 millió ducato az alkirályoknál, adószedőknél stb. maradt), IV. Henrik kimutatását véve alapul, amely kimutatás a velencei követ, Tomaso Contarini számításaival (16 millió duc.) csaknem pontosan megegyezik : 15,658.000 ducato. Ebből azonban a legnagyobb rész az adósságok kamataira ment el, úgyhogy Lerma gróf számítása szerint csak 4,487.350 duc. állott rendelkezésre. 80 Tehát az adósságok kamatainak hozzászámításá-

val a katonai kiadások az összes állami bevételeknek megközelítőleg 93%-át tették az akkori Spanyolországban.

Franciaországban a katonai kiadások első megbízható kimutatása 1542-ből való, amely azonban nyilvánvalón csak a rendes kiadásokat tartalmazza. E kevés figyelemre méltatott számadatokat 81 részletesen itt közlöm :

2000 uomini d'arme	900.000	franchi,
Cresciuti 20 per 100 fr. le comp...	25.000	»
Quello che spende ordinar. per le cose della guerra benché sia pace	200.000	»
Artiglieria ordinaria che si fa ogni anno etc.	54.000	»
Artiglieria straordinaria	19.000	»
Marina di Marsiglia	140.000	»
Marina di Ponente	14.000	»
Guardie di Palazzi ec.	20.000	»
200 gentiluomini à 400 fr. l'un. ..	80.000	»
La guardia de' Scozzesi	34.000	»
3 bande di arcieri francesi	93.000	»
La guardia de' Svizzeri	13.000	»
Fabbriche delle frontiere della Piccardia	90.000	»
Fabbriche delle front. d. Sciam-pagna	15.000	»
2 (?) pensioni a' Svizzeri	200.000	»
Salario del gran Contestabile	17.000	»
Pens. ordinaria agli Inglesi, della quale sono creditori di sei anni	200.000	»
		2,114.000 franchi.

Ebben az évben az összes kiadás, amelyből bizonyára tetemes rész esett még a hadikölcsön kamataira is, 5,788.000 L.

A 17. század folyamán gyorsan emelkednek

a katonai kiadások, hogy XIV. Lajos háborús éveiben érik el tetőpontjukat.

IV. Henrik uralkodása alatt 1601—1609-ig átlag mintegy 6 millió L.-t, 1609-ben körülbelül 9 millió L.-t kötöttek katonai célokra. ⁸² XIII. Lajos alatt ez a szám megkétszereződik, XIV. Lajos idejében pedig a négyszeresére emelkedik. Az alábbi táblázatban a katonai költségvetés főbb tételeit állítom össze két egymástól félszázadnyira eső esztendőben : ⁸³

	1639	1680
	livre	
Svájciak (Ligues Suisses)	400.000	652.567
Rendkívüli háborús kiadások (Extraordinaire des Guerres)	12,000.000	62,070.550
Garnizonok	3,000.000	2,419.399
Tüzérség	600.000	704.277
Haditengerészet	2,500.000	14,405.795
Erődítések	600.000	12,678.609
Jutalmazások a csapatoknak ...	—	1,323.804
Gályák	—	3,614.753
	19,100.000	97,869.754
Az összes állami kiadás volt ...	29,900.000 = 60%	129,691.599 = 74%

Az 1784. évi költségvetésben, melyet Necker állított össze, ⁸⁴

a katonai kiadások	124,650.000 L.,
a haditengerészet	45,200.000 L.
	169,850.000 L.

Ehez hozzászámítandók :

a hadikölcsön kamatai	207,000.000 L.,
ennek visszafizetése	27,500.000 L.

Összesen tehát 404,350.000 L.

katonai kiadás a 610 millió összes állami kiadásból, aminek a katonai kiadás kereken kétharmadrésze.

Brandenburg—Poroszország. 85

A nagy választófejedelem alatt a hadihajók kiadásai 2,500.000 tallért tettek, ami kétharmada az összes állami bevételeknek. Ebből az összegből mindenestre néhány más, nem katonai kiadást is (diplomácia, várkastély építés stb.) fedeztek; másrészt katonai célokra rendelkezésre állottak még a subsidiumok és a kölcsönök.

III. (I.) Frigyes alatt az összes bevétel 4 millió tallér, a katonai kiadások 2·2 millió tallér.

I. Frigyes Vilmos alatt nagy az emelkedés:

Tiszta bevétel

(1739—40-ben)..... 6,917.192 tall. 10 garas 4 f.

Ebből kiadás: katonai

célra..... 5,039.663 tall. 22 garas 5 f.

a hadikincstárnak.... 914.416 tall. — garas — f.

5,954.079 tall. 22 garas 5 f.

Tehát a katonai kiadások 86%-ot tesznek ki.

Frigyes M. uralkodásának utolsó három évében kiad átlag

katonai célokra..... 12,419.457 tall.

udvari és egyéb civil kiadás 3,946.676 »

A katonai kiadások 75·7%-a az összes kiadásoknak.

II. Frigyes Vilmos alatt (1797/98):

Összes bevétel 20,499.382 tall. 22 gar. 7 f.

Katonai kiadás 14,606.325 » 17 » 3 »

= 71%.

III. Frigyes Vilmos alatt (1805/06) :

Összes bevétel 26,956.858 tall.

Katonai kiadás....	17,185.112	»	} 20,181.408 tall.
Államadósság kam.	1,896.296	»	
Államkincstárnak..	1.100.000	»	
			= 75%.

Végül lássuk még, mennyit költött katonai célokra a régebbi évszázadok folyamán az az állam, amelynek kétségtelenül a legtöbbbe került a háború : *Anglia*.

A Lancaster-ház korában a hadiflotta költségeit a kérdés egyik avatott ismerője mintegy 50.000 font sterlingre teszi. 86

A 17. század néhány évéről a flotta költségeit a következő összegek mutatják : 87

Év	Szám		Kiadások					
	Hadi-hajók	Kereskedő-hajók	Hadihajókra		Kereskedő-hajókra		Összesen	
			£	s. d.	£	s. d.	£	s. d.
1643	36	32	133.760	3 9	74.881	11 6	332.869	15 3
1647	43	16	124.395	12 0	44.743	8 0	244.655	0 0

Év	Összes bevétel	Haditengerészet kiadásai
1652—53	2,600.000 £	1,400.000 £
1654	—	1,048.731 > { 13 s. 8 d. 88
1656—57	1,050.000 >	809.000 >
1657—58	951.000 >	624.000 >
1658—59	1,517.000 >	848.000 >

Kiadások béke idején, font sterlingben. 89

Kor	Haditen- gerészet	Száraz- földi sereg	Tüzér- ség	Összes kiadás
II. Károly ...	300.000	212.000	40.000	1,171.315
III. Vilmos ...	877.455	300.000	50.000	1,907.455
Anna	765.700	425.905	58.000	—
I. György ...	740.000	900.000	73.000	—
II. György ...	900.000	900.000	80.000	—
III. György (1770)	1,573.422	1,513.412	227.907	—

Az összes kiadások háborúban és békében (*Sinclair* szerint), font sterlingben.

Uralkodó alatt	Hadi- tengerészet	Szárazföldi sereg	Tüzérség
III. Vilmos ...	19,822.141	22,017.706	3,008.535
Anna	23,484.574	32,975.331	2,100.676
I. György ...	12,923.851	13,842.467	1,064.449
II. György ...	71,424.171	74,911.521	6,706.674
III. György (1788-ig) ...	116,725.948	96,565.762	17,079.011
Összesen 1688-tól 1788-ig	244,380.685	240,312.787	29,959.345

Végül — mivel sok olvasót érdekelhet — közlök még egy részletes katonai költségkimutatást az 1781. évről, amelyben az összes kiadások 24·4 millió £-re, a katonai kiadások pedig 17½ millió £-re rúgnak. De ehhez még hozzá kell számítani 5½ millió £-t, amely a kincstárjegyek visszaváltására és az indirekt adók deficitjének fede-

zésére szolgált. Ezzel az $5\frac{1}{2}$ millióval együtt tehát 23 millió katonai kiadás áll szemben a $24\frac{1}{2}$ milliós összes kiadással, ami csaknem 94%.

Anglia katonai kiadásai az 1781. évben: 90

90.000 matróz, beleszámítva			
20.317 tengerészkatona és	£	s.	d.
tüzért (<i>ordnance</i>)	4,446.000	0	0
A haditengerészet rendes költ-			
sége	386.261	5	8
Hadihajók építése és javítása..	670.016	0	0
A flottakölcsonök megváltása	3,200.000	0	0
Szárazföldi tüzérség parancs-			
noksága (<i>Office of ordnance</i>)	582.924	11	9
Tengerész tüzérségi parancs-			
nokság	234.000	0	0
Rendkívüli kiadások a tüzér-			
ségnél 1781-re	252.104	3	4
Ugyanez 1780-ról	447.182	4	6
Szárazföldi csapatok, 39.666			
főnyi	1,049.774	8	11
Főparancsnok és törzskara....	42.927	16	0
A várak garnizonjai és csapa-			
tok az országon kívül	1,488.927	0	0
Német csapatok subsidiuma és			
ellátása	715.117	15	$7\frac{1}{2}$
Északangliai (North Britain)			
milícia	672.457	15	0
A milícia ruházata	99.679	13	4
Pót milic-századok	6.010	3	9
80 független gyalogsági század			
(<i>independent Comp. of foot</i>)..	117.608	6	8
Zsold utánafizetés 1780-ból ..	8.452	4	8
Ugyanez Lord John Murray 2			
zászlóaljának	1.107	16	4
Rendkívüli előre nem látott ka-			
tonai kiadások	3,351.589	13	$4\frac{1}{2}$
Rokkantaknak és direkt kiadá-			
sok (kerek számban).....	190.000	0	0

Anglia minden erejének a végsőig való rettenetes megfeszítését jelentette azután a Napoleonnal való küzdelme. 14 év alatt, 1801-től 1814-ig költött Anglia :

a hadiflottára	237,441.798	£,
a szárazföldi seregre	337,993.912	»
ágyúkra	58,198.904	»
Összesen	633,634.614	£.

Tehát 13—14 milliárd (békebeli) márkát, vagyis évente átlag 45,259.615 £-et, azaz : 900 millió márkát. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy Nagybritannia akkor (a 19. század első évtizedében) 10—12 millió lakosú ország volt, tehát a lakosság minden emberére 80—90 márka esett évente ; ez mintegy 6 milliárd márka katonai kiadásnak felel meg. Németország — a világháború előtt — (az államadósságok kamatait és törlesztését is egészen beleszámítva) csak egy milliárd márkát meghaladó összeget költött katonai célokra.

2. A költségek megszerzése.

E könyv folyamán gyakran kell még megvizsgálnunk azt, hogy e katonai költségeknek, amelyek ténylegesek, minthogy ezek az összegek csakugyan kiadásra kerülnek, milyen jelentőségük van a kapitalizmus kialakulására. Itt csak azt a kérdést kell fölvetnünk, vajjon nem volt-e a katonai célok elérésére szolgáló pénzeszközök előteremtésének is jelentékeny befolyása a modern gazdasági élet alakulására. Jól értsük meg : azokról a pénzeszközökről van szó, melyeket a fentebb idézett számok fejeznek ki, nevezetesen : amelyeket az állam pénztárából fizetnek ki.

A katonai szükségletek fedezésére szolgáló pénzeszközök előteremtésének módjai ugyanazok, mint ahogyan általában az állami testületek jövedelmükhöz jutnak: egyrészt a domaniális (kincstári) jövedelmek és a legtágabb értelemben vett adók, másrészt a kölcsönök azok a források, melyekből e jövedelmek származnak. A jövedelemnek csak egy különös módját kell itt még hozzávennünk, amely a katonai költségek előteremtésénél a régebbi évszázadokban nagy szerepet játszott: a subsidium jövedelmét. A subsidium fizetés volt az a forma, amelyben a gazdag országok, nevezetesen Hollandia és Anglia viselték a háborúk nagy részét: pénzösszegekkel támogatták a csekély jövedelmű fejedelmeket, kivált Németországban, és ezeknek kellett a csatákat helyettük megvívniuk. Gyakran igen tekintélyes összegekről volt szó, amelyek nagy súllyal estek a kis államok pénzügyeinek mérlegébe. Így a nagy választófejedelem 1674—88-ig 2,863.281 tall. 19 gar. subsidiumot, III. (I.) Frigyes 14 millió tallért, Frigyes M. 1758—1761-ig évi 670.000 £-t, tehát 13½ millió márkát kap Angliától. 91 Abban a két évtizedben, melyet a Franciaországgal folytatott háborúk töltenek be, — 1793-tól 1814-ig — Anglia nem kevesebb, mint 46,289.459 £, tehát csaknem egy milliárd márka subsidiumot fizetett ki idegen hatalmaknak. 92

A katonai költségek előteremtésének a kapitalizmusra való jelentőségét főleg a következőkben látom:

1. Elősegítette a *tőkeképződést*. Paradoxonnak hangzik ez ama tényekkel szemben, amelyeket főntebb felsoroltunk, hogy t. i. az adóteher és a hitel erős igénybevétele gátolta a tőke akkumulációját. És mégis igaz, hogy a hadiköltségek elő-

teremtése míg egyfelől kétségtelenül meglassította a vagyontépződést, másfelől meggyorsította azt, még pedig éppen ott gyorsította meg, ahol megvan a vagyonnak az a tendenciája, hogy tőke jelleget öltön. Nevezetesen úgy az adóbehajtás, mint az államkölsönök keresztülvitele, közvetítése vagy átruházása révén sokan gazdagodtak meg, akik azután gazdagságukat vagy az ipar és kereskedelem gyarapítására fordították, vagy pedig luxuskiadásaiik fokozásával (mint e tanulmányok első kötetében kimutatni igyekeztem) segítették elő a kapitalizmus kifejlődését.

Más szavakkal: a polgári vagyon igen tetemes része, amely egyik vagy másik formában a kapitalizmust teremtette, a 16., 17. és 18. században az adóbérlet révén (kivált Franciaországban és az államkölsönöknél szerzett kamat- és ázsiónyereség útján Hollandiában és Angliában) keletkezik.

Nagyon messzire vezetne e vizsgálódások középpontjától, ha részletesen ki akarnám mutatni, hogyan ment végbe ezeken az utakon a vagyontépződés. Ezt a problémát e tanulmányok egyik következő kötetében, melynek a burzsoázia előállása lesz a tárgya, szándékozom összefüggően tárgyalni; itt tehát csak arra szorítkozom, hogy néhány számadatot sorolok föl, amelyek igazolhatják imént hangoztatott állításom helyességét.

A francia adóbérlok, »*fermier général*«-ok vagyonsága, gyors meggazdagodása közmondásos volt.

Diderot azt kérdezte egy előre törtető fiatal embertől: — Tud ön olvasni? — Tudok. — Kissé számolni is? — Tudok. — És mindenáron meg akar gazdagodni? — Hogyne. — Jól van, barát-

tom, legyen titkárja egy főadóbérlőnek és haladjon csak ezen a pályán. 93

Az akkori írók véleménye eléggé igazolja, hogy Diderot utasítása helyes volt. Az »Assemblée des Notables« egy 1626-ból való feliratában olvasuk: »Látjuk, hogy meggazdagodnak a pénzügyi tisztviselők... (officiers de finances) és pár év alatt dúsgazdagok lesznek.« 94

Egy pamflet írója mondja 95: »A kincstári hivatalnokoknak nem elég százezer tallér nyereség egy évben. Irnokaikat és híveiket is olyan gazdagokká akarják tenni, mint amilyenek ők maguk.« »Ez tett sok embert roppant gazdaggá...« — írja a megfontolt és mindig jól tájékozott *Gourville*.

De van elég részletes adatunk is, hogy kimutathassuk az ily általános kijelentések igazságát. Elegendő itt emlékeztetnünk olyan férfiak élet-történetére, mint aminők Bullion, Emeri, Fouquet, vagy olyan hatalmas nagyurakra, mint amilyen Mazarin, akiket az említett utakon látunk följutni a dúsgazdagok közé: Bullion évi jövedelme 1622-ben 60.000 tallér; 1632-ben főintendáns lett; 1640-ben (halálakor) 700.000 livre évi jövedelmet hagyott hátra. 96 Mazarin után 60 millió livre vagyon maradt.

A francia pénzemberek gazdagságáról igen kitűnő áttekintést nyújt az 1716-ban piszkos üzelmek miatt pénzbírságra ítélt üzletemberek — »gens d'affaire« — listája. Ezen a listán 97 726 ember van felsorolva, akiket összesen 147,355.433 livre pénzbírsággal sújtottak. Az egyes összegek 2000 és 6,600.000 livre közt ingadoznak, s a legnagyobb összeget az ismeretes Antoine Crozat-nak kellett volna fizetnie (ugyanis a valóságban a pénzbírságnak csak kis része — mondjuk, mintegy 20 millió — folyt be a király pénztárába!). Az egyes

adófokozatok szerint való felosztás a következő képet mutatja. Az adóbecslés szerint fizetett adók :

50.000 livren alul	298
50.001— 100.000 livre	105
100.001— 200.000 »	127
200.001— 300.000 »	68
300.001— 400.000 »	42
400.001— 500.000 »	26
500.001—1,000.000 »	40
1,000.000—2,000.000 »	13
2 millión felül	6

Hogy a hadikölcsönökön mennyit lehetett szerezni, annak szinte reprezentatív példája a korai kapitalisztikus korszak két leggazdagabb háza : a Fuggerek és a Rothschildok.

Kiszámították, hogy az 1792 és 1816 közötti években Angliában 52 millió £ volt az ázsio-nyereség a hadikölcsönökön. 98

A Fugger- és a Rothschild-ház, amelynek mindegyike a háborúnak köszönheti gazdagságát, a háborús vagyonszerzésnek mind a két formáját mutatja : az egyiket mint német, a másikat mint zsidó formát állíthatnók egymással szembe : az egyik a direkt kölcsönadás, a másik a börzei kölcsönkibocsátás ; annál személyes hitelezés, szemtől szembe ; ennél személytelen hitel, a »publikum« háta mögött.

De ezzel már azt a pontot érintem, amelyen a katonai költségek előteremtése másfelől lett igen nagyjelentőségűvé a kapitalizmus kialakulására, mert :

2. *A gazdasági élet kommercializálását segítette elő.* Az első világbörzék a 16. században egyenesen az államkölcsöncímletekkel való keres-

kedésből keletkeztek, miként azt *Ehrenberg* igen világosan kimutatta. Az államkölcsonügy fejlődése révén jut azután az értékpapírbörze teljes kifejlődésre. Az értékpapírüzlet és az értékpapírspekuláció legelsőbbben mindenestre a nagy tengeri kereskedőtársaságok részvényeinél alakult ki. De az államkölcsoncímlet emellett is mindig fontos volt. Azon 44 értékpapír között, amelyeket a 18. század közepén az amsterdami börzén jegyeztek, 25-féle belföldi kölcsön és 6-féle német kölcsön volt. A század végéig a belföldi kölcsönkötvények száma 80-ra, a németeké 30-ra szaporodott. De igazán csak ekkor áll a bál. A 18. század végétől kezdve kibocsátás kibocsátást ér (lásd a számadatokat, amelyeket az államadósságok növekedéséről fentebb közöltem). Az amsterdami börzén fennállásától 1770-ig 250 millió forint kölcsönt vettek föl, viszont maguk a Rothschildok 14 év alatt, 1818–1832-ig kibocsátottak 440 millió márka államkölcsonutalványt.

A háború teremtette meg a börzét; elsősorban — ezt itt megállapítjuk — az értékbörzét (látni fogjuk később, hogy nagy része van a terménybörze kialakulásában is). De (különös összetalálkozás!) a zsidók szintén megteremtői voltak a börzének. Germán harci szellem és zsidó üzleti érzék együttesen működtek ebben közre. De mivel a börze keletkezésének ez a problémája úgy a »zsidók«, mint a »háború« kérdésének fejtegetésébe egyformán belevág, itt elegendőnek tartom ezt a néhány megjegyzést és bővebb tájékoztatás végett utalom az olvasót »A zsidók és a gazdasági élet« című könyvemre,* amelyben a gazdasági élet

* Werner Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben. München u. Leipzig. (10 és 11 ezer, 1920.)

kommercializálásának és elbörzésítésének folyamatát tüzetesen tárgyaltam.

3. Még egy hatásra akarok rámutatni, amelyet kivált a *subsidiumpfizetések* (ezek teljesítésénél természetesen a pénzemberek közvetlenül igen tetemes összegeket kerestek) gyakorolhattak a gazdasági életre; olyan hatás ez, melyet — tudtommal — csak egy kutató méltatott eddigelé figyelemre.⁹⁹ (De ez aztán kutatásainak közép-pontját éppen erre a témára helyezte.) Fontolóra kell venni, hogy azok a külföldre szoló nagy készpénzfizetések, melyek a subsidiumok kifizetésével történtek, milyen mértékben befolyásolták Anglia váltóárfolyamát. Önként kínálkozik a feltevés, hogy ezek a készpénzfizetések a váltóárfolyamot Angliára nézve állandóan kedvezőtlenül szabták meg. A kedvezőtlen váltóárfolyam pedig tudvalevőn prémiumként hat a kivitelre. Így tehát Anglia kivitelét a folytonos készpénzfizetések erősen elősegíthették és a kivitel terén magasra kapaszkodhatott az ipari kapitalizmus. Tényleg az angol kivitel értéke 1698—1822-ig 33,183.171 £-gel felülhaladja a bevétel értékét. Hogy ebben az emelkedésben mily mértékben részes a kedvezőtlen váltóárfolyam, s ezt viszont mily mértékben okozza a subsidiumok fizetése, érdemes volna egyszer alaposan megvizsgálni.

4. Hogy nagy pénzösszegek beözönlése valamely országba, különösen *hadikárpótlások* formájában, élénkítő hatással lehet a kapitalisztikus fejlődés menetére, sokkal ismeretesebb tény, semhogy különös megokolásra szorulna. A »milliárdos áldás«, meg a »gründolások kora« minden évszázadban két együttjáró jelenség volt.

II. A hadsereg fölszerelésének alapelvei.

A hadsereg ellátásának, ha magasabb fórum gondoskodik róla, két aktusa van: a költségek előteremtése és e költségek felhasználása. Az állam (város, vagy akinek szolgálatában áll a hadsereg) a közbülső tag, amely a két szélső tagot, az ellátandó hadsereget és a hadsereg valódi eltartóját összekapcsolja. Hogy egy haderőnek háborúban vagy békében való ellátása milyen és mekkora hatást gyakorol valamely ország gazdasági életére, attól függ, *hogyan* használják fel azokat az összegeket, amelyek az államnak a hadsereg ellátása céljából rendelkezésére állanak. Ám hogy tisztán és világosan megismerhessük, miként történt tényleg, vagyis a történelmi fejlődés eredményeként az ilyen összegek fölhasználása a 16—18. századbeli európai államokban, el kell gondolnunk előbb, hányféle módon *lehetséges* ezeket felhasználni. A költségekre előírányzott összegek felhasználása annyit tesz, mint a hadsereget fölszerelni. Mikor az állam a rendelkezésére álló összegeket rendeltetési céljukra fordítja: fölszereli a hadsereget. Tehát csak azzal kell tisztába jönnünk, milyen úton-módon történhetik a hadsereg fölszerelése, megállapítván előbb, mit kell értenünk a hadsereg fölszerelése alatt.

A *hadsereg-fölszerelés szervezete* a hadsereg-igazgatásnak egyik része. Feladata, hogy ellássa a hadsereget a fennállásához és helyes működéséhez szükséges dologi javakkal. E dologi javak: 1. fegyverek; 2. szállítóeszközök, tehát különösen lovak, kocsik; 3. eltartási eszközök, tehát táplálék, ruházat és lakás. Aszerint, hogy ebbe vagy abba a kategóriába tartozó dologi javak

beszerzéséről van szó, áll elő 1. a fölfegyverzés, 2. szállítás, 3. élelmezés, 4. ruházás, 5. elszállásolás problémája.

E problémák igen különböző alapelvek szerint oldhatók meg. A hadsereg fölszerelésének szervezete különbözőkép alakul elsősorban ama *fórum szerint*, amelynek a *fölszerelést teljesítenie kell*; aszerint fog t. i. a fölszerelés a decentralizáció vagy a centralizáció elvén alapulni. A decentralizációnál mindegyik harcos magával hozza mindazt, amire szüksége van: fegyverét, lovat, élelmét. Viszont centralizált a fölszerelés, ha a mindenkori középpont, a »legfőbb hadúr«, — mint ma mondjuk — vállalja a fölszerelést, vagyis ha az állam szolgáltatja a fegyvereket és szállítja az eszközöket, ha az állam gondoskodik valamennyi harcos eltartásáról. Ezt megint két, alapjában különböző módon teheti: vagy a saját orgánumai, a saját »hivatalnokai« által végeztetheti ezt a gondoskodást, — ekkor azt mondjuk: az állam (a város, stb.) »saját kezelésébe« veszi át a sereg fölszerelését — vagy megbízhat az állam a fölszereléssel közvetítő személyeket, akik aztán ezt keresetszerűen, tehát ellenérték fejében teljesítik. Ilyenkor beszélünk »hadiszállító-rendszer«-ről, melyet az állam szervez, hogy hadseregét fölszerelje.

A tiszta decentralizáció és a tiszta centralizáció között különféle közbenső fokok vannak. Így például lehetséges, hogy az egyes harcosnak kell ugyan gondoskodnia a maga ellátásáról, az állam azonban intézkedik, hogy a harcos biztosan és jutányosan megkaphassa azt, amire szüksége van. Vagy pedig sem az állam, sem az egyes harcos nem vállalja a fölszerelést, hanem erről valamely közbenső fórumnak: az ezredesnek

vagy a kapitánynak (ügynevezett »Kompagnie-wirtschaft«) kell gondoskodnia.

A hadsereg fölszerelésének szervezete azért alakul oly sokféleképpen, mert mindegyik említett szervezeti elv alapján igen különböző módokon lehetséges a fölszereléshez szükséges használati tárgyakat beszerezni. Nevezetesen vagy az állíttatja elő azokat, akinek a fölszerelésről gondoskodnia kell: például az állam a saját gazdálkodásában készítteti el a fegyvereket, a ruhákat, a kenyeret, tenyészt a lovakat s így használatra kész tárgyakat adhat át az egyes harcosoknak. Vagy a fölszerelésre kötelezett: az állam, a századparancsnok vagy az egyes harcos szerzi meg magának valamilyen módon a *mások* által már elkészített használati javakat.

»Megszerezni« pedig tárgyakat alapjában igen különböző módon lehet. El lehet venni mástól, anélkül hogy ellenértéket adnánk érte; a fölszerelésnek ez a »rendszere« a zsákmányolás, a rablás. Vagy lehet ellenértéket adni az átengedett tárgyért, tehát azt — minthogy az ellenérték legtöbbször pénz — megvásárolhatjuk. Ez az ellenértékért való szerzés megint két különböző módon történhetik: vagy kényszer útján, amikor a szükséges dolog tulajdonosa nem választhat, el akarja-e adni vagy sem, sőt gyakran még az árát sem szabhatja meg ő maga; ezt a rendszert rekvirálásnak (*requisition, purveyance*) nevezzük; vagy önkéntesen, »szabad kézből való eladás« útján, mikor az eladó dönthet az eladás és az eladási ár nagysága felől.

A hadseregfelszerelés szervezésének sémája.

- I. *A felszerelési tárgyak :*
 1. Fegyver : felfegyverzés ;
 2. Lovak, kocsik, stb. : szállítási eszközök (lovasítás) ;
 3. Ellátási eszközök :
 - a) Élelem : ételmezés,
 - b) Ruházat : felruházás,
 - c) Lakás : elszállásolás.
- II. Maga a szervezés különbözőképpen alakul :
 1. Aszerint, hogy kire tartozik a szervezés :
 - a) Decentrálizáció ;
 - b) Centralizáció :
 - a¹) saját kezelés,
 - b¹) szállítás,
 - c) átmeneti formák ;
 2. a javak beszerzésének módozatai szerint :
 - a) öntermelés ;
 - b) használatra alkalmas kész gyártmányok elsajátítása :
 - a¹) ingyen : fosztogatás, rablás útján ;
 - b¹) pénzért :
 - aa) kényszervétel útján : rekvirálás,
 - bb) szabad kézből való vásárlás útján.

A hadseregfelszerelés e különböző rendszerei, amelyek egyik vagy másik megkülönböztető jegy (a megszerzés fóruma vagy módja) alapján keletkeznek, megint igen különbözőkép kereszteződhetnek : egy decentralizáción nyugvó felszerelés éppen úgy történhetik saját termelés, zsákmányolás, rekvirálás vagy szabad kézből való eladás útján, mint egy centralizáció elvén épült felszerelés.

Igen tarkává teszi azonban a hadfölszerelés képét az, hogy ennek különböző rendszerei különböző hadseregszervezetekben fordulhatnak elő. Ezáltal számtalan kombináció keletkezhetik. Nem mondhatjuk azt sem, hogy bizonyos fölszerelési rendszerek a hadseregszervezet bizonyos formáihoz volnának kötve, noha az állami hadseregnél természetesen könnyebben áll elő centralizált fölszerelés, mint a privát hadseregnél, vagy a zsoldos hadsereg jobban hajlandó a már használható javak szerzésére, mint saját termelésre. De egyetlen fölszerelési alapelv sincs szükségkép bizonyos hadseregformához kötve (valaminthogy a történelem folyamán minden lehetséges kombináció tényleg ki is alakult).

Bizonyos hadviselési technika már jobban rákényszerít bizonyos fölszerelési módszerre.

Igy például a tüzérség fölállításával könnyen áll elő a fegyverbeszerzésnek bizonyos centralizációja: az egyes harcost nem lehet arra kötelezni, hogy ágyút hozzon magával, mint ahogy kötelezhető arra, hogy saját alabárdjával vagy muskétájával vonuljon be.

Épígy a hajózás természete önként hozza magával, hogy az élelmezést itt némileg centralizálni kell. Ha egy hajó hónapszámra künnmarad a tengeren, akkor a száz vagy ezer főnyi legénység számára való élelmiszernek mindenesetre a hajón kell lenni abban a pillanatban, mikor az a kikötőből elindul. Elvileg itt is alkalmazható a decentralizáció rendszere (és a történelem folyamán alkalmazásra is kerül: a 12. században a genuai hajókon), azaz itt is lehet kötelezni minden matrózt és tengerészkatont, hogy önmaga élelmezze magát; de ilyen esetben természetesen a centralizáció jobban kínálkozik fölszerelési rend-

szerűl (legalább *egy* hajót illetőleg), mint valamely szárazföldi csapatnál, amely naponta megújíthatja ellátási szükségletét.

Ha már most a továbbiakban nyomozni akarjuk, hogyan fejlődött a legutóbbi évszázadok alatt a hadseregfelszerelés organizációja és mit jelent e fejlődés a modern kapitalizmusra, akkor fő figyelmünket ama kapcsolatokra kell fordítanunk, melyek a felszerelés organizációja és a piac, tehát a javakból szükséges mennyiség alakulása közt fennállanak. Különösen meg kell próbálnunk nyomozni, hogy a katonaság szükséglete mennyiben és miáltal teremtette meg azt, amit tömegszükségletnek nevezünk. Mert hogy a katonaság szükséglete által keletkezik az *első nagy tömegszükséglet*, ebben látom én a militarizmusnak egyik legfontosabb befolyását a kapitalizmusra. De ha azt kérjük előbb, mi a »tömegszükséglet«, a felelet a következő:

A tömegszükséglet vagy a nagy (összetett, komplex) javak szükséglete, vagy a nagymennyiségű egyfajta javak szükséglete. Mind a kétféle tömegszükséglet halmozódás által keletkezik. Ez a halmozódás vagy valamely technikai folyamatnál áll elő: mikor nagy ágyúkra, nagy hajókra, nagy kaszárnyákra van szükség, vagy egyes konzumaktusoknak csupán organizatórikus egymáshoz sorakozása által: mikor a fegyvereket, ahelyett hogy minden egyes harcos külön szerezné be, egyszerre ezer harcos számára készíttetik el.

Ebből kitűnik, milyen különböző tényezőknek van befolyásuk a tömegszükséglet előállítására, vagyis egyes konzumaktusok halmozódására. Ezek a tényezők:

1. A technika, amely bizonyos használati érték előállításánál mindig bizonyos mennyiségű

anyagnak egy használati tárgygyá való összerakását és ezen anyag egybealkotásához bizonyos mennyiségű emberi munkának fölhasználását kívánja meg; ennél fogva ahhoz, hogy valamely tárgy előállításánál a technikai folyamat kivihető legyen, produktív javak és munkaerők bizonyos minimumára van szükség. Bizonyos súlyú golyót a puskapor explozióerejével bizonyos távolságra csak úgy lőhetünk ki, ha egy bizonyos minimális mennyiségű vasat vagy bronzot csövé alakítunk, ehez pedig bizonyos emberi munka felhasználására és bizonyos mennyiségű nyersanyagra van szükség.

2. A szervezet alapelvei. Annál könnyebben áll elő tömegszükséglet, minél előrehaladottabb a fölszerelési rendszerben a centralizáció.

De az is befolyásolja a tömegszükséglet gyors kifejlődését, — egyébként hasonló körülmények között — hogy milyen nagyok a fölszerelendő seregek és hajórajok, és milyen hosszú időre kell a hadseregeket fölszerelni; továbbá: hogy milyen gyakoriak és milyen hosszúak a háborúk; milyen messzire terjednek a hadfelvonulások és a hajóhadak útjai az ellátási középponttól; végül: hogy milyen kifejezett az uniformizálás alapelve a szükségletek fedezésénél.

Ha most a következőkben térek arra, hogy az előző sorokban fölvetett probléma megoldását megkíséreljem, azt hiszem, jobban célt érek, ha az anyagot nem egységesen az egész hadügyre kiterjedően mutatom be a hatások azon rendszere szerint, amelyet nyomozni akarunk, hanem ezeket a hatásokat mindig külön a hadsereg-fölszerelés egyes területein veszem figyelembe, és pedig — miként a következő fejezetek címei mutatják — különösen a fölfegyverezés, az élelmezés,

a ruházat és a hajókkal történő szállítás terén. Erre az elrendezésre annak megfontolása kész-tet, hogy ama hatások, amiket a hadseregek a felszerelés ezen egyes területein a gazdasági életre gyakorolnak, sokkal különbözőbb természetűek, semhogy azokat összetartozón kellene figyelembe vennünk. Azon a bajon, hogy ilyen elrendezés mellett esetleges ismétlések el nem kerülhetők (mikor a hadseregellátás különböző ágaiban egyforma hatások nyilvánulnak), azzal igyekeztem segíteni, hogy a különböző tereken egyformán mutatkozó kapcsolatokat *egy* téren tüzetesebben adtam elő és a többi tereken csak megemlítve és a főpontra utalva tárgyaltam.

Megjegyzés. Előadásomban a *lóbeszerzést* (Remontewesen) csak futólag (a katonai szállítások tárgyalásánál) említettem, a csoportok *elszállásolását* (Kasernierung) egészen figyelmen kívül hagytam, mert az általam gyűjtött idevágó anyag nem nyújtott semmi olyan különösen felhasználható sajátos nézőpontokat, amelyek igazolták volna, hogy a hadfelszerelés ezen két terét külön fejezetekben tárgyaljam.

HARMADIK FEJEZET.

A hadsereg fölfegyverzése.

I. A tüzelfegyverek használata.

A hadsereg fölfegyverzésénél és ennek új rendjénél a 14. és 17. század közé eső időben a technika játszik ha nem is döntő, de legalább irányító szerepet. A technikai jelenség átalakító hatása — mint tudjuk — az, hogy a puska-porban rejlő energiákat használják föl a lövedékek kiröpítésére. A készülékek, melyek ezt a találmányt használhatóvá teszik, egyrészt az ágyúk, másrészt a kézi tüzelfegyverek, s a kettő aszerint különbözik, hogy a készülék elég könnyű-e ahhoz, hogy mindenik harcos magával hordozhassa vagy hordozásához az emberi erőnél nagyobb erő kívántatik-e.

Fölteszem, hogy az olvasó ismeri azon új hajítógépek technikai fejlődését, melyek a tüzelfegyver különös nevet kapták és a következőkben csak alkalmazásukra vonatkozó néhány adatot közlök. A tüzelfegyverek alkalmazásának igen különböző a jelentősége aszerint, amint ágyúkról vagy kézi tüzelfegyverekről van szó: amazok új eszközként járulnak a meglevő fölfegyverzéshez és legfeljebb a régi hadigépeket

(faltörőkosok, kődobógépek stb.) szorították ki, amelyeknek azonban az egész hadakozásban csak alárendelt jelentőségük volt. A kézi tüzelőfegyverek ellenben az addig használatos védőfegyverek helyébe lépnek. Elterjedésük tehát küzdelmet jelentett a régi és új fegyverzet közt, amit a következőkben kellőképp ki fogok fejteni.

1. Az ágyúk.

Elegendő, ha körülbelül megjelöljük az ágyúk első használatának idejét. További történetük, amennyiben nem technikai természetű és így nem tartozik ide, ennek az új fegyvernek szám és nagyság szerint való kvantitatív fejlődésére vonatkozik, amelyről a fegyverszükséglet növekedését tárgyaló fejezetben lesz szó.

Azt az évet, amikor a háborúban legelőször használtak »tüzelőágyút«, megközelítő pontossággal meghatározhatjuk: a 14. század második vagy harmadik évtizedében történt. Talán Dante halálának évében: 1321-ben. Mons városának már 1319-ben volt egy »*maître de l'artillerie*«-je. 100 De az artillerie szónak akkor még más értelme volt, mint amit később kapott. És így a fegyvermester fölemlítéséből még nem lehet teljes bizonyossággal arra következtetnünk, hogy voltak tüzelőágyúk. Ezeket határozottan csak Metz város krónikájában az 1324. évnél említik először. 101 Egy 1326-ból származó írásban már ércágyúkról és kovácsolt vasgolyókról van szó 102 (míg az első öntött vasgolyót — Biringuccio szerint — VIII. Károlynak Ferdinánd ellen viselt háborújában [1495] használták).

Mingyárt ezután olvasunk tüzelőágyúk használatáról egy csatában: 1327-ben III. Edward

használja a »cracky«-t * Skóciában. Edward az új fegyvert állítólag a flamandoktól kapta, akik akkoriban a katonai technikában elől jártak. Az új fegyver használatáról magában Flandriában és Brabantban ezen régi időből még semmi adatunk sincs. De 1360 után ez országok minden városának számadásai ágyúkat tüntetnek föl. 103 1331-ben Alicantest »*pelotas de hierro, que se lanzaron con fuego*« = tűzzel hajított vasgolyókkal ostromolták. 104

Hajóágyúkról az 1338. évből olvasunk először : ebben az évben a »Cristophe of the Tower« nevű királyi hajó fölfegyverzése közt három vaságyút és egy kamarás ** kéziágyút találunk. A »Mary of the Tower« hajónak egy kétkamarás vas- és egy egykamarás bronz-, végül a »Bernard of the Tower«-nek két vaságyúja van. 105 De csak 1373-tól kezdve említik gyakrabban az angol hajók állománya közt az ágyúkat, puskaport, lövegeket.

Németországban a braunschweig-grubenhageni II. Albrecht herceg használt először puskaporos ágyút Salzderhelden várának védelménél 1365-ben. 106

A következő században már az egész világnak van ágyúja : a fejedelmeken kívül a nagy-

* »Cracky of war« volt a neve Angliában az ágyúnak. A németek és flamandok »Büsse«, Bűchse, »Donnerbüchse« névvel nevezték ; Franciaországban »bâton à feu« és »canon«, Spanyolországban »truenos« és »bombarda«, Itáliában »vasi« és »schioppi con pulvere« (a régi magyar nyelvben pedig : álgó, álgyu, ányü) volt a puskaporral működő lövészközök neve. (V. ö. W. Gohlke : »Geschichte der gesamt. Feuerwaff.« 1911.)

Ford.

** A kezdetleges ágyú hátsó, keskenyebb részét, ahová a puskaport tették, »kamará«-nak (Kammer) nevezték.

Ford.

uraknak, a városoknak, a testületeknek. Teljes kifejlődésre a 15. század végén jut a tűzérség VIII. Károly seregében, amelynek már ezeremberenként négy ágyúja volt. A seregnél használt ágyúk számának szaporodását a következő szakaszban fogom ismertetni.

2. A kézi tüzelőfegyverek.

A kézi tüzelőfegyverek első alkalmazását szintén a 14. században kell keresnünk. De az egész 15. század folyamán még háttérbe szorulnak a régi védőfegyverek mellett. Mikor az 1431-ben kelt »Reichsabschied«-ben azt olvassuk, ¹⁰⁷ hogy mindenik csapatot »felerészben puskákkal és felerészben kézíjakkal, nyilakkal, golyóval, puskaporral és ezekhez tartozókkal« kell ellátni, föltehetjük, hogy a fegyvernemek ezen egyenlő aránya nem volt egyéb jámbor óhajtasnál. Még 1467-ben is, amikor egy »Reichsabschied« a törökök ellen szervezi a harcot és a gyalogságnál ugyanezt a felemás fölfegyverzést rendeli el, a valóság bizonyára nem felelt meg a rendeletnek, a tüzelőfegyverek száma alighanem sokkal kisebb volt a kézíjakénál. Legalább is erre kell következtetnünk, ha a 15. századbeli följegyzéseket olvassuk a hadseregek tüzelőfegyverekkel való felszereléséről: 80.000 (?) harcost számláló hadseregben, mely 1427-ben a huszita Csehország ellen vonul, körülbelül 200 kézipuska akad; ¹⁰⁸ a brandenburgiaknak Stettin ellen intézett támadásánál 1429-ben 50 harcos volt kézipuskával fölfegyverezve; ¹⁰⁸ 1440-ben a zürichi seregben, amely 2770 főből állt, 61-nek volt tüzelőfegyvere. Tehát bizonyára hallatlan követelésnek mondható, mikor Frigyes szász választófejede-

lem hadbahívójában 1448-ban azt kívánja : 109
jöjjenek a városok negyedrészen kézíjakkal,
negyedrészen dárdákkal, negyedrészen vas »korn
heuer«-ekkel és *negyedrészen jó kézipuskákkal*.
A tüzelőfegyvereknek ez a más fegyverekhez
mért 1 : 3 aránya még gyakrabban ismétlődik a
15. században a német fejedelmek seregeinél ;
például 1477-ben Albert Achill elrendeli, hogy
seregében (Sagan ellen) negyedrészt kézipuskás
legyen. 110

Az összes fölfegyverzésnél a kézi tüzelő-
fegyverek arányát (gyalogcsapatoknál) a 15.
század végén e fegyverek történetének egyik leg-
jobb ismerője Spanyolországban egyharmadra,
Németországban egyhatodra, Franciaországban
egytizredre teszi. 111

Csak a 16. század hozza meg a paritást a
tüzelőfegyverek és más fegyverek (elsősorban a
dsidák) közt. E haladás a spanyolok érdeme ;
katonai téren a 16. században övük a vezető-
szerep. A kézi tüzelőfegyverek történetében kor-
szakot alkotó volt a spanyol arkebuserók * csa-
tája Páviánál 1525-ben. Alba zsenialitása a leg-
magasabb fokra emelte a spanyol csapatok
teljesítőképességét. Ő az első, aki csapatainak
felét tüzelőfegyverekkel látja el, minthogy 1. min-
den egyes »compañia«-hoz 20 muskétást rendel
és 2. minden »tercio«-hoz ** két, általában csupa
lövészekből álló kompániát csatol. 112

A többi ország kissé elmarad ettől az arány-
tól. Az 1570-diki 113 német »Reichsfussknecht-

* A kézi tüzelőfegyver egy primitív formájának
neve : »arguebuse«. Arkebusero = puskás. Ford.

** A tercio 2—3000 harcos taktikai csoportosítása.
Ford.

bestallung« 220—222. §-ai úgy mutatják ugyan, mintha az egész hadsereg tüzelőfegyverekkel volna felszerelve, de ezt megint kissé nagyzóó kijelentésnek vehetjük. Frönsperger (1573) a 4000 főnyi összes létszám mellett 2500 dsidát és 1500 tüzelőfegyvert számít, 114 ami 5 : 3 ará-nyak felelne meg.

Amilyen jelentős a kézi tüzelőfegyverek történetére a 16. században Alba herceg, éppen olyan fontos a 17. században Gusztáv Adolf. 115 Ő a dsidások számát a gyalogság egyharmadára korlátozta és az eltávozókat csak muskétásokkal pótolta, úgyhogy 1621-ben már egész muskétás-ezredei voltak, mint Banner generális ezrede Breitenfeldnél és valamivel később az ifjú Thun grófé. De a kézi tüzelőfegyvereknek mégis az egész 17. századon át küzdeniök kellett az érvényesülésükért. Még oly tapasztalt hadvezér is, mint Montecuccoli, a dsidát nevezi a fegyverek királyának és egy 1500 főnyi ezrednél a következő fegyverelosztást tartja helyesnek: 60 tisz, 480 dsidás, 80 fegyverhordó, 880 muskétás. 116

A 17. század végén a tüzelőfegyver teljes győzelmét eldönti egy találmány: a bajonett, melyet 1680 és 1700 között alkalmaznak először. Ez meghozza a szúró- és lövőfegyverek közötti versengés megoldását, mert mind a kettőt egy fegyverben egyesíti. Ugyanakkor a nehéz muskétákat a könnyebb flintákkal pótolják. Brandenburg-Poroszországban a dsidások a nagy választófejedelem alatt tűnnek el egészen. 117 Franciaországban a 17. század végén a gyalogság felének, XIV. Lajos uralkodása végén az egész gyalogságnak fegyvere a bajonettes puska. 118

A papirospatrónokat a brandenburgi had-

seregbe 1670-ben, a franciáknál 1690-ben hozták be. 119

Ezzel e két katonai nagyhatalomnál a kézi tüzelőfegyverek diadala meg van pecsételve.

II. A fölfegyverzés új rendje.

A »fölfegyverezés«, mint organizatórikus eljárás, vagyis a harcosok fegyverrel való ellátásának útja, módja igen különbözőkép alakulhat, miként ezt a fölszerelés lehetőségeinek »teoretikus« áttekintésénél már megemlítettem. Itt csak röviden jelzem a ránk nézve fontos változásokat, melyeken a fölfegyverzés rendszere a korai kapitalisztikus korszakban keresztülment.

A középkor harcosa, akár lovag, akár népfölkelő vagy zsoldos volt, szabály szerint magával hozta fegyvereit és védőeszközeit.

Ennek meg kellett változnia és pedig elsősorban tisztán termelőtechnikai külső okoknál fogva, amikor megtanultak puskaporral lőni. Mert az ilyen, puskaporra berendezett fegyvereket az egyes harcos a legjobb akarata mellett sem hozhatta magával. Ezért látjuk, hogy a városok és államok már korán gondoskodnak nehéz ágyúk beszerzéséről. E gondoskodásnak külső jele a fegyvertárak vagy arzenálok létesítése, ahol az ágyúkat tartották, amelyeket aztán időnként kiadtak a csapat rendelkezésére. Kezdetben vannak városi, később állami arzenálok. Így a 15. században Párizs városának pompásan fölszerelt arzenálja van,¹²⁰ éppen így Mons és Brügge városának. ¹²¹

A 16. században a fejedelmek azon iparkodtak, hogy minél több arzenált létesítsenek. Mindannyi közt előljárt a leendő két katonai nagy-

hatalom : Franciaország és Brandenburg-Poroszország. 1540-ig I. Ferenc 11 arzenált és katonai raktárt létesít ; *Giustiniani* velencei követ már 1535-ben csudálja a francia ágyúkat és jobbaknak találja ezeket Itália ágyúinál. E század végén Franciaországnak már 13 arzenálja van. 122

Neander von Petershaiden írja »Instruktionsbuch«-jában, hogy a brandenburgi választófejedelmek a 16. század folyamán minden határmenti és poroszországi várkastélyban és erődben fegyvertárákat létesítettek és a szükséges fegyvereket ott őrizték. 123 Ugyanezt olvassuk VIII. Henrik angol királyról is, akinek Towerben, Westminsterben és Greenwichben voltak hatalmas fegyvertárai. 124

Híres volt Velence köztársaság arzenálja, amelyről egy német utazó : Ryff András 1599-ben ezt írja : »Három hatalmas, hosszú teremben, mindegyik három folyosóra osztva, tartanak páncélokat, sisakokat, hosszú dárdákat, alabárdokat, lándsákat, oldalfegyvereket (csupaszon, tok nélkül), muskétákat, horgas puskákat és mindenféle szükséges dolgot 70 ezer gyalogos katona számára.« 125

Ha beletekintünk az »Ujonnán alapított arzenál« című könyvbe, 126 amely negyedik fejezetében jegyzéket közöl ama »helyekről, ahol ágyút és muníciót készítenek, tartanak és felhasználnak«, világosan láthatjuk, mennyire elterjedtek az arzenálok a 17. század végéig az összes európai államokban. Az alább közölt kimutatás is a meglevő és készítendő ágyúkról némi tájékoztatást fog nyújtani Európa akkori fegyvertáiról.

De meg kell itt jegyeznünk, hogy az arzenálokban és anyagraktárakban nem a »nehéz ágyút« tar-

tották csupán, hanem a legtöbb esetben sok más-fajta védő- és támadófegyvert őriztek bennük. Ebből kiderül, hogy az egész fölfegyverzési rendszert a 15. századtól a 17-ik századig terjedő időben tényleg államosítási tendencia hatotta át, mert a fegyvertárakban fölhalmozott fegyverek természetesen azt a célt szolgálták, hogy ellenérték fejében vagy ellenérték nélkül — az egyre meggy — a harcosokat lássák el velük.

A harcosoknak az állam által történő, kimutathatón első fölfegyverzését akkor észleljük, mikor a hadsereggyűjtés hagyományos módja szerint fegyverbe szólították a lakosságot, ha háború tört ki. A főntebb említett Neander von Petershaiden nyomatékosan megjegyzi, hogy a fegyvereket az arzenálokban azért tartották, hogy ezt a hadra hívott sereget fölszereljék velük. A »defensier«-ek hasonló fölszereléséről a szász választófejedelemségből vannak adataink: az 1618. évben egy muskétás lovasezredet toboroznak Szászországban, amely a fegyvereket Drezdában kapja a fegyvertárból. 127

Az állami fölfegyverzés rendszere később kiterjed az összes csapatokra. A 17. században, amikor annyi új dolog létesül, történik meg ez az átváltozás. Ebben az időben még világosan láthatjuk a különböző átmeneti állapotokat, amelyek a magánrendszerű fölfegyverzésnek államivá való átváltozásánál keletkezhetnek:

1. A katona magával hozza fegyverzetének egy részét, a többit az állam adja.

Például a dán artikuluslevél 51. artikulusában így rendelkezik: »Minden gyalogos katona hozzon magával egy jó kardot a szemle helyére, a kürassier hasonlóképp egy jó kardot és egy pár jó pisztolyt, az arguebusier pedig egy kardot és egy jó pisztolyt hoz-

zon magával;» ellenben »minden egyéb fegyverrel és védőeszközzel mi fogjuk őket ellátni s a gyalogos katonától egyéb fegyvereiért 6 hónap alatt 1 havi zsoldot vonunk le, a kürassier-ek a vértjeiket 15 rajnai tallérért, az arguebusier-ek a mell- és hátvédőjüket 11 rajnai tallérért tartoznak átvenni.« 128

Ez a zsoldból való levonás lett az ellenérték szokásos formája.

2. Az ezredes egységesen szerzi be a fegyvereket és az értéküket havonta levonja a katonáktól.

Ebben az értelemben kötik meg a brandenburgi választófejedelmek a 17. század első felében szerződéseiket a szolgálatukba lépő ezredesekkel. Így v. Kracht Hildebrand ezredes az 1620 máj. 1-én kötött szerződésében kötelezi magát, hogy 1000 német katonát — »*teutsche Knechte*« — állít; ezekből 600 lesz muskétás »kellő hosszúságú, valamint elegendő súlyú saját muskétával és golyóval«, 400 pedig dsidás »mell- és hátvédővel és rohamsisakkal«. 129

3. A fegyvereket vagy *in natura* adják, vagy a katonák külön fegyverpénzt kapnak.

Ily értelemben szól Frigyes Vilmos választófejedelem 1681 ápril 24-én kelt rescriptuma, amely azt mondja: »Mi továbbra is meg fogjuk tenni legkegyelmesebb intézkedésünket, hogy az összes ezredeknek jó kétlatos muskétákat és azoknak, akiknek szükséges, új hadifegyvereket, dsidákat és »Schweinsfeder«-eket adjanak fegyvertáraikból *in natura vagy* ebbeli szükségletükre nekik pénzt fizessenek ki.« 130

Emellett azonban az egész 17. század folyamán előfordul már az is, hogy a fegyvereket teljesen az állam szolgáltatta.

Heydeni Wolf Hans 1626 máj. 4-én 5 »harguebusier« lovasszázadot verbuvál: a lovasok fölszerelést és vállfegyvereket kaptak egyhavi zsold levonása ellenében. 131 Ehrentreich von Burgsdorf ezredes 1644

okt. 6-án kelt kinevező-levelében olvassuk: 132 »A fegyvereket illetőleg Mi fogjuk ezeket a szükséghez képest beszerezni és ezért egyhavi zsoldot vonunk le. A kornetákat és trombitákat, zászlókat szintén magunk fogjuk kézhez szolgáltatni.«

A nagy választófejedelem az anhalti herceghez 1674 szeptember 10/20-án így ír (Zerbst Archiv.): 133

»Ami elsőbben is a fölgyógyult 124 lovas fölszerelését illeti, arra nézve Fenséged mellékelten a Mi titkos tanácsosunkhoz és kamarásunkhoz Heidekampfenhez intézett és 1800 rajnai tallerről szóló utalványt kap, azonkívül Mi ugyancsak neki a szükséges pisztolyokat, kardokat és karabélyokat is spandowi fegyvertárunkból ki fogjuk adadni.« (Meg kell jegyeznünk, hogy a lovasságnak a fegyvertárból való fölfegyverzése kivételesen történt.)

De a fölfegyverzés új rendjének jelentőségét csak akkor értjük meg egészen, ha tudjuk, hogy az államosítással kapcsolatosan ugyanakkor a fegyverek elkészítésében is egységesítés, tehát az egész fegyveres ügy *uniformizálása* vette kezdetét. Teljes figyelmünkre kell méltatnunk, hogy ezzel olyan eszmeirány és életszokás támadt, amelynek a kulturára gyakorolt átalakító erejét nem értékelhetjük eléggé; ez az új irány ma egyre rohamosabban terjed tovább és (ezidőszerint a kapitalizmus érdekei által segítve) most kezdi csak igazán megszabni és rendezni egész életünket; figyelembe kell vennünk, hogy *ezekkel a gondolatokkal merül föl először az az eszme, hogy használati javainkat egyformává tegyük.*

Amíg a katonai szükséglet nem ösztönzött rá, az európai középkor egyetlen szakában sem jutott senkinek eszébe az a gondolat, hogy lényeges érték rejlik abban, ha két dolog teljesen egyforma. Mint ahogy a teremtésben nincs két telje-

sen egyforma tárgy, úgy az alkotó ember sem csinált soha csak úgy magától valamit éppen úgy, mint előbb: a régi kor minden épülete, minden ruhadarabja, minden bútora, minden fegyvere ezt bizonyítja. Ismerjük a középkori alkotásnak ezt a szeszélyes voltát, amely csak az ember természetes fegyelmezetlenségének külső megnyilvánulása; még a számítás sem vág össze a középkori könyvekben. Bizonyára nincs itt helyén nyomozni, hogyan kezdődött a középkori ember belső fegyelmezettsége a zárdai aszkézissel és hogyan keletkezett az első időbeosztás valószínűleg abból, hogy szabályos időközökben kellett az imádkozást végezni. Ám az aszkézisnek egy másik formája — erre már föl hívtam a figyelmet — a katonai fegyelemre való nevelés; és ennek a fegyelmezettségnek, amely nem egyéb, mint racionalizálás és mechanizálás, egyik külső kifejezése a katona használati tárgyainak, elsősorban fegyvereinek egyformává tétele. Egyik külső kifejezése, de viszont egyik lényegbe vágó elősegítése is: belső és külső uniformizálás kölcsönösen hatnak egymásra.

A 16. századig minden egyes harcos fegyverei és védőeszközei különböztek a másiktól: persze más és más fegyvere volt a lovagoknak, de a gyalogosoknak, sőt még a svájciak új »Gewalthaube«-inek* is, akik mindenféle szálfegyvert,

* A középkorban a gyalogság a harcban egyetlen önálló taktikai testet alkotott és alkalmasabb volt a védekezésre, mint a támadásra. A svájciak az újkor elején a gyalogságnak ezt a taktikai formációját több részre bontották, amely mindenik különböző célt szolgált a harcban. Azt a részt, mely a gyalogság zömét foglalta össze, »*Gewalthaube*«-nak nevezték. Előtte járt az »elővéd«, utána a »hátvéd«. (Lásd bővebben Dr. E. Daniels: *Gesch. des Kriegswesen*, III. k. 1911.) Ford.

csatabárdot, buzogányt, főleg alabárdot hordtak, még a tüzelőfegyverek használatba jöttekor is: »Kaliber, forma és név azok tetszésétől függött, akik vették vagy csináltatták a fegyvereket«, olvassuk egy 1567-ből való okmányban. 134

Nagyobb csapatok egyforma fölfegyverzésének első példája a landsknechtek hosszú dárdái a 16. században; 135 a tömeghatásra törekvő modern csapattest alapeszméje, az individualitás megszüntetése kívánta meg, hogy a dárdák egyformák legyenek.

Azután természetesen a tüzelőfegyver egy új, úgyszólván készítéstechnikai ösztönzést ad az uniformizálásra. A 16. század végén az augsburgi puskaművesek Vilmos bajor hercegnek 900 puskát ajánlanak fel, »valamennyit egyforma golyóra készítve«, 136 ami tehát még szokatlan volt.

Ekkor lép a fegyverek világába a *kaliber fogalma*: 1540-ben Nürnbergben Hartmann megállapítja a kaliber mértékegységét. Már I. Ferenc és II. Henrik alatt Franciaországban hatra korlátozzák az ágyúknál a kaliber számát: *les 6 calibres de France*, amely XIII. Lajos uralkodásának végéig érvényben marad. 1663-ban a kaliber száma különös módon (tekintve a technika haladását) 17-re emelkedik. Az 1732 október 7-diki rendelet megint 5-re szállítja le a kaliber méretét: 24, 16, 12, 8, 4 fontos ágyúk vannak, megfelelően az öt hasonló fajta lafettának. 137

A golyókat egész pontosan megméri. 1733. évben az uniformizálást kiterjesztik valamennyi lövőfegyverre: egyformaság lesz a szabály flintáknál, muskétáknál és pisztolyoknál egyaránt.

Poroszországban a 18. században Linger tábornok vezeti be az ágyúknál (3, 6, 12, 24 fontosak) a normális kalibert. 138

III. A fegyverszükséglet.

A fegyverszükséglet — mely közvetlenül abból következik, amit most megismertünk — növekszik. Extenzív növekedését a hadseregek és a hajóhadak nagyobbodása idézi elő, intenzív irányban hat rá a csapatoknak egyre jobb fölszerelése; a tüzérségi anyagszükséglet egészen új elemként járul a már meglevő fegyverszükséglethez.

Egyúttal egységesebb lesz a sükséglet a növekedő uniformizálás révén és egyre nagyobb tömegekké halmozódik össze a fölfegyverzés folyton haladó államosítása következtében.

Amit így általános vizsgálódásokból felismerhetünk, azt igazolják a sükséglet tényleges nagyságáról szóló számszerű kimutatások is, amelyekből persze szívesen látnánk még többet, főleg pedig pontosabbakat és behatóbbakat. De a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok is nyújtanak nekünk némi útbaigazítást a vizsgálódásunk tárgyát képező kornak fegyverszükségletéről, úgy-hogy meglehetősen biztossággal következtethetünk a fegyverszükséglet egész terjedelmére. Főleg elég világosan nyomozhatjuk, milyen gyorsan és hatatosan bővül ez a sükséglet pár évszázad vagy éppen évtized aránylag rövid tartama alatt; mert az első döntő emelkedés megint a 17. századra esik.

Mily tetemessé lett a fegyverszükséglet, szinte kézzelfogható, ha egészen kis hercegségeket és államocskákat nézünk fegyverszükségletük szempontjából és még e nagyon szűk keretben is nagy számokkal találkozunk. Például vegyük megint Braunschweig-Wolfenbüttel hercegséget, mert fegyverügyének történelmi fejlődéséről egy különösen lelkiismeretes és beható munkánk van.

Eszerint (a 17. században) egyetlenegy megszállás csak munícióban 40.426 tallérba kerül, 139 amely összegnek hova fordítását mutatja a következő »Összesítő kivonat« a Hildesheim megszállásánál elhasznált munícióról, fölvéve és aláírva a hadikommisszió által, de dato Hildesheim, 1634 szeptember 7 :

Puskapor	769	mázsa	70 font
Kanóc	628	»	
24 fontos golyó	3232	darab	
18 » »	74	»	
12 » »	304	»	
8 » »	100	»	
7 » »	1224	»	
3 » »	990	»	
2 » »	300	»	} kartácsok
1 » »	798	»	
100 granát (bomba) ..	325	»	
50 » golyó	403	»	
6 » »	108	»	
3 » »	988	»	

Hogy mit tekintettek már a 16. században egy kis sereg (10.000 gyalogos és 1500 lovas) tüzérségi szükségletének, a következő összeállítások mutatják :

A stuttgarti városi levéltárban levő, 1540-ben kelt költségvetés szerint egy 10.000 gyalogosból és 1500 lovasból álló seregnek ágyúkból szükséges : 140

4 Scharfmetze, 4 Nachtigall, 4 rövid és 2 hosszú Sängerin, 4 nagy Schlange, 8 Falcone, 12 Falconette,* 2 tüzelőágyú, 2 nagy és 2 kis mozsárágyú.

* A 16. századbeli ágyúk (súly, kaliber, lövegnagyság szerint) különböző fajtáinak nevei. A katonák úgy tekintették a fegyvert, mint valami élőlényt s ezért neveket adtak az ágyúknak, az élőlények világából véve az elnevezést. A katonahumor megnyilatkozásai az ilyen ágyúnevek, mint »Nachtigall« (fülemile), »Sängerin«

Az összes érc (1180 mázsa) ára ..	9.440 G.
Kerekek és állvány	2.000 »
Golyók	2.315 »
600 mázsa puskapor	8.400 »
Összesen	22.155 G.

»Jegyzék egy kisebb hadjáráshoz szükséges ágyúkról«:

				mázsa lőpor
3 Scharfmetze (70 fontos) minden 200 golyóhoz	60			
4 Quarta (40 ») »	250	»	50	
4 Nothschlange (20 ») »	300	»	45	
6 Feldschlange (11 ») »	300	»	24	
6 Halbschlange (8 ») »	350	»	18	
6 Falconette .. (6 ») »	400	»	12	
60 kézipuska, ehez 20 mázsa ólom és 8 mázsa lőpor.				
A golyók és ólom összes súlya	1541	mázsa.		
A puskapor összes súlya	892	mázsa.		
A szállításhoz kell 66 koci és	330 ló.	141		

Ezekből az adatokból könnyen kiszámítható, mennyire volt szüksége egy nagy hadseregnek. Hogy csak pár számot említsünk: Mikor Wallenstein tüzérsége elpusztult (második generálatusának kezdetén), ő maga az újjászervezéshez szükséges összeget 300.000 forintra számította. 142

Sully kormányzásának ideje alatt 12 millió frankot költött fegyverekre és munícióra. 143 És a halálakor az arzenálokban még 400 ágyú, 200.000 golyó és 4 millió font puskapor van.

Különösen nagy fegyverfogyasztó lett a hadiflotta.

(énekesnő), »Schlange« (kígyó), »Falcone« (súlyom), amelyek képét is rá szokták vésni az ágyú csövére. A nehezen szállítható ágyúnak a »Faule Grete« nevet adták. Volt »Löwe« (oroszlán), »Lerche« (pacsirta) stb. (Lásd W. Gohlke: Gesch. der gesamt. Feuerwaffen. 1911, Leipzig.).

Ford.

A Felicissima Armada magával vitt: 2431 ágyút, amelyekből 1497 bronzból, 934 vasból készült; 7000 arkebusét, 1000 muskétát (ezenkívül még 10.000 dsidát, 6000 féldsidát, kardokat, csatabárdokat, stb.). Az ágyúkra 123.790 lövést (átlag 50-et) számítottak. 144

A francia hajóágyúk száma Colbert alatt meghétszereződött: 1661-től 1683-ig 1045-ről 7625-re szökött fel, és pedig a szaporulat lényegesen a *vaságyúk* javára esett, amelyekből 1661-ben csak 475, 1683-ban pedig 5619 darab volt. 145

Ugyanezt a hatalmas emelkedést látjuk az angol tengerésztüzérségnél is. A hajókon volt: 146 1548-ban 2087; 1653-ban 3840; 1666-ban 4460; 1700-ban 8396 ágyú.

Egy olyan hajón, mint a *Henry Grace à Dieu* (tehát már egy 16. századbéli hajón) volt 4800 font serpentín*-lőpor és 14.400 font szemcsés lőpor. 147

A »Sovereign of the Seas«, I. Károly díszhajójának fegyverzete, amely 102 bronzágyúból állt, 24.753 £, 8 sh., 8 d.-be került. 148

A szükséglet kialakulásánál megint találunk egy új vonásra, amely az egész középkorban idegen volt s amely nyilván a hadviselés érdekköréből ment át a javak világába: a *szükséglet gyors kielégítése*. Mondanunk sem kell, hogy ezzel a termelés meggyorsítására irányuló törekvéssel az emberiség megint eltávolodott egy lépéssel természetes életmódjától, hogy a maga organikus fejlődésétől eltérő, mesterséges és mechanikus életforma felé vegye útját. Amíg a javak előállí-

* A *Serpentin* ugyanazon ágyútípus a franciáknál, mint amelyet később a németek »*Schlange*«-nak neveztek. Ford.

tása élő emberek vitális ténykedése volt, ez épúgy követte e lüktető vérű egyéniségek törvényeit, mint ahogy a fa növekedési folyamata vagy az állat szaporodási aktusa ezen élőlények benső szükségyszerűségétől kapja irányát, célját és mértékét. Az őseredeti élet e természetes, önként érthető volta összeomlott abban a pillanatban, amikor kívülről avatkoztak bele a termelési processzus organikus lefolyásába és ennek tartamát külső célszerűségből befolyásolták. Rendkívüli erő lehetett, amely a termelési eljárás és a szükségletalakulás e természetes egymáshoz illeszkedését szét tudta szakítani és az organikus szükséglet fölé mechanikusan megszabottat tudott állítani, hogy ebből kiindulva, az egész termelést hasonlóképpen kitérítse útjából és a mesterséges gyorsítás irányába kényszerítse. Ez az erő a hadiérdek volt, amely a fegyverkeresletben nyilvánult meg.

Gondoljuk csak el, mit jelentett a középkori embernek, aki kézművesként termelt, hogy például 1652 március és április havában az angol kormánynak 335 ágyú kellett *rögtön*; ugyanezen év decemberében pedig kihirdette, hogy szüksége van *rögtön* 1500 vaságyúra 2230 tonna súlyban, tonnánként 26 font sterlingért, ezeken kívül még ugyanannyi kocsira, 117.000 golyóra, 5000 kézi-gránátra, 12.000 barrel (hordó) szemcsés lőporra 4 font sterling és 10 sh. egységárban. Rögtön! És az ügynökök szaladtak szerteszét az országban és bekopogtattak minden ágyúöntő ajtaján, de mégse tudták a hirtelen támadt óriási keresletet kielégíteni. 149

Ezzel azonban gondolataink már egy másik problémára tértek át, amelynek megvizsgálása lesz legközelebbi feladatunk; nevezetesen arra a

kérdésre, hogy a fegyverszükséglet új alakulása miként hatott a gazdasági életre s különösen mennyiben kellett ösztönöznie a kapitalisztikus szervezetek kifejlődését.

IV. A növekvő fegyverszükséglet fedezése.

Mivel a növekvő fegyverszükségletet teljesen és idejében fedezni kell, ez kétféleképp válik fontossá a gazdasági élet alakulására: elsősorban pusztán ama ténynél fogva, hogy a kereslet halmozódik, az áru kelendősege tehát nagyobb lesz és ezzel a kereskedés és termelés kapitalisztikus szervezése lehetségessé válik. Ez a hatás megvan minden esetben, amikor a szükséglet elég nagygyá lesz ahhoz, hogy a már meglevő gazdasági formák fejlesztése vagy átalakítása, avagy újaknak létesítése foroghat kérdésben. Ebben a fegyverkészítés terén különösen gyakori esetben sajátos hatásként jelentkezik még az a befolyás is, amit az újonnan alapított üzemek a gazdasági eljárások elvi alkalmazására gyakoroltak, nevezetesen hogy ezek az új alapítások a gazdasági eljárásokat igen erősen racionalizálták. Láttuk már, hogy a katonai érdekek köréből önként adódik a racionalizálás erős követelménye, amely azután arra a módszerre vezet, amellyel a hadsereg dologi szükségletét, tehát elsősorban a fegyverszükségletét kielégítik. És látni fogjuk, hogy azok az üzemek, amelyekben fegyvereket készítenek, az első modern jellegű üzemek és hogy a legmagasabbra fokozott gazdasági elvek egész sora merül föl az ezen kategóriába eső javak termelésénél és az ezekkel való keresdésnél, aminél fogva ezen üzemek a kapitalizmus kifejlődésére is fontossággal bírnak, ha kezdetben

talán nem is a kapitalisztikus vállalat, hanem az állami üzem formájára alakulnak.

A *fegyverek készítése* eleinte megmarad azokon az ösvényeken, amelyeken az egész középkorban haladt; kivált ahol olyan fegyverekről volt szó, amelyek egyformák maradtak: ilyenek voltak elsősorban a szálfegyverek és részben a védőfegyverek is. (Az acélpáncélos fölszerelés nagyon megcsökkent ugyan, de mint kar- és lábpáncél, és főleg mint mellvért még évszázadokon át fennmaradt.) E fegyvernemek készítésére a századok folyamán virágzó kézművesipar fejlődött ki: a páncélverők, kardköszörülők, pengekovácsok stb., akik bizonyos helyeken különös munkák teljesítésére differenciálódtak: Toledo, Brescia, Nürnberg, Solingen, Lüttich nevei csendülnek meg tüstént fülünkben, ha a középkor e kézműveseire gondolunk. Mikor a tüzelőfegyvereket kezdték használni, ezek is kézművesmódon készültek a fegyveripar ugyanezen híres középpontjain. A céh, amely ezzel a termeléssel foglalkozott, a »fegyvermesterek«, »Büchsenmeister«-ek céhe volt. Még kezdetben — úgy látszik — az ágyúkat is egyenként készítették a kis kézművesmesterek, akiket Franciaországban »canonier«, »ouvrier en canons«, Németországban pedig »Büchsenmeister« vagy »Feuerwerker« névvel neveztek. Mert a flandriai állami számadásokban említett ágyúszállítók a 14. században nyilván csak egyszerű kézművesek:

1379-ben Guill. Parcols-nak fizetnek 2 ágyúért 72 livret.

1402-ben Pierre Chauvin »ouvrier en canon«-nak 13 ágyúért stb.

A »Comptes et recettes générales de Flandre. Arch. de Lille. Rapp. de M. Gachard« szerint — lásd *M. Guillaume*: Org. mil. (1847) 75 —:

»Payé à Jacot Adam, canonier demeurant à Damme, pour un gros canon etc. (Adam Jakab Dammaban lakó ágyúöntőnek egy nagy ágyúért)..... 672 livre.«

»Payé à Jacques Katelare, canonier demeurant à Bruges, pour 5 canon en fer« (Katelár Jakab, Brügében lakó ágyúöntőnek 5 vaságyúért)..... 444 liv. 10 s. stb. (Compte de J. Abonnel, fol. 55. 183 etc. A. 1431. l. c. 100.)

Bajos eldönteni, vajjon itt kovácsolt vaságyúkról van-e szó, mint amilyenekkel az ágyúkészítés első időszakában találkozunk (még a 16. században is egy spanyol hajó leltárában csak 10 öntöttvaságyút találunk 31 kovácsolt vaságyú mellett). 150 Valószínű, hogy így van. Ámbár régóta megvolt az ércöntő kézműipar is (harangöntés), az ágyúöntés tehát alkalmasint szintén a kézműipar keretében történhetett.

De a szükséges fegyverek mennyiségének és minőségének az idők folyamán mégis csak szét kellett robbantania a régi fegyverkézművességet. (Hogy nem az áru kelendőségének geográfiai kiterjedése volt az, ami veszedelmessé vált a kézművességre, a fegyveripar példája egész világosan mutatja. Itt is, mint annyi más esetben, a termelés kapitalisztikus formái felé való fejlődés együtt jár a termelés lokalizálására és nacionalizálására irányuló tendenciával. A középkori fegyver-kézművesség kelendőségi területe semmi esetre sem volt korlátozottabb, mint a kapitalisztikus fegyveriparé.) Az új szükségletnél jelentkező *quantum* és *quale* idézte elő a kézművesség hanyatlását. Természetesen bizonyos határok közt még századokon át megmaradt a kézműves fegyverkészítés, mint ahogy megmaradt még egészen a mai

korunkig. Toledo és Brescia kardkovácsai megőrzik régi hírnevet, mint egyénien alkotó kézművesek és a 17. században is van egész sereg személyileg kitűnő fegyverkovács Európa minden államában, kivált Franciaországban. 151

De ezek kivételek voltak. A fegyverkészítés nagy tömege elveszett a kézművességre nézve, amely sem oly nagy mennyiségben, sem oly hamar, sem oly egyformán nem tudott szállítani, mint ahogy azt kívánták, sem pedig a haladó technika követelményének, legalább a tüzelőfegyvereket illetőleg, nem volt képes megfelelni. Különösen áll ez a kézi lövőfegyverekre. A régi durranó puskát agy nélkül bizonyára minden kézműves egymaga, lényeges segítség nélkül meg tudta volna csinálni. De egészen más igényeket támasztottak az új pusokák hosszú, fűrt és fényezett csövkkel, kerekcs vagy csappanó závarzatukkal, töltővesszőjükkel és fatusukkal. Ilyen fegyverszakszerű készítése a munka fejlett specializálását, a munkagépek és szerszámok nagy apparátusát kívánta. Elsősorban hullott ki a pusokaművesek kezéből az úgynevezett platinok, a vaslemezek előállítás, amikből a csöveket kovácsolták; ez a »Reck«-ek vagy »Zainhammer«-ek dolga lett, akiket »Platinenhammer«-eknek is neveztek, ha főleg a platinok készítésével foglalkoztak. 152 Egy ideig a pusokaműves az egész puskát elkészítette, mindaddig, amíg a munkafolyamat ezen részén is terjedni kezdett a specializáció, amely a 18. század végéig annyira haladt, hogy az egész munka mintegy 12 részletmunkára tagolódott szét. Már a 16. századból olvassuk, hogy a könnyebb munkákat a fegyverkészítésnél asszonyok végezték. Ezzel tehát az ipar technikai okoknál fogva is megérett a kapitalizmusra.

Azok az üzemformák, amelyeket a kapitalizmus a fegyverkézművesség elpusztításánál (vagy pedig kiterjesztésénél) alkalmazott, a raktárrendszer és a nagyüzem voltak.

Föltehetjük, hogy azok a kereskedők, akik a régi kézműves fegyverkovácsoktól elvitték készítményeiket, hogy vásárokon és búcsúkon eladják, szervezői lettek a *kapitalisztikus fegyveriparnak*, különösen ott, ahol ezzel mint háziiparral találkozunk. A régi fegyverkézművesség raktárrendszerre való fejlődésének legérdekesebb és legjelentékenyebb példája a suhli fegyveripar, 153 mely korán híressé vált és Suhl-nak Tilly által történt elpusztítása előtt valóban a legjelentékenyebb volt Európában. 1500 és 1634 közt élte Suhl virágkorát. A suhli ipar poétikus leírását adja 1600-ból Wendel János, suhli rektor, aki elmondja, hogy akkoriban a suhli fegyverkereskedő az ott készült fegyvereket Spanyol- és Franciaországban, Svájcban és Velencében adta el, de a lengyel fegyvertárba, Krakkóba, Vilnába, Livlandba, Poroszországba és Danzigba, különösen pedig a császár országaiba is szállítottak onnan fegyvereket a törökök ellen viselt háborúkra. 1634-ben Suhlt »Németország fegyvertárának« nevezték.

A suhli fegyveripar e virágkorából — sajnos — nincs semmiféle statisztikánk, amelyből a készítmények mennyiségét megtudhatnók. De van elég bizonyítékunk, amelyek az első német fegyveripar nagyságát igazolják és betekintést nyújtanak a belső kapcsolatokba, melyek a hadseregintézőségek és a suhli raktárosok közt fennállottak. A megrendelések számadatai mutatják, mennyire előrehaladt már a 16. században a fegyver-szükséglet halmozódása. Közlök itt néhány ilyen

szállítást nagysága és megrendelője feltüntetésével :

1586-ban Bern rendel Suhlban (Suhl) 2000 kanócos puskát és 500 kerekcs muskétát ;

1590-ben az ezen évi tűzvész után II. Rudolf elküldte Prágából Suhlba meghatalmazottait, akik »sok ezer« muskétát rendeltek, nagyon sürgették a gyors szállítást és különös kedvezményként ígérték, hogy vámmentességet adnak a Dunán Regensburgtól Bécsig ;

1596-ban Stöhr Simon, egyik legnagyobb raktár tulajdonosa, akivel ezekben az években ismételtén találkozunk, szállít a pfalzi kormányának Neuburgba 14 (!) napon belül 160 gyújtóserpenyős és felnyílóserpenyős muskétát a hozzávaló modellekkel, törllőkkel és támasztóvillákkal, nagy és kis löportartókkal, valamint 160 »Schilt« és »Halbhakent«*, úgyszintén fekete görbeagyú »Halbhakent« a hozzávalókkal ;

1600-ban ugyanezen Stöhr Simon 6000 darab királyi címerrel ellátott fegyvercsövet szállít Dániába.

1621 februárjában Buchner fegyvertáros Drezdában jelenti, hogy a Suhlban rendelt 4000 muskétából 2000 megérkezett.

A szász hadsereg számára a következő évben is történnek bevásárlások.

Hogy Suhl a harmincéves háborúban történt elpusztítása után is nagymennyiségű fegyvert tudott szállítani, látjuk a megbízásokból, melyeket a 18. század elején a porosz hadsereg parancsnokságától kap. A hadi főpénztár 1713 jún. 1-től 1715 márc. végéig szóló számadásaiban találjuk a 296. lapon :

* *Haken* a 16. század elején használt kézi tüzelőfegyver. Volt »ganze Haken« (a román népeknél muskétának hívták) és »halbe Haken«. Az egész Haken 1·6 m hosszú, súlya 6—10 kg, átmérője 21·4 mm, a fél Haken 1·3 m hosszú, 2·33 kg súlyú és átmérője 16—18 mm. Az előbbinél 58·5 g, az utóbbinál 36·5 g súlyú ólomgolyót használtak. A lövésnél villalakú támasztóra helyezték ; a visszarúgás ellen szolgált a cső elején alul levő horog (Haken) ; innen az elnevezés. (Lásd rajzát is. Gohlke ; »Gesch. d. gesamt. F.-waffen.« 1911.) Ford.

35. szám : 1715 áprilisban Löschner Dánielnek előlegül és saját kezéhez a Suhlban rendelt 3000 drb. vaspáncélra az 1715 április 9-én kelt rendelet alapján 1000 tallér.

A következő évi számadásban a 310. lapon :

52. szám : 1715 júliusban Löschner és Hoffmann szállítóknak teljes kiegyenlítéséül a Suhlban készített vasvérték árának, amely összesen 7739 tall. 3 garast és 6 fillért tett ki 5739 tall. 3 g. 6 fill.

A német fegyveriparnak még a 17. és 18. században is másik középpontja Nürnberg, ahol az üzem bizonyára épolyan szervezetű volt, mint Suhlban.

Látjuk, hogy a porosz hadseregparancsnokság összeköttetésben állott a nürnbergi fegyverkereskedőkkel : 154

A hadi főpénztár 1713 jún. 1-től 1715 máj. végéig szóló számadásaiban találjuk a 295., 296. lapokon :

31. szám : 1715 március. A Nürnbergben rendelt 9000 darab vas mellvért törlesztéséül Buirette von Öhlefeldnek az 1715 március 21-én kelt rendelet alapján 3000 tallér.

32. szám : 1715 április. Ugyanennek a fenti 9000 darab mellvértre az 1715 április 5-én kelt rendelet szerint 1000 »

33. szám : Szintén ennek a Nürnbergben rendelt fenti 9000 darab mellvértre az 1715 április 22-én kelt rendelet értelmében .. 4000] »

34. szám : A General Cassa 1715 májusi kimutatása szerint Buirette von Öhlefeldnek újból fizettek a Nürnbergben rendelt mellvértékért az 1713 máj. 21-én kelt rendelet alapján 8000 tallért.

A nagy választófejedelem az anhalti herceghez ezt írja (Zerbst Archiv) : 155

»Minthogy egy zelli kereskedőnek, Schneyder Hans Wolffnak legfelsőbb parancsot adtunk, hogy onnan 3000 muskétát, úgyszintén 1000 dragonyos-muskétát, 500 tüzelfegyvercsövet, 500 tüzelő- és kanócos muskétát, valamint néhány pisztolyt és karabélyt szállítson . . .« (1674 szept. 10—20).

Ezek mellett különösen fegyverkészítésre gyáarak, és pedig gyakorta állami üzeműek, keletkeznek. A legfontosabb német állami fegyvergyáarak Spandauban, Potsdamban és Neustadt-Eberswaldeben voltak.

A 16. században Németország volt Itália mellett a vezetőország a fegyveriparban. Látjuk, hogy a többi ország legnagyobbbrészt Németországban és Itáliában szerzi be szükségletét. Így Anglia is, amelynek fegyverszükséglete, kivált VIII. Henrik óta, egyre növekszik : 156

1509-ben Luigi de Flava és Leonardo Frescobaldi »nagy készletet« adnak el hadifegyverekből az angol királyságnak ;

1510-ben Henrik király Pier di ca Pesaro útján kiviteli engedélyt eszközöl ki Velencében 40.000 íjra ;

1511-ben Luigi és Alessandro de Fava 200 font sterlinget kap 500 arkebuseért.

Ugyanezen évben VIII. Henrik elküldi Jerningham Richárdot és másik két nemest Németországba és Itáliába, hogy ott fegyvereket és hadiszereket vásároljanak.

1513-ban jelenti Jerningham, hogy igen előnyös üzletet kötött Milánóban német hadi fölszerelésekre (= *Almain rivets*) 5000 gyalogos számára.

Ugyanezen évben Henrik király Wolsey által Guy de Portenary florenci kereskedővel kötött szerződést 2000 »Almain rivets« szállítására ;

1544-ben Henrik a velencei dogehoz kérdést

intéz 1500 arkebuse, 1050 ember és ló fölszerelése végett Bresciából.

De Henrik erélyesen fáradozott azon, hogy Angliát fegyverek dolgában függetlenítse a külföldtől és a saját országában fegyvergyárat alapítson. Evégből — korának szokását követve — német, francia, brabanti és olasz fegyverkovácsokat hívott be országába 157 és ezek, bizonyára mingyárt nagyüzemi alapon, angol fegyver-, különösen puskaipart létesítettek. A 18. század közepén már azt kétségtelenül látjuk, hogy az angol fegyvergyáarak lettek időközben a legjobban szervezettek Európában.

A fegyvergyártás állásáról e korban az ipari viszonyok egy igen jó ismerője a következő képet festi : 158

»Ha szükséges valahol nagy, egybekapcsolódó telepként létesítené gyárat, úgy leginkább szükséges ez a fegyvergyártásnál. A fegyverek vagy sokféle darabból állanak, vagy sokféle munkát kell végezni rajtuk. Hosszas tapasztalat mutatja, hogy ezek a munkák, főleg tűzben, sokkal gyorsabban és tökéletesebben sikerülnek, ha néhány munkás kizárólag valamilyen különleges munkát végez, egyebet semmit, és így a munkások egymásnak mintegy kezére dolgoznak, mint ahogyan ez főleg Angliában szokásos a fegyvergyártásnál ; ez magyarázza, hogy az angol árúk sokkal jobbak a más államok áruinál. Ezenkívül a fegyvergyárakban a gépek és berendezések, amelyek nagy költséggel járnak és nem is egy mesterhez tartoznak, nagyon megkönnyítik a munkát. Az állam sokkal biztosabb lehet, hogy hadserege jó és egyforma fegyvereket kap, ha minden fegyvere egy felügyelet alatt készül. Be is látták ezt és mindenütt nagy telepeket állítottak fel a fegyvergyártásra.«

A következő leírásból világosan látjuk, hogy a fegyveripar akkor már meghaladta a kézmű-

vesség stádiumát és gyárszerűen volt szervezve. Ha *Smith* Ádám a szerencsétlen gombostű-manifaktúra helyett ennél a vezetőiparnál szerezte volna fogalmait a munka szervezetéről, úgy a munkateljesítmények fokozásának alapokait már akkor helyesen ismerte volna föl a társadalmas nagyüzemben és a munka produktivitásának tana a rákövetkező évszázadban nem járt volna hamis vágányon.

Európa többi katonai államában szintén az ország egyik legnagyobb iparává fejlődött ki a fegyveripar.

Franciaországban maga Colbert több állami fegyvergyárat alapított és magánosok is széles kapitalisztikus alapon üzték ezt az ipart. M. de Seignelay (1683—1690) nemesi címet adományozott egy angoumoisi gyárosnak, amiért havonta legkevesebb 1000 puskát szállított. 159 A 18. században számos fegyvergyár van Franciaországban. Leghíresebb köztük a »Hôtel de la maison du Roi«-ban dolgozó. Sedan, St. Etienne, Verdun és más városok virágzó fegyveripar székhelyei voltak.

Svédországban a fegyveripar a 17. században virágzott fel, főleg Gusztáv Adolf fáradozásai következtében. 1618-ban a király »Gewehrfaktori«-okat létesít, hogy a parasztházaknál üzőtt fegyverkovácsipart fölhasználja: e parasztok mindegyike köteles volt hetenként egy nagy muskétát készíteni; a királytól kapta hozzá az anyagot, adómentes volt és fizetését részint pénzben, részint naturáliákban kapta. Ezekből a »faktori«-okból fejlődnek ki a fegyvergyárak, így az 1626. évben egy Norrtelje-ben. 1640-ben egyik stockholmi gyár 10.000 kanócos muskétát, 141 kováspuskát és 12.000 támasztóvillát készít.

A suhli »fegyvergyár« típusát képviseli a

17. századtól kezdve a *Lüttich*-ben és környékén nagy fontosságra emelkedő fegyveripar, amely azon időtől fogva gerincét alkotta a belga iparnak. 161

Oroszországban a fegyvergyártás mingyárt a legszélesebb üzemű alapon jelentkezik (példásképp gyári, illetőleg kézművességi szervezettel!). A *sestrorëcki* fegyvergyárban Nagy Péter uralkodása alatt 683 munkás dolgozott; a *Tulában* lévő állami fegyvergyárhoz 508 parasztesalád volt beosztva. 162

Más állami jellegű híres fegyvergyárak voltak az *elszászi Klingenthalban*, *Kopenhágában*, *Elkistunában*.

Spanyolország a 16. században talán a legelső katonai állama volt Európának. Fegyverszükséglete jelentékeny. Résztint gyárak, résztint háziipar útján, egy részét belföldön, más részét külföldön fedezték. A kereskedőkkel vagy vállalkozókkal kötött szerződésai egészen nagystílusúak. *Arkebusék (arca buces)* szállítására kötött szerződéseket találunk 1538-ból *Juan de Becinay*-al 10.000 darabra; a *piacenzai Juan Ibañez*-el; az *Orióból* való *Anton de Urquiroz*-al, az *eibari Juan de Orbea* és *Juan de Hermuaval* 15.000 darabra. 163

Spanyolországnak saját fegyvergyárjai voltak *Cordova*, *Barcelona* és *Helgoybar* városokban.

Az ágyúöntés már igen korán gyárszerűen volt szervezve, legelsőbbben mint bronzöntés, azután mindinkább mint vasöntés (miként az előző fejezetben közölt statisztika mutatja). A fejlődés legmagasabb fokát Angliában, Franciaországban és Spanyolországban érte el.

Angliában az ágyúöntés (úgyszintén a *vas-hámoripar*) főhelye a 16. és 17. században *Sussex* volt. Itt telepedett meg — mint *Cambden* írja 164 —

»*metallici, qui magnam vim tormentorum maiorum et alia inde conficiunt*«, »számos hámos, aki ezután sok nagy ágyút és egyebet készített«. 1603-ban Raleigh Walter dicsőítő éneket zeng az angol ágyúöntésről. 165 Mekkora arányú és milyen jelentőségű volt ezen ipar (termelési statisztikánk természetesen abból az időből nincs; a munkateljesítmények nagyságára tehát csak egyes jelenségekből következtethetünk), mutatja a következő eset. 166 1629-ben Sir Sackville Crowe megbízást kap a királytól, hogy készíttessen 610 vaságyút a királyi öntödében, *focali nostro*, a »Glostershireben fekvő Dean-erdőnkben«. A király azután megbízza Burlamach Fülöpöt, »kiváló kereskedőt«, »*an eminent merchant*«, hogy ezeket az ágyúkat adja el a főállamokban és váltsa ki azok árával a királynak 1625-ben 300.000 font sterlingért elzálogosított koronaékszereit. »*Thus England was still eminent for its manufacture of iron artillerie beyond any country in Europe*« = »Anglia tehát mindig kitűnt vaságyúk gyártásában Európa minden országa fölött.« Már Erzsébet királyné korában tudott Anglia külföldre szállítani ágyúkat és szállított is (a kiviteli tilalom ellenére!) 167. Hume állítása tehát (legalább pozitív oldalát tekintve) igazoltnak látszik, mikor azt mondja, 168 hogy I. Jakab idejében hajóépítés és ágyúöntés voltak ez egyedüli iparok, melyekben Anglia kitűnt. Sőt abban a hitben van, hogy akkoriban egyedül az angolok tudták a vaságyúk öntésének titkát. Ez tévedés; vaságyúkat a 16. században másutt is öntöttek. Útalok például a Harz-hegységben lévő (Gittelde mellett, a Sophienhüttén, Goslárnál stb.) ágyúöntödékre, melyeket a braunschweigi hercegek abban az időben alapítottak és fejlesztettek ki. 169 Igaz, hogy az ágyú-

öntés Angliában különösen felvirágzott : a carroni vasművek, a calcutti vasművek Bursley mellett Shropshireben, a clydei vasművek Glasgownál a 18. században híres ágyúöntőhelyek voltak. De legtökéletesebb öntödeként a woolwichi szerepelt akkor. Az angol ágyúipar iskolát teremtett külföldön ; a francia kormány megbízásából az angol John Wilkinson alapított ágyúöntő- és fúrótelepet Nantesben. A nagyszerű ágyúöntődét az orosz Petrowsadowskban Gascoigne angol mérnök rendezte be ; Müller hannoveri mérnökkari főhadnagy is a woolwichi mintára építtette a hannoveri és stockholmi ágyúöntődéket. 170

Franciaországban már a 17. század kezdetén virágzó ágyúipart találunk kapitalisztikus alapon. Vannak ágyúöntődék Bordeaux-ban, Sedan-Châteaulin-ban. Egyik bordeauxi öntödéből 200 ágyút szállítanak a haditengerészetnek ; 1627-ben Claud Marigo de la Villeneuve de Quimperlé és Michel Donnevin szintén 200 ágyúra tesznek ajánlatot a quimperléi öntödéből. 171 Richelieu még egy állami ágyúöntődét állított föl Le Havreban. 171

Újabb lényeges lendületet ad a francia ágyúiparnak Colbert. Működésében nagy szerepet játszik az a gondolat, hogy Franciaországot hadseregének felszerelésében, különösen fölfegyverzésében függetlenné tegye a külföldtől. Ezért fáradozik a fegyvergyárak létesítése után új ágyúöntődék alapításán (és később, ahogy látni fogjuk, még számos segédipart alapít). 1661-ben Svédországban 200.000 L. reztet vásárol, hogy belőle ágyúkat öntessen. 172 Colbert 1663-ban előterjesztést tesz a királynak, hogy az állam alapítson saját öntődéket ; 1666-ban kezdenek tervei megvalósulni : Saintesben, Rochefortban öntődéket

állítanak föl. A Neversben, Commercyben és a Dauphinéban alapított 173 öntödéknek jut a vezetőszerep.

Spanyolországban az ágyúöntést V. Károly hamar felvirágoztatta. Medina del Campo, Malaga, Burgos, Pamplona, Fuenterrabia, Barcelona, Coruña városokban vannak öntödék. Károly németeket telepített be Innsbruckból, hogy az öntödét Spanyolországba bevezessék. A belföldi produkció gyors növekedése mellett sem volt elegendő a szükségletre, amelyet sokszor Flandriából is fedezni kellett. 174

Híres ágyúöntődéje volt a 17. században *Velencének*, »ahol egyszerre több ágyút tudtak igen rövid idő alatt önteni«. 175 *

* * *

* Fűzzünk ide néhány adatot a magyarországi ágyúiparról is, amely hajdan virágzott. Már a 15., 16. században voltak ágyúöntők Budán, Pozsonyban, Kassán, Bártfán, Brassóban, Szebenben. Szerváciusz mester 16. századbéli Szebenben öntött ágyúja ma a Nemzeti Múzeumban látható. Brassóban egy Szaniszló nevű ágyúmester működött. Egy-egy nagy ágyú elkészítése félesztendeig is eltartott. Mátyás király ágyúi Európaszerte híresek voltak. II. Mohamed Konstantinápoly ostrománál igen sikeresen használt egy nagy ágyút, amelyet 1453-ban öntött egy *Orbán* nevű erdélyi mester. A törökök elleni harcokra Pozsony ajándékozott egy »csóka« nevű nagy ágyút Hunyadinak. Mert nálunk is, csakúgy mint külföldön, nemcsak jelmondatokat, hanem állatalakokat is öntöttek jelképül az ágyúkra és ezekről nevezték el az ágyút. Bebek Ferenc 1547-ben öntött ágyújának neve »krokodilus« (ma is megvan gr. Andrássy krasznahorkai várában). Báthory Zsigmond faltörő nagy ágyújának neve »farkas«, amelynek — Szalárdy krónikája szerint — »hossza öt egész ölnyi, golyóbisa pedig, melyet vetne, ötven egész fontos«. (Lásd Ballagi Aladár: Ágyúöntés Magyarországon) A 18. század első felében csaknem teljesen megszűnik a magyarországi ágyúipar,

A fegyverek készítése mellett még a szükséges *muníciót* is be kellett szerezni. Látjuk, hogy e célból a különböző országokban az ágyúöntödékekkel kapcsolatosan legtöbbször *golyóöntödék* is létesülnek, elsősorban azonban *puskaporgyárok*, amelyek a legtöbb országban, így Németországban, Franciaországban (1572 óta) az állami monopóliumos iparokhoz tartoznak.

Angliában a puskaporkkészítés nagy magánipar kialakulására vezet. 1562-ben három vállalkozó puskapormalmot állít föl és ajánlatot tesz a kormánynak, hogy évente 200 t. puskaport szállít nagyban. **176** E mellett voltak állami puskaporgyárok is. Hogy tetemes mennyiségek készítéséről volt szó, látjuk a puskaporgyártáshoz szükséges nyersanyagnak (salétrom) szállítására kötött szerződésekből is. Az 1509—1512. évekből ismeretes a Giov. Cavalcantival és más olasz kereskedőkkel kötött két szerződés, melyek szerint ezek 3622 font sterling értékű salétromot (fontját 6 d.) tartoznak szállítani. **177** Egy másik 1547-ből való szerződés 10.445 font 16 s. 8½ d. értékről szól. **178** Erzsébet uralkodása alatt Anglia salétrom dolgában is függetleníti magát a külföldtől és saját kén- és salétromipart fejleszt ki. **179**

Puskaapor, salétrom és kén mindig igen fontos *kereskedelmi* tárgyak voltak: az ezekkel üzőtt kereskedelem olyan kelendőséget tanusít, aminőt az árukereskedelemnek kevés ága a korai kapitalisztikus korszakban. Kiterjedt voltáról, Piemontban a 18. század elején, pontos adataink

amelynek bizonyára kézművesjellege volt. Gazdasági jelentőségét, kapcsolatait az ércbányászattal és ércöntéssel az illető városok levéltáraiban, régi számadáskönyveiben lehetne — és kellene is — nyomozni. *Ford.*

vannak. 180 Akkoriban például az »impresa Gaij« egyszer szállít 14.000 rubbo (à 9·2 kg) puskaport, egy rubbót 8 livrejével. Máskor (1706) Gamba bankár Hollandiából a piemonti kormány részére 8691 rubbo »salnitrot« (salétromot) hozat 16 livrejével és 25.274 rubbo puskaport 24 livrejével.

* * *

De a növekvő fegyverszükségletnek a gazdasági élet alakulására gyakorolt talán legnagyobb hatását, amivel irányító befolyást nyert a kapitalisztikus fejlődés folyamára, abban látom, hogy produktumaival előmozdított néhány idevágó ipart és kereskedelmet, így a réz-, cinn- és különösen a *vasipart*, vagyis azon iparágakat, amelyek a nyersanyagokat szolgáltatták a fegyverekhez. Bátran állíthatjuk, hogy ezek az iparok ama változások közvetlen hatása alatt terelődtek véglegesen a kapitalizmus felé, melyeken a hadsereg szervezete és különösen fölfegyverezése korunkban átment. Számszerű, leszögezett bizonyítását adni ez állítás helyességének természetesen az eddig ismert, még legalább is igen hiányos anyagból nem lehet. A legközelebbi évtizedek kutatása fogja talán a hiányzó szemeket kiegészíteni bizonyításom láncolatában. Egyelőre meg kell próbálnunk a rendelkezésünkre álló kevés számadattal igazolni valahogy a következtetéseket, amelyeket általános megfontolásból és határozott, helyesnek kimutatott tényekre való tekintettel vontunk le.

A réz és a cinn azok a fémek, amelyek nagyobb mennyiségben váltak szükségessé, mikor a fegyverszükséglet fokozódott, mert belőlük lett a bronz, és kezdetben — mint láttuk — bronzból öntötték az ágyúkat. Az arány, melyben a két

fémet vegyítették, körülbelül 1 : 9 volt. (A francia tüzéségnél a forradalom előtt 11 rész cinnt vettek 100 rész rézhez ; de a ma is legjobbnak elismert vegyítés aránya (8 : 92) már a 15. században használatos volt.) Tehát elsősorban *rezet* kellett beszerezni, amely már a 15. és 16. században is rendkívül »keresetté« vált, következésképp az ára igen tetemesen emelkedett.

Rogers szerint 181 bronz- és rézedények (a nyers-rézre nincs folytatólagos árjegyzékünk) átlagos ára pro doz. lbs. :

1401—1540		3— $9\frac{1}{4}$,
1541—1550		5— 6,
1551—1560		5— 7,
1561—1570		7— $7\frac{1}{2}$,
1571—1582		8— $10\frac{1}{2}$.

A Fuggerek által Schwatzban bányászott réz eladási ára volt : 182

1527-ben mázsánként..	5 frt 45 kr.-tól	6 frt 15 kr.,
1528-ban » ..	5 » 45 »	6 » 20 »
1531-ben » ..	5 » 30 »	6 » 15 »
1537-ben » ..	6 » 50 »	7 » 45 »
1556-ban » ..	10 » — »	11 » 45 »
1557-ben » ..	11 » — »	12 » — » *

Felteszem, hogy az áremelkedés a növekvő kereslet következménye (mert az ezüst értékcsökkenése ebben a században még bizonyára nem érvényesült abban az arányban, ahogy 40 év alatt a rézárak emelkednek). Ám akkor a keresletnek ez a növekedése csak két oldalról eredhetett : a hajóépítésből és az ágyúöntésből, mert

* A Brassó városa által 1526-ban öntetett nagy bronz-ágyúhoz 54 mázsa Medgyesről szállított rezet használtak föl és a városi számadáskönyvek szerint a réz mázsája 5 forintba került.

nem tehető föl, hogy egyszerre ennyivel több harangot vagy rézedényt vásároltak volna. Hogy mily tetemes mennyiségről volt szó az ágyúöntésnél, mutatják az ágyúk számáról és súlyáról szóló adatok. De van közvetlen kimutatásunk is a vásárolt réz mennyiségéről: 1495-ben a velencei kormány 80.000 font rezet vásárol német kereskedőktől ágyúkészítés céljából. ¹⁸³ Említettük már, milyen nagymennyiségű rezet hozat a francia kormány a 17. században Svédországból. Colbert mindenféle rezet vásároltat és kutattat; egy hivatalos emlékiratban ezt olvassuk: »gondoskodott . . . hogy mindenféle vásároljanak és kutasanak rezet ágyúk öntésére«. ¹⁸⁴

Ez az erős kereslet tette e nagyértékű fémet hamarosan egyik legkedveltebb nagykereskedelmi cikké. A rézkereskedés meg a salétromkereskedés ama kevés kereskedelmi ágak közül valók, amelyek már a 15. században igen komoly forgalmat mutatnak. A rézzel való kereskedés kevés kézben összpontosult és azok a dúsgazdag cégek, amelyek kezükben tartották, éltek a hatalmukkal, hogy a rezet alkalmilag »zárolják«. Talán a réz az a kereskedelmi cikk, amelynél legelsőbbben próbáltak meg nagystílusú »áregyezményt«. Azokat az egyezéseket értem, amelyeket a négy felsőnémetországi cég: a Fugger, Herwart, Grosembrot és Paumgartner kötöttek, hogy a rézpiacot Velencében, ahol nyilván a középpontja volt, kezükbe kerítsék. ¹⁸⁵

Hogy milyen hatalmasan föllendült a 16. században a rézkereskedés, tanúsítja az a nagymennyiségű réz, amely a Fuggerek raktárainak inventáriumaiiban szerepel. Ez tanúsítja azt is, hogy ennek a háznak nagysága — amivel az árukereskedelemben szerepelt — csaknem kizárólag a kiterjedt

rézkereskedésen alapult. Végül azt tanusítják e számok, hogy a réz forgalma a 15. század folyamán tényleg igen nagy volt (hacsak azt nem tesszük föl, hogy az a növekedő mennyiségű réz, ami a Fuggerek raktáraiban volt, a kisebb kereskedők megsemmisítéséből származott; ám akkor más értelemben volna nagy jelentősége a rézkereskedelemnek a kapitalisztikus fejlődésre). A Fugger-ház áruszámlája 1527. évi mérlegében 186 380.000 frt-tal szerepel: az áru »legnagyobb része« réz, amiből csak Antwerpenben több mint 200.000 frt értékű volt raktáron. 1536-ban 289.000 frt értékű réz, ezüst és sárgarézt szerepel. 1546-ban az áruaktíva 1,250.000 frt, ebből a réz *meghaladja az egymillió forintot*, aminek a fele megint Antwerpenben van elraktározva — egymillió aranyforint mintegy 8 millió márka ércértéket képvisel. A 16. század egész kereskedelmének történetében aligha találhatnánk még egy ilyen nagy tételt.

A legközvetlenebb hatás: a réz növekvő kereslete fokozza az érdeklődést a *rézbányászat* iránt. A kereskedőknek és más gazdag embereknek szemükbe ötlük, hogy ez igen alkalmas objektum a tőke elhelyezésére. Következménye, hogy a rézbányászat egyre nagyobb terjedelemben terjed át a kapitalisztikus fejlődés útjára. Valamennyi gazdag felsőnémetországi ház: a Paumgartner, Welser, Höchstetter, Gossembrot, Herwart, Rem, Haug és főképp a Fugger német, tiroli vagy magyar (ezüst- és) rézbányákba fektette pénzét, sőt magyar rézbányaműnél krakkói tőkést is találunk vállalkozóként.¹⁸⁷ A rézkereskedés mind gyakoribb esetben válik tőkés (raktár-) üzletté: az átmenet rendszerint a bánya elzálogosítása a királyi haszonvételi jog tulajdonosa által.

A 17. században nyugatnémetországi cégek is vannak, melyek pénzüikkel fellendítik a rézbányászatot, így: Brodeck János, a majnamelletti Frankfurtból 163.000 forinttal részes az ilmenai rézkohókban, úgyszintén a mansfeldi rézbányákban. 188

De minden adat azt bizonyítja, hogy a rézbányászat (amely alatt itt mindig tágabb értelemben a bányát és kohót értem) a 16. században Európaszerte véglegesen a kapitalisztikus (és nagyüzemi) fejlődés irányára tért át.

A legvilágosabban nyomon követhetjük e föllendülést a magyar rézbányáknál a 16. században. A rézbányászat a 15. század végén megakad, mert a kézműves módon dolgozó bányauzemek (miként abban az időben olyan gyakran megesett) a talajvízzel nem voltak képesek megküzdeni. Akkor gazdag krakkói polgárokból, élükön Thurzó Jánossal, egy vállalat alakult, mely a bányavíz levezetését tűzte ki céljául. Ez a vállalat a hét magyar bányaváros »bíráival, tanácsosaival és közönségével« 1475 április 24-én szerződést kötött, amely szerint a vállalat kötelezi magát, hogy a bányák fenekéről a vizet eltávolítja és ezért kap: minden sikeresen működő ke-rekes fölvonószerkezet (Gapel) után 1 magyar aranyforint hetibért és a kitermelt érc egyhatodát. Majd ezek a gazdag »tőkések«, kikhez később, mint tudjuk, a Fuggerek csatlakoztak, maguk vették át a bányák művelését, kohókat és hámorokat állítottak föl és ezekből nagy hasznot húztak¹.

1495—1504-ig kitermeltek 190.000 mázsa rezet, 1338 mázsa sárgarezet, 54.774 márka ezüstöt, amiből 119.500 frt osztalék jutott úgy a Thurzóknak, mint a Fuggereknek. A Fuggerek lettek végül az egyedüli tulajdonosok, és 1525—1539-ig a magyar bányákból 1,297.192 rajnai forint tiszta nyereséget húztak* (tehát a mai értékben mintegy 9 millió márkát). 189

* A Fuggerek 1535-ben a vöröskői és detrekői uradalmuk révén magyar nemességet is kaptak. Ford.

A katonai nagyhatalmak ama törekvése, hogy magukat az összes hadianyaguk beszerzésénél függetlenítsék a külföldtől, e téren is nemzeti iparok keletkezésére vezetett. *Angliában* megint a katonakirály, VIII. Henrik mozdítja elő a rézbányászat fejlődését. Hogy terveit gyorsabban megvalósíthassa, német kapitalistákat hív be országába. 1564-ben a Haug Dávid, Langnauer Hans és rokonai cég vezetése mellett és a legelőkelőbb angol államférfiak és tisztviselők lényeges közreműködésével nagy vállalat alakult Angliában, hogy bányákat kutasson és üzembe vegyen. Legelőbb a keswicki rézbányákat és a kolbecki ólombányákat (amelyeket a hajóépítésnél akartak használni!) fogták művelés alá. 190

Franciaországban Colbert számos rézkohót és olvasztót állít föl. 191

A bronzágyúk növekvő kereslete úgy látszik époly hatást gyakorolt a *cinniparra* és a *cinnkereskedelemre*, mint amilyet a rézkereskedelemre és a réztermelésre. Legalább Anglia fontos cinnbányáinál a termelés lényeges szaporulatát észleljük a 16. században: a kitermelt cinn mennyisége, mely a 13. századtól a 15-ikig 800 és 1000 cinntonna (1200 angol fontjával) közt ingadozik, a 16. században fölhág 1600 és 1700 tonnára. Ebben az időben történik a bányáknak kapitalisztikus szervezetre való áttérése is. 192

Végül pedig azt, hogy a militarizmus a *kapitalisztikus vasipar* születésénél is keresztapaként szerepelt, különbözőképpen tehetjük valószínűvé: elsősorban a fegyverekhez és a munícióhoz szükséges vas és az általában kitermelt vas mennyiségének egyszerű számbeli szembeállításával. Közöltem föntebb néhány számadatot,

amelyek a hajóágyúk állományát mutatják Franciaországban és Angliában a 17. század végén. Franciaországnak a hadihajóin 1683-ban 5619 vaságyúja van, míg Angliának ugyanekkor összesen mintegy 8396 ágyúja, tehát (a francia ágyúk aránya szerint számítva) talán 6—7000 vaságyúja. A vaságyúk összes számát a két országban (a tábori- és várágyúkat is beleértve) alacsony becslés szerint mindegyiknél 8000-re tesszük. Egy ágyú súlyát vehetjük átlag $1\frac{1}{2}$ tonnára. Ennyit mutatnak a megrendelésekben, valamint az egykori becslésekben található számadatok, mint például Wilkins püspök 1648-ból való becslései, amelyeket *Beck* közöl a vas történetéről szóló művében (II. köt. 1273). Így tehát Anglia és Franciaország ágyúinak összes súlya abban az időben mindegyiknél körülbelül 12.000 tonnára rúgott volna. Ehez járulnak még a golyók. Számítsunk minden ágyúra 50 lövést (ennyi volt a spanyol Armadánál), akkor ez mindegyik államnál 400.000 golyóállományt jelentene; minden golyót csak 5 kg-jával számítva, ez ismét 2000 tonnát tenne ki. Így tehát mindegyik ország tüzérségi anyagának összsúlya körülbelül 14.000 tonnára rúgna. Mennyi vasat termeltek hát egyáltalában abban az időben? A 17. századból — tudomásom szerint — nincs a vas-
 produkcióról összefoglaló kimutatásunk, mert a *Dudley*-féle számítások Angliát illetőleg — szerintem — tendenciózusak és fantasztikusak, mint-hogy propaganda céljából készültek. *Beck* az 1687. évről mindössze 44 svéd kohónál 37.000 mázsát, tehát 1850 tonnát mutat ki. Némileg megbízható számadatokat csak a 18. század közepe felé találunk. Azon időben az angol vasipar összes termelése 59 vashámorban állítólag 17.350 tonna

volt. 193 Akkoriban Angliának kétségtelenül mintegy 20.000 tonna *beviteli* többlete volt vasból. Ám legyen: ha a tűzérési anyag súlyát már a 17. század végén (a 18. század közepén ezt bizonyára 50%-kal többre, tehát 21.000 tonnára tehetjük) szembeállítjuk a vastermelés összes mennyiségével, és ha az ágyú- és golyókészítést még bizonyos számú évre elosztva gondoljuk is: a számok kétségtelenné teszik, hogy a hadsereg igen nagy, sőt a legnagyobb fogyasztója, még pedig (mivel a hadihajók vasszükségletét is hadsereg-szükségletnek számítjuk) az egyetlen valódi tömegfogyasztója volt a vasnak abban az időben, amikor a vasipar sorsa eldőlt, mert ez az idő volt az, amikor az első lépéseket megtette a kapitalizmushoz vezető úton.

Hogy ez a számítás a tényleges viszonyokhoz nagyon közel jár, valószínűvé teszi egy számadat, amely valamivel későbbi időből szól ugyan Anglia ágyúszükségletének mennyiségéről, de amelyből — gondolom — visszafelé számítva bátran vonhatjuk azt a következtetést, hogy megállapításaim a 17. századra és a 18. század elejére helyesek. Eszerint 1795-ben az évi szükséglet tűzérési vasöntvényekből : 194

Nagybritannia számára		11.000 t.
India	»	5.600 »
Idegen országok	»	10.000 »
Összesen		26.600 t.

De felhozhatok még egy másik körülményt is, amely az ágyú- és golyóöntés jelentőségét a kapitalisztikus vasipar kifejlődésére még élesebb világításba helyezi. Mint tudjuk, a vasipar átmenetele a kézműves szervezetből a kapitalisztikusba a legszorosabb kapcsolatban van a nagy-

olvasztó (Hochofen) föltalálásával és elterjedésével. Éppen így tudjuk azt is, hogy az ezzel járó alapvető újítás az úgynevezett indirekt úton való vaskészítésben állott. Ez az indirekt úton való vaskészítés közvetlen következménye volt a vas erősebb hevítésének (mechanikusan működő fújtatók segítségével), amitől a vas folyékonnyá vált. De a vasnak folyékonnyá tételével függött megint össze a vas öntésének lehetősége; ezt az eljárást eleinte csaknem kizárólag ágyúk és golyók készítésénél alkalmazták (csak később és akkor is sokáig csak mellékesen használták kemencék készítésére és csak a versaillesi vízművek építésénél szerzett tapasztalatok után csövek készítésénél is). A dolog tehát így állott: kovácsolt vasat az új nagyolvasztós eljárással *vagy* a régi olvasztókemencék segítségével lehetett készíteni, öntöttvasat azonban *csak* a nagyolvasztó útján. Akinek csak némi sejtelme van a középkori ember mivoltáról, minden további bizonyítgatás nélkül be fogja látni, hogyha nem lett volna egyéb ösztönzés, mint az, hogy *lehetséges* új eljárást (a nagyolvasztót) is alkalmazni, ennek a meghonosodásába évszázadok teltek volna bele, ha ugyan egyáltalában bekövetkezett volna.

De ha az olcsóbb vashól (a drágább bronz helyett) akartak ágyút önteni, úgy kénytelenek voltak a nagyolvasztót használni. *A vaságyúk növekvő kereslete tehát mintegy kényszerítésként hatott a vasiparban a nagyolvasztós eljárás alkalmazására.*

Végül megemlíthetjük még ezt a körülményt is: az ágyúöntésre szolgáló kohók nagyobbak voltak, mint a többiek; 195 tehát a hadsereg szükséglete üzemkoncentrációra is vezetett. Egy darabig — kivált Svédországban — a kettős

nagyolvasztókat használják, majd később az egyes nagyolvasztót megfelelően nagyobbá tették.

De ezt a belső kapcsolatot a hadsereg fegyverszükséglete és a kapitalisztikus vasipar kialakulása között a legtöbb esetben empirikusan is kimutathatjuk a történelmi események láncolatában. Amennyire a modern (vagyis a nagyolvasztós eljáráson épülő) vasipar kezdeteit áttekinthetem, úgylátom, hogy az ágyúöntéshez szükséges anyag előteremtése mindig ösztönzi a vastermelést, hogy kapitalisztikus formákra térjen át.

Németországban a vasöntés kezdete a 16. századra esik: akkor építették az első nagyolvasztókat Hessenben 196 és a Saar-medencében, 197 míg Szászországban, Brandenburgban, Harzban a 17. század elején, Sziléziában 1721-ben létesülnek. És az első fogyasztók mindenütt a katonai fegyvertárak.

Svédországban, mely a 16. és 17. század folyamán egyik legnagyobb vastermelő volt és Angliát még a 18. században is ellátta vassal, Wasa Gusztáv egészen új alapra fektette a vasipart, mivel ágyúöntődéket rendezett be és vasipartelepeket alapított (mint a híres tabergi vasműveket) kizárólag a szükséges öntőanyag szállítására. A 17. században bevándorolt németalföldiek azután még magasabb fokra lendítik föl a svéd vasipart. Louis de Geer Finspangban két boltozatos kohót építtetett csupán ágyúöntésre. »E kohók felállításaival, melyek kizárólag ágyúöntésre szolgáltak... egy új kereseti ág fejlődött ki Svédországban. A gyártmányok jósága megszerezte a finspangi ágyúknak a világpiacot és nagyban hozzájárult a svéd vas hírnevének gyarapításához.« 198

A 18. század derekán a svéd vasipar még mindig elsőként szerepel a világon és tetemes

mennyiségű nyersvasat és vasgyártmányt exportál. 199 A vaságyú fontos kiviteli cikke volt Svédországnak. A nagyolvasztók, amelyek részben a kapitalisztikus fejlődés magas fokán állottak (itt-ott angol vagy hollandi tőkével létesültek, — amint *Jars* írja), eredetileg csak öntésre voltak berendezve és az ágyúöntés minden egyéb öntésnél fontosabb volt. Az állam oly nagy súlyt helyezett rá, hogy 1740-ben a kohótulajdonosoknak megtiltotta az ágyúöntés mellett más vasfinomító üzemek folytatását, hogy ezzel minden érdeküket az ágyúöntésre irányítsa. Így aztán teljesen megállapodott rutín és pontosan meghatározott érc-elegyítés alakult ki, amelynél fogva kitűnő készítményeket állítottak elő. 200

Franciaországban a 17. század előtt nem fejlődik ki modern vasipar. Az első nagyolvasztók (1600 körül) egyenesen ágyú- és munícióöntés céljából épültek. 201 Később Colbert nagy lendületet ad a vasiparnak is, lényegében katonai érdekekből, miként már ismételten megállapítottuk. Csak a Dauphiné-ban 11 vaskohót és 9 acélhámort állít föl; 202 »kohó- és hámortelepeket létesített vaságyúk öntésére, *aminőket még nem láttak a királyságban*«. 203

Különösen világosan nyilvánul a kapcsolat a militarizmus és kapitalizmus között a vasipar keletkezésénél *Angliában* és *Skótországnak*. Az angol vasipar főhelye a 16. és 17. században: Sussex, ahol már Erzsébet királyné idejében nagy vagyonokat szereztek. A sussexi vasat azonban nagyrészt ágyúk és golyók készítésére használták föl és ilyen alakjában talált utat a külföldre is. Sir Thomas Leighton és Sir Henry Neville 1592 előtt szabadalmat kaptak a királynétól ágyúk kivitelére; állítólag 2000 tonna súlyú öntött

ágyúkból 1600 tonna vándorolt ki titokban külföldre. 204

A 17. században, mikor az ágyúszükséglet Angliában folytonosan növekedett, a sussexi készítményeket kizárólag az országban használták föl (sőt, mint láttuk, még többet is ennél). De a szoros vonatkozás az ágyúöntés és a vasipar virágzása közt továbbra is megmaradt. 205

Nagybritannia másik országa, hol a vasipar csak a 17. század vége felé fejlődik ki s akkor természetesen szélesebb kapitalisztikus alapon: *Skótország*. Itt öntöttvashoz való nagyolvasztó alapítására az első engedélyt 1686-ban adják ki (a kovácsoltvas-ipar Skóciában csak 1836-tól kezdődik). Az engedélynek úgy szól a bevezetése, amely — szerintem — szerencsés igazolása egész bizonyításom helyességének s ezért közlöm itt in extenso : 206

»Öfelsége és a parlament rendei megfontolva, milyen nagy hasznot jelenthet a nemzetre a vasöntőipar, melyet csak mostanában hozott be a királyságba Meikle John *golyók, ágyúk és más ilyen hasznos eszközök öntése céljából*, hogy tehát őt és másokat támogassák ebben az iparban, elhatározzák és rendelik, hogy élvezze ez az ipar a manufaktúrát illető segélyt és kiváltságokat mindazokban, amelyekben más, újonnan felállított manufaktúrák a törvények és parlamenti határozatok értelmében részesülnek, és pedig a fenti kelettől közvetlenül következő tizenkilenc évre.«

Tehát »golyók, ágyúk és más ilyen hasznos eszközök öntése céljából« keltik életre a skót vasipart, amelynek legnagyobb telepe évtizedeken és csaknem egy századon át a »*Carron Ironworks*« (Carron-vasművek) volt, ahol kezdetben csaknem kizárólag ágyúk készítésével foglalkoztak. 207 A 19.

század közepéig az angol tüzérség leginkább használt ágyútípusát »carronade«-nak nevezték e vasműtelep tiszteletére, amely azt először készítette.

Végül meg kell még említenünk, hogy Németországban a *felsősziléziai bányászipar* kétségtelenül a katonai érdekeknek köszöni keletkezését. Amikor Frigyes M. 1754 és 1755-ben a malapani vasolvasztó- és frissítőtelepeket, meg a kreuzburgi hutát építtette, elsősorban az a szándék vezérelte, hogy általuk a sziléziai várak számára tüzérségi anyagot készíttessen. És a bányahivataloknak a királyhoz 1781-ben benyújtott az a jelentése, amelyben a felsősziléziai bánya- és kohóügy új rendezését ajánlják, a hasznok között, amelyeket őfelségének a bányaipar föllendítése hajtana, első helyen azt hozza föl, 208

»hogy akkor a Felséged hadserege számára szükséges hadianyagok : vas, réz, ólom, cinn, kén és salétrom sohasem hiányoznának az országban«.*

De nemcsak a nyersvaskészítés kapta a hadseregparancsnokságok megrendeléseivel révén a leg-erősebb ösztönzést arra, hogy a fejlődés magasabb fokára lépjen ; ugyanilyen nagy mértékben befolyásolták az ágyúgyártás követelményei a *vasfeldolgozását* is. Bízást kimondhatjuk itt is,

* Magyarországon a 17. század végén létesülnek az első nagy vasolvasztók. Első a dobsinai, amelyet Fischer Dániel, szász mérnök épített 1680-ban. Ezidőtájt voltak olvasztók Munkácson, Libetbányán (1720) s a délmagyarországi Bogsánbányán (1717). A felsőmagyarországi vasipar föllendülése is katonai érdekekkel kapcsolatos. Rákóczinak a kurucháborúban sok hadianyagra volt szüksége, amelyet csak innét szerezhetett be.

Ford.

anélkül hogy a túlzás vádja érhetne bennünket, hogy azt a haladást, mely a vas feldolgozása terén a 16—18. században mutatkozott, és amely első sorban segítette elő a kapitalisztikus vasipar kialakulását, az okozta, hogy jobb ágyúcsöveket kellett készíteni.

Utalok első sorban *a második olvasztású öntöttvaskészítmények előállítására*, ami a 17. századtól kezdve honosult meg s aminek alapvető fontossága főleg abban állott, hogy az öntött- és nyersvas átolvasztásánál *először* sikerült a lángkemencékben * *kösznet használni tüzelőanyagul* s így sokkal hamarabb lehetett a vasérceket megolvasztani. A lángkemencében történő olvasztás éppenséggel nem volt minden fajta öntöttvasárúnál alkalmas, de jó ágyúcsöveket lehetett vele készíteni. És ez volt a fődolog. A vas feldolgozásának leglényegesebb haladása és a hadseregszükséglet közti kapcsolat nyilvánvaló. E dolgok legavatottabb ismerője is ezt írja: 209 »Az ágyúöntés mozdította elő leginkább a vasöntés technikájának haladását; ez adott ösztönzést a lángkemencében történő olvasztás alkalmazására is.«

Éppen ily fontos volt a vasipar fejlődésére *a vas feldolgozásánál használt sajátos szerszámgépek*, különösen a fúró- és esztergályozógépek tökéletesítése is. Gőzgépek és hengerfúrók működésére volt szükség, hogy nagy hengereket lehessen kifúrni. Ebben a mesterségben a 18. század vége felé az angolok minden más nemzetnél előbbre voltak és ezt az elsőségüket az ágyúk készítésénél szerezték: »Az ércfúró- és esztergályozógépek kifejlődésüket első sorban az ágyúkészítésnek köszönhetik.

* Lángkemence (Flammofen) az olyan olvasztó, hol a hevítendő anyag csak az égőanyag lángjával, nem pedig magával az égőanyaggal érintkezik. Ford.

Az ágyúk fúrása volt az a probléma, amelynél a fúróesterség főképpen kifejlődött. » (Beck.) Már a 16. században *Biringuccio* »Pirotecnica« című művében leírta az ágyúknak vízerővel hajtott kerék segítségével történő fúrását. Az általa leírt fúrógépet, amely már vízszintesen fúrt, később többszörösen javították és a 18. században a svájci Maritz tökéletesítette, ami a gépkészítés kifejlődését a 19. században lehetővé tette. Maritzot 1740-ben meghívták Franciaországba az ágyúkészítés felügyelőjének; technikai tudását kizárólag az ágyúkészítés terén érvényesítette. Ő lett a francia tüzérségi műhelyek reformátora, mivel a vasöntésnél és az ágyú fúrásánál lényeges újításokat hozott be. 210

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NEGYEDIK FEJEZET.

A hadsereg élelmezése.

I. Az élelmezési rendszerek.

Helyesen cselekszünk, ha a szárazföldi sereget és a haditengerészetet ismét külön vizsgáljuk, mivel csapataik élelmezése sokkal több belső különbséget mutat, semhogy egybevéve vizsgálhatnók őket.

Az egész középkor folyamán s az újkorban is jóideig a *szárazföldi csapatoknál* az volt a szabály, hogy mindegyik katona maga gondoskodik az élelmezéséről, vagy a hozzá legközelebb állók lássák el *in natura* élelmiszerekkel; teljesen mindegy, akár lovas vagy gyalogos seregről, akár behívott vagy zsoldos csapatról volt szó.

Vegyünk csak pár példát a késő középkor végéről (15. század): A svájci hadbahívott sereg élelmezése a községeket terhelte, de ezeknél decentralizálva volt az élelmezés. Bernben volt 17 »Stube« vagy társaság, amelyek tagjaikat élelmezték. ²¹¹ Az útravalóul adott és szállított eleség mellett a táborban szabad bevásárlás útján kellett beszerezni az élelmet.

Merész Károly (1471) ordinánc-századai saját maguk tartoztak élelmezni magukat még hadba-vonuláskor is. ²¹²

Önként érthető, hogy ez volt a szokás minden időtartamra verbuvált zsoldosseregnél.

Ez az állapot uralkodik még Wallenstein idejében is. 213

Wallenstein seregének ezredesei élelmezési költséget kaptak, amelyet a katonáknak fizettek ki; ebből kellett az élelmezést fedezniük. Ezt az élelmezési költséget a környező vidéktől szedték be adóképpen. Wallenstein rendszerének a brutális eljárás, a kíméletlen erőszakosság adta meg egyedül sajátos vonását. Ha a kvártélyadó nem tudott vagy nem akart fizetni, elvették tőle a szükséges dolgokat; így a lénungpénzen vásárló rendszer átváltozott természetben zsákmányoló rendszerre. »Az esetben, ha a polgárság és alattvalók a pénzt nem tudnák előteremteni, tetszésükre bizatik, hogy élelmiszerekkel lássák el az altiszteket és katonákat« — mondja Wallenstein 1629. évi élelmezési rendelete, amely Tilly generális 1623-ban kiadott rendeletével a lényeges pontokban meg-egyeznek. Ameddig maga Wallenstein nem szereztett be élelmiszereket a saját birtokairól (melyek mentesek voltak a háborútól!), amiről lesz még szó, addig ez az élelmezési rendszer is még teljesen magántermészetűnek és alapjában decentralizált-nak tekinthető.

A hadseregek fokozódó államosításával az élelmezési rendszer szabályozását lassanként állami feladatnak ismerték el. Már korán találkozunk az *államhatalom orgánumaival*, akik különösen arra kaptak megbízást, hogy (igen határozatlan kifejezéssel élve) elsősorban felügyeletet gyakoroljanak a csapatok élelmezésügye fölött.

A legkorábban természetesen megint Franciaországban államosítják a hadsereg élelmezését. 214 Itt a 14. század óta van »hadikomisszáriá-

tus». Az 1356 január 28-án kelt deklaráció 12 »*commissaire*«-t nevez ki, akiknek tisztéről persze csak igen homályos fogalmunk van. Az élelmezés-ügy anyagi kérdéseinek intézésével később a »*commissaire ordonnateur*«-ök vannak megbízva. 1470-ben találunk »*agents chargés de veiller à l'approvisionnement de l'armée*«, = »a hadsereg élelmezésének felügyeletével megbízott ügynököket«; 1557-ben olvasunk két »*surintendants et commissaires généraux*«-ról, akik közül két »*commissaire*« van minden tartományban; vannak továbbá »*commis aux vivres, chargés d'établir des magasins sur le passage des troupes et d'acheter les objets nécessaires à la subsistance des armées et à l'avitaillement des places fortes*« (Rend. 1557-ből) = »élelmezési hivatalnokok, akiknek az a megbízatásuk, hogy raktárakat állítsanak föl a csapatok útjain és a seregek élelmezésére, meg a várak ellátására szükséges dolgokat összevásárolják«. Teljesen rendezik a francia katonai intendatúra ügyét Richelieu alatt 1627 és 1631-ben. A »*commissaire de guerre*« később drágán vásárolható hivattallá lesz, amit nem mindig látnak el a leglelkiismeretesebben.

Hasonló felügyelő, ellenőrző és intéző hivatalok — melyeknek működése természetesen egészen különböző volt, mindig azon (materiális) élelmezési rendszer szerint, amely pillanatnyilag uralkodott — minden államban keletkeztek.

Anglia megteremti a maga »*Victualling Department*«-jét (1550); Poroszország a »*Generalproviandmeister*«-jét, mely a »*General-Kriegskommissarius*«-nak van alárendelve (1657) stb. Háború kitörésekor a hadügyminiszter néhány haditanácsost nevez ki a hadi és kincstári uradalmi kamarákból, hogy a csapatok élelmezéséről gondoskodja-

nak. Ezek alkották a porosz királyi hadsereg »*Feldkriegs-Kommissariat*«-ját. 215

Az élelmezésügy így megalkotott sajátos orgánumai bennünket csak annyiban érdekelnek, amennyiben azt a tényt juttatják kifejezésre, hogy az élelmezésügyet az államkormányzat már most anyagilag is többé-kevésbé a maga rendelkezésének körébe vonja. Milyen volt ez a rendelkezés, azt kell legelsőbbben megtudnunk.

Amint én látom, az államhatalom mindenütt valamilyen *indirekt gondoskodás* útján kezdi meg az élelmezésügy szabályozását. A király vagy más felsőbbbség hivatalnokai ügyelnek föl arra, hogy a csapatok eltartására szükséges élelmiszerek elegendő mennyiségben, jó minőségben és olcsó áron álljanak a vásárló katonák rendelkezésére. Ilyen gondoskodást látunk már a 15. században a svájci seregnél, amelyről már volt szó. 216 Még régebbi adatunk van Franciaországból. 217 A harmincéves háború seregeinél is tapasztalunk ilyet. 218

De korán közreműködött az állam közvetlenül is a csapatok élelmezésénél. A fejedelemnek — mint láttuk — régtől fogva volt testőrsége; ennek testi táplálásáról neki kellett gondoskodnia. Élelmeznie kellett továbbá a várakat. És el kellett látnia élelmiszerekkel a tengerre küldött csapatokat. Látjuk, hogy a francia király már a középkorban igyekszik a »bailli«-k és »sénéchal«-ok * útján élelmiszereket vásároltatni, amelyeket az imént említett célra használt; már a 14. században *commissaire aux vivres*«-ek vannak megbízva, hogy az élelmiszereket összegyűjtsék és a király rendelkezése szerint különböző helyekre szállítsák.

* Bailli, sénéchal = tartományi főnök, kormányzó.
Ford.

A raktárakat, amelyekben az élelmiszereket az elkövetkező szükségletre fölhalmozták, *garnisonok*-nak nevezték. 219

Emellett korán találunk testületeket is, amelyek arra kaptak megbízást az államtól, hogy a csapatok ellátásáról gondoskodjanak. VII. Károly ordinánc-századait a tartományok *in natura* élelmezik. Minden *gleve* (a németeknél: Lanze), amely négy kombattáns lovasból és két csatlósból vagy szolgából állott, havonta kapott: 2 ürüt, egy fél ökröt vagy tehenet, avagy ennek megfelelő súlyú másféle húst; évente négy disznót; továbbá minden ember évente két hordó bort, 1½ kocsi (*charge*) gabonát, és végül minden *homme d'armes* a maga és csatlósai számára havonta 20 l.-t világításra, főzelékre, hozzávalókra (fűszer) és más apró szükségletre. Minden lóra szállítottak 12 rakomány zabot és 4 szekér szénát és szalmát. 220

Az államiség gondolatának erősödésével a fejedelemnek okvetlenül rá kellett jutnia arra a gondolatra, hogy miután seregét államosította, az egész élelmezésügyet is államivá tegye. Úgy látszik, hogy a csapatok állami élelmezésének rendszere legelőször Spanyolországban érte el a 17. század folyamán teljes kifejlődését. Innét terjedt el más államokba is, így Brandenburg-Poroszországba, ahol a nagy választófejedelem koráig a »Speisung«, vagyis a szállásadó gazdák által adott élelmezés formájában látjuk alkalmazva.

A »régi hadsereg« egyik legjobb ismerője a következő képet adja arról, hogy milyen úton-módon tartották el a csapatokat György Vilmos uralkodása alatt: 221

»Lénung fejében kap a muskétás minden 10 napra 1 tallért és ebből kell megélnie. Ezt gyakran részben vagy egészben élelmiszerekkel vagy »Speisung«-gal,

azaz a szállásadó által történő élelmezéssel helyettesítik. E kifejezést tehát gyakran félreértették. A három lénungfizetés a havi *zsold részletekben való* kifizetése (1631-ben századonként 1300 tallér), amiből az élelmezésen kívül a fegyvernek, ruházatnak, esetleg a lótartásnak is, röviden az egész *századház-tartásnak* ki kellett telnie. A fenmaradó összeget legtöbbször bentartották (így 1631-ben 600 tallért) és később az állam által szállított *fegyverek*, élelmezési fölmentések, rekvirálások stb. kiegyenlítésére fordították. A *Traktament* kifejezés általános és a körülmények szerint *zsoldot* vagy *lénungot* jelent. Teljesen külön kell választani ettől György Vilmos idejében a »Servis«-t (fa, világítás stb.), melyet a szállásadó szolgáltatott vagy pénzzel megváltott.

A teljes állami ellátásnak ez a rendszere mégsem tart soká. A kivitel nehézségei, a vele kapcsolatos kellemetlenségek a kvártélyt adó vidékeken már a nagy választófejedelmet arra indították, hogy mellőzze a hadseregnél a »Speisung«-ot és megint a készpénzfizetést alkalmazza helyette. I. Frigyes Vilmos még jobban igyekezett a kincstári, természetben való ellátást korlátozni, az ezredeket, századokat és egyedeket szorosan pénzbeli javadalmazásra utalta, amellyel azoknak be kellett érniök. Így alakult ki a 17. és 18. század folyamán a legtöbb államban bizonyos *vegyes rendszer*, amely a következő meglehetősen egységes alapelveken nyugodott: teljesen az állam élelmezi a katonát a hadi felvonulásokon és harc-tereken; a garnizónokban azonban az egyes katonára bízta, hogyan élelmezi magát azon a pénzbeli *zsoldon*, melyet kap. Az egyes országokban az ellátás egyik vagy másik alkotórészét az állam vagy a kvártélyadó (az úgynevezett »Servis« alakjában) *in natura* adja a katonának.

Az 1620 június 29-diki utasítás, amelyet a *szász választófejedelemségi* von Zscheppelitz »Proviantmeister« számára adtak ki, bevezetésében ezt mondja : 222
 »A mi kirendelt Obristen- (alias General-) Proviantmeisterünk tartozik a hadbavonultakat a harctéren mindenkor mindenféle eleséggel ellátni.« — A békebeli élelmezés a katona kötelessége. A kvártélyadójától csak szállást, sót, borsot, ecetet és világítást kap. (»Sächsische Verpflegsordnung« 1697 márc. 1.) 223

A *császári tartományokban* a katonának 1679-től az élelmét a kvártélyadójától meg kellett vennie ; a szállásadó egy porció kenyeret in natura ad neki, amelynek árát a lénungból vonják le.

Poroszországban a »Kompagniechef« lénungra, verbuválásra, apró ruházati kellékekre stb. megszabott pénzösszeget kap, amelyet tetszés szerint használhat föl ; felülvizsgálatkor csak a helyes felhasználást kell igazolnia. 1713-ban a közkatona havi zsoldját 2 tallér és 6 garasra emelik föl ; ebből a közös kassza javára történő levonás után marad a katonának 1 tallér és 16 garasa ; ez az összeg az, amit a saját élelmezésére költhet. Békében a katona, a meneteléseket kivéve, nem kap természetben való ellátást (kenyeret sem) ; ez csak a helyőrségen kívül és a háborúban történik.

Franciaországban az 1641-iki rendelet így intézkedik : Az állam gondoskodik a katona élelmezéséről a menetelések alkalmával és a harctéren ; ekkor kap egy napra 2 font kenyeret, 1 font húst és 1 pint bort. Az állomáshelyen az állam csak kenyeret ad, amiért naponta 1 soust levon a zsoldból.

Mihelyt az állam magára vállalt valamiféle gondoskodást a katonák élelmezésénél, tehát mihelyt a kenyeret — akár állandóan, mint Franciaországban, akár időlegesen, mint a legtöbb német államban — ő maga szállította a katonának, kénytelen volt az eleség készletbentartásáról, kiváltképp tehát a gabona felhalmozásáról gondoskodni.

Ez úgy történt, hogy lehetőleg az egész országban szétszórta *raktárakat* állított fel. Franciaországban ez már IV. Henrik alatt megtörténik, majd XIII. Lajos alatt még nagyobb mértékben; 224 Poroszországban különösen I. Frigyes Vilmos alatt (1726-ban 21 hadiraktár épült); 225 a többi német állam közül Szászország, Csehország és Württemberg már a 16. század óta hasonlóképp cselekedtek. 226

* * *

A *haditengerészetnél* annyiban mások a viszonyok, mint a szárazföldi seregnél, hogy a legénység saját élelmezése valamely nagyobb hajótípusnál és hosszabb úton alig vihető keresztül. Gondoljuk el, hogy egy hadihajón pár száz vagy ezer ember hetekre vagy hónapokra el van zárva a külvilággal való minden közlekedéstől. Ezeknek tehát mindenestre nagy *élelmiszerkészlettel* kell ellátva lenniök. E készletek beszerzését az egyes emberre bízni, a hajón külön-külön elrakni, megőrizni és azután apránként kiszolgáltatni rendkívül bajos. Úgy látszik, hogy a hajókon az ilyen saját élelmezés is előfordult, de csak igen kis mértékben: Genua köztársaság a 13. században kiadott behívóiban felszólítja a hadköteleseket, hogy fegyverekről, *élelemről* és »minden szükséges dologról« maguk gondoskodjanak. 227 Az élelmezés e módját »*ad apodisias*«-nak, »saját költségű«-nek nevezték s ezzel szemben volt az »*ad solidos*« verbuválás: a zsoldos hadsereg. De a zsoldba abban az időben az élelmezési költségek is bele voltak számítva.

A nagy tengerjáró államok, így nevezetesen Spanyolország, Hollandia, Franciaország és Anglia úgy látszik sohasem ismerték a hajóslegénység

saját élelmezésének rendszerét. Csak a hajóslegénység számára való élelmiszerek kollektív beszerzésének módja alakult ki náluk különbözőképpen. Ebben — amint látom — a századok folyamán kétféle rendszert alkalmaztak: az egyiknél, amelyet francia rendszernek nevezhetünk, a hajóskapitányokra van bízva a hajójuk élelmiszerekkel való ellátása, a másiknál, az angol rendszernél, az állam viseli a hajóslegénység élelmezésének gondját.

Franciaországban Colbert koráig tényleg a hajóskapitányokra van bízva, hogy a tengerésztisztek és a legénység, sőt a hajójukra fölvetett szárazföldi csapatok számára is beszerezzék az eleséget. Colbert alatt neveznek csak ki egy *munitionnaire général*-t és az élelmezés több hajónál az állam útján történik. 228

Angliában már a 13. században találunk kiadási tételeket heringről, sonkáról stb., melyeket a király hajójára küldtek élelmiszerül. 229 Olykor a rendek *in natura* is szállítanak eleséget. 230 A 16. században általában az állami ellátás az uralkodó rendszer: a legénység az államtól kapja élelmezését.

II. Az élelmiszerszükséglet.

Ha visszaemlékezünk e könyv »teoretikus« részében foglalt fejtegetésekre, tudjuk, hogy valamely hadsereg szükségletének mennyisége és minéműsége élelmiszereknél is a hadsereg nagyságától és az élelmezési rendszer sajátosságától függ.

A szükséglet abszolút nagyságát mindig a fegyverben álló csapatok mennyisége, tehát az határozza meg, hány embernek kell enni adni, anélkül hogy ezek javakat termelni segítenének.

Mert természetesen gazdaságilag az itt a fontos, hogy a sereg, ahány katonából (vagy katonacsaládból) áll, annyi fogyasztót és csakis fogyasztót teremt. A katonának ez a »csak fogyasztó« minősége mindig megvan, akár *in natura* kapja élelmét, akár valamely termelőtől vásárolja.

Az élelmezési rendszer dönti el azután azt, hogy a nagyobb sereg révén előállott élelmiszer-szükséglet milyen mértékben válik *tömegszükségletté*, vagyis összehalmozódott, egyforma, egészében jelentkező szükségletté. Mondanom sem kell, hogy valamely nagyarányú szükséglet annál előbb válik tömegszükségletté, minél előrehaladottabb a szükséglet fedezésének központosítása. Továbbá, ha a központosítás csak háborús időben áll be, minél huzamosabb ideig tartanak a háborúk. Végül a hajóknál: minél hosszabb utat kell megtenniük.

Amikor szükségessé vált *nagyobb csapatoknak hosszabb tengeri úton* való élelmezése, akkor állott elő először tömegszükséglet élelmiszerekben. És pedig előállott abban az időben, amikor a világ még álmódzva élt. Ugyancsak felriadhattak ama napok alvajáró emberei, mikor egy napon híre futott Genuában, hogy a francia Fülöp Ágost 8 hónapra akarja ellátni hadseregét eleséggel, takarmánnyal és 4 hónapra borral. 231

Vagy milyen meglepetést kelthetett, mikor hírnök nyargalt végig a francia falvakon és kihirdette, milyen élelmiszereket kell a kerületnek (*bailliage*) összeszedni és Calaisba szállítani az ott behajózendó csapatok ellátására.

Van egy kimutatásunk azon teljesítményekről, melyeket 1304-ben a »bailli«-kre róttak ki. A számokat époly kevésbé kell pontosaknak vennünk, mint bármely ilyen középkori listáét. Mindig csak a remélt

maximális mennyiséget fejezik ki. De mindenesetre megközelítő fogalmat adnak arról, mennyit kellett ilyen régi korban egy hadsereg élelmezésére összegyűjteni. A helyességükben egyébként nem kell kételkednünk. A kimutatás található: »Trésor des chartes« Nr. 138. Reg. XXXV., innen lenyomatva *Boutaric* művében 278—79.

»A »bailli«-kre 1304 januárjában kirótt rekvirálások (Calaisba szállítás céljából):

Bailliage de Sens: 250 mérő (muids) gabona, 500 tonna bor, 150 mérő zab;

B. de Caen: 500 mérő gabona, 500 tonna bor, 500 mérő zab, 1000 élő disznó, 1000 sonka, 10 mérő borsó, 10 mérő bab;

B. de Mácon: 500 drb. szarvasmarha, 1000 ürű;

B. d'Auvergne: 1000 drb. szarvasmarha, 2000 ürű, 1000 sonka;

B. de Troyes: 10.000 font viasz, 4000 font mandula, 20 süveg cukor;

B. de Gisor: 500 mérő gabona, 500 mérő zab, 10 mérő borsó, 10 mérő bab;

B. de Caux: 250 mérő gabona, 500 tonna bor, 250 mérő zab, 1000 sonka;

B. de Rouen: 500 mérő gabona, 100 tonna bor, 500 mérő zab, 1000 sonka, 100 poisson só;

B. de Senlis: 250 mérő gabona, 500 tonna bor, 250 mérő zab;

B. de Touraine: 500 mérő gabona, 1000 akó (pipe) bor, 500 mérő zab, 40 akó olaj, 40 charches só;

B. de Bourges: 4000 ürű, 500 darab szarvasmarha, 500 élő disznó;

B. de Coutance: 500 mérő zab; 1000 élő disznó, 1000 sonka, 500 darab szarvasmarha;

B. de Orléans: 200 mérő gabona, 200 mérő zab, 500 darab szarvasmarha, 1000 ürű.

Sénéchaussée de Poitou: 1000 tonna bor, 10 tonna ecet, 500 darab szarvasmarha;

Sén. de Saintonge: 1000 tonna bor, 10 tonna ecet, 500 darab szarvasmarha.

De valódi és állandó tömegszükséglet élelmiszerekben természetesen csak akkor jelentkezett, mikor a modern hadseregek és flották előállottak. A flotta fölszerelése ugyanis korán szabályszerű és nagy élelmiszerszállítást követelt. A döntő fordulat itt — úgy látszik — a 16. századra esik. Akkor tértek át arra a rendszerre, hogy a hajókat télen látják el élelmiszerekkel; egy angol szabályzat két-két hónaponként 4 hónapra való ellátást állapít meg. Természetesen ezeket a rendelkezéseket még nem teljesítették szabályszerűen: 1522-ben az angol admirális, Surrey panaszolja, hogy az imént említett szabályzat mellett is legfeljebb 8 napra való elesége van a hajón. 1545-ben a franciák kifejezetten hangoztatják, hogy 2 hónapra való ételmet visznek magukkal.²³² Az ételmezési rendszer e fokozottabb követelményei azzal vannak kapcsolatban, hogy a század közepe táján egészen új szokásokat honosítottak meg a hadihajók járatainál. VIII. Henrik koráig a flották katonákat szállítottak partra és visszatértek állomáshelyükre; vagy megverték az ellenséget és visszajöttek; most megkezdődött a hosszú járatok korszaka.

De hogy már a 16. században milyen tömegű élelmiszerekről volt szó a nagyobb vállalkozásoknál, mutatja az az ételkészlet, amelyet 1588-ban a spanyol armada vitt magával. Erről is igen pontos és megbízható adataink vannak és tudjuk, hogy a flotta 195 hajójára szólt: ²³³

110.000 mázsa biskuit, 11.117 mayors (à 56·2 gallon)* bor, 6000 mázsa disznóhús, 3000 mázsa sajt, 6000 mázsa hal, 4000 mázsa rizs, 6000 fanegas (à 1·5 bushel)** borsó és bab, 10.000 arrobas (à 3·5 gal.) olaj, 21.000 arrobas ecet, 11.000 akó (pipe) víz.

* 1 gallon = 4·54 liter.

** 1 bushel = 36·35 liter.

A 17. században egyre gyakrabban kellett ilyen nagymennyiségű élelmet rövid idő alatt — ez adta meg az egésznek sajátos jellegét — összegyűjteni. Így tudunk például egy hirtelen jelentkező keresletről az angol flottánál, amikor 7,500.000 font kenyeret, 7,500.000 font marha- és disznóhúst, 10.000 hordó (*butts*) sört, s ezeken kívül vaját, sajtot, halat stb. kellett igen rövid idő alatt (a tartama nincs följegyezve) előteremteni. 234

A holland flotta ellátása 1672-ben 7 hónap alatt 6,972.768 forintba került. 235

Egy hajó vagy flotta élelmezéséről a 18. század közepén igen részletes kimutatásokat találunk *De Chennevières*: »*Détails militaires*« c. művében (I. [1750] 238. s köv. lapok).

Azt lehetne talán gondolni, hogy a hajók élelemmel való ellátásának problémája nem speciális katonai kérdés, mert hiszen minden kereskedelmi hajónak is el kell magát látnia a legénysége számára szükséges élelmiszerekkel. Igaz; de az élelmezés mértéke egészen más volt a hadihajóknál, és az ellátás körének e kiszélesedésében rejlett csupán a probléma.

Mindig szem előtt kell tartanunk, milyen csekély a kereskedelmi hajók személyzete a hadihajókéhoz képest. Már a középkorban nagy embertömeg volt összezsúfolva a hadihajókon: az itáliai tengeri hatalmak hadihajói a gályák; a gályák pedig evezőshajók voltak és már ez okból is sokkalta több személyzetük volt, mint a hasonló nagyságú vitorlášhajóknak. Már a 13. században 140 evezős van Genua köztársaság gályáin. 236 Az 1285. évben 184 embert tesznek egy hajóra. Hasonló nagyságú kereskedelmi hajón alig volt talán 20 ember. Sőt ha a 12. és 13. században a keres-

kedelmi vitorláshajókat védelmi célokból katonákkal látták el, a következő létszámú személyzetet találjuk : 25, 50, 32, 85, 60, 55, 50, 45. Azonnal változik a helyzet, mihelyt a kereskedelmi hajókat, rakománnyal vagy anélkül, főleg háborúra vagy kalózkodásra szerelték föl ; ilyenkor összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a személyzetük. Az ilyen hajónak, melyet »fegyveres«-nek, *navis armata*-nak neveztek, a következő személyzete volt : 1234-ben két hajón volt 600 ember, 1125-ben egy pisai hajón 400 ember, egy másik hasonló eredetű hajón 500, egyik velencei kereskedőhajón pedig 900 ember. 237

A 16. században a hadihajóknál 3 embert számítottak 5 *bruttó* tonnára : a személyzet egy harmadrésze katona, a többinek egyhetede tüzér (*gunners*), a többiek matrózok ; a kereskedelmi hajóknál ellenben csak 1 embert számítottak 5 *netto* tonnára : egytizenketted részük tüzér, a többi matróz. 238

Ilyen személyzeti viszonyok mellett tehát igen tekintélyes számú legénység volt a hadihajókon. 15 angol hajó között, melyeket egy 1513-ból való hivatalos jegyzék 239 fölsorol, van :

2.	melynek személyzete	700 főnyi : 400 katona + 260 matróz + 40 tüzér ;
1,	»	» 600 főnyi : 350 katona + 230 matróz + 20 tüzér ;
1,	»	» 550 főnyi : 300 katona + 210 matróz + 40 tüzér ;
1,	»	» 400 főnyi : 200 katona + 180 matróz + 20 tüzér ;
2,	»	» 300 főnyi : 150 katona + 130 matróz + 20 tüzér ;
2,	»	» 300 főnyi : 150 katona + 135 matróz + 15 tüzér és így tovább.

Ha tekintetbe vesszük az ellenség ellen vonult hajók összes számát, mingyárt látjuk, hogy a hajókon levő katonák és matrózok száma igen tekintélyes volt. 1511-ben VIII. Henrik azt ígéri, hogy 3000 emberrel szabadon tartja a csatornát; az 1513. évben az angol flottához (a 28 teherhajó személyzetén kívül) 2880 matrózt verbuválnak; 1514-ben 23 királyi hajón, 21 bérelt és 15 teherhajón 3982 matróz és 447 tüzér (*gunners*), tehát a katonákon kívül 4429 ember van. 240

De érthető, hogy szárazföldi seregnél is hamar megnövekedtek a szükségletek:

Az a 12.000 brandenburgi katona, aki 1694-ben a Rajnánál és Németalföldön állott segédcsapatként, kapott (a havi 38.180 tallér pénzzsoldon kívül) fejenként napi 2 font kenyeret. Ez 11.608 közembernél és altisztnél kitett naponta 23.216 fontot, tehát 31 nap alatt 719.696 fontot; 144 font kenyeret számítva 1 nürnbergi mázsa lisztre, 4898 mázsa liszt kellett havonta. 241 1727-ben 200.000 tallért utaltak ki a kincstárból, hogy azon rozsot vásároljanak a katonai raktárak számára. 242 I. Frigyes Vilmos uralkodásának végén a 21 porosz raktárban 45.000 wispel* gabona volt: 200.000 embernek egy évre való ellátása. 243 Poroszországban a 18. század folyamán naponta és fejenként 2 font kenyeret számítottak, ami egy évben 7 vékát tesz ki. Így tehát a porosz hadseregnek már a 17. század első felében 24.000—25.000 wispel gabonára volt szüksége, míg Berlin polgári lakossága 1720-ban csak 7200 wispelt fogyasztott. 244

* Wispel északnémetországi gabonamérték. Poroszországban à 24 Scheffel 1319.04 lit. Szászországban à 24 Scheffel 2491.89 lit.
Ford.

Hasonló számok szerepelnek más országok hadseregeinél is. *Dupré d'Aulnay* a 18. század közepén Franciaországot illetőleg a következő számítást állítja össze 245: 150.000 főnyi hadseregnek komiszkenyérrel való ellátásához, ami évente 54 millió ration (porció), szükséges 300.000 zsák gabona, 200 fontjával, tehát 30.000 t. Nyomozva a különböző utakat, melyeken ilyen óriás szükséglet fedezése történt, látni fogjuk, hogy ez akkora tömeg volt, amelyet akkoriban csak egyetlen kikötőből (Danzig) vittek ki.

III. A csapatok élelmezésének nemzetgazdasági jelentősége.

Úgy látom, hogy e címben kifejezett problémának eddig mindig csak a negatív oldalát vették figyelembe; ama romboló hatásokat vizsgálták, melyeket a hadseregek kirabló sarcolásai vagy túlságos terhei valamely országban okozhattak vagy okoztak. A problémának ezt a részét kimerítően tárgyalta a Krünitz-féle enciklopédia idevágó cikke. Ám van a problémának igen jelentékeny pozitív tartalma is, melyet ez a kérdés fejez ki: milyen építő, alkotva átalakító befolyása volt az élelmezésügynek ebben vagy abban a korban; minő szerepet játszott különösen a modern kapitalizmus kialakulásánál? Én itt a következő kapcsolatokat látom:

1. Az a tény, melyet már kiemeltem, hogy a hadsereg mindig egész tömeg »csakis fogyasztót« teremt, aki az európai középkor folyamán és még inkább az utolsó évszázadokban rendszerint bevásárlás útján fedezte szükségletét, — mondom — ez a tény ott, ahol a cseregazdaság még

csak a kezdetén van, kétségtelenül megbontón hat a gazdasági életre annyiban, hogy a pénzen vásárlók részéről megnyilvánuló állandó kereslet *piac számára való termelésre ösztönöz*. A cseregazdasági viszonylatok tehát kiterjedtebbek és erősebbek lesznek. És ez kétségtelenül sietteti a kapitalisztikus fejlődést is, amely csaknem mindenütt a cseregazdasági szervezethől indul ki. Ha egy gazdaságilag annyira elmaradt országban, amilyen a 18. században Poroszország volt, nem lett volna serkentő hatással a hadsereg nagy vásárlóereje, amely elsőbben bontotta meg a régi parasztgazdaság saját részére termelő formáit, akkor a kapitalizmusnak bizonyára száz évvel tovább kellett volna várnia, amíg le tudja nyelni ezt a falatot is. Itt tehát a csapatok élelmiszerkereslete — teljesen mindegy, vajjon az egyes katonától vagy valamely központi hivataltól indult-e ki — olyan szerepet játszik, hogy úgyszólván megszabja a kapitalizmus fejlődésének tempóját. Hogy pedig ilyen ösztönző hatás a hadseregtől igenis kiindulhatott, megmutatják nekünk a népesedési számadatok, ha a katonaság létszámához viszonyítjuk őket. Láttuk, hogy Poroszországban a hadsereg békelétszáma mintegy 4%-át tette a lakosságnak 1740-ben és 1786-ban: olyan időben, amikor még a lakosság 60—70%-a bizonyára a saját részére termelő gazdaság kereteiben elégítette ki szükségleteit. És csaknem bizonyos, hogy a kis városokban és a sík vidékeken abban az időben gyakran a katonák és a katonai kincstár lehettek az egyetlen igazán számbavehető vásárlók. I. Frigyes Vilmos látta be a legjobban csapatainak ezt a gazdasági életet »lendítő« vagy megbontó és a fejlődés »magasabb« formáira ösztönző hatását. Azt hiszem, szóról-szóra igaza volt, mikor ezt írta:

»Ha seregem az országon kívül masírozik, a fogyasztási adók harmadrész annyit sem hoznak, mint mikor az országban van a sereg, s ha a »rerum pretium« csökkenni fog, akkor majd a hivatalok nem fogják tudni bérösszegüket pontosan beszolgáltatni.«

2. A nagy hadseregnek a gazdasági élet alakulására gyakorolt ezen első hatásával a legszorosabban kapcsolatos egy második : az ilyen hadsereg *fontos városalkotó tényező*. Ez a fontossága természetesen csak ott nyilvánulhat, ahol a csapatok városokban vannak elhelyezve, vagy ahol olyan sok csapat fekszik, hogy ebből az összecsoportosításból város keletkezik. De minden városalapítás és minden városnagynyújtás mindig egy további lépést jelent azon az ösvényen, amely a kapitalizmushoz vezet. Ahogy a kapitalizmus történelmi fejlődésénél bizonyos cseregazdasági szervezetet feltételez, épúgy feltételezi a lakosságnak városokban való tömörülését is. Ha nem is akarjuk elismerni, hogy ez szükségszerű előfeltétele a kapitalizmus keletkezésének, annyit azonban mégsem tagadhatunk, hogy a városi települések gyors megnövekedése lényegesen elősegíti a kapitalizmust.

Hogy pedig kivált a modern seregeknek nagy mértékben megvolt a városalkotó hatásuk, az kétségtelen. Példa gyanánt megint Poroszországra hivatkozom, mert itt jelentkezik talán a legvilágosabban a hadseregnek forradalmasító hatása a gazdasági életre.

Maga Berlin a 18. század végéig tisztán garnizón-város : 1740-ben 21.309 főnyi katonaság tartózkodik benne ; az egész lakosság száma ekkor mintegy 90.000. Ha feltesszük, hogy minden egyes katona révén még egy második ember lakott a városban, úgy Berlin lakosságának felét az ott

állomásozó csapatok alkották. 1754-ben a katonaság száma 25.255-re emelkedik, 1776-ban pedig 30.501-re (Koser szerint).

Még meggyőzőbbek a kis városok számadatai: Halle lakosságát a garnizón 3—4000 emberrel, tehát lakosságának egynegyedével szaporítja; Magdeburgnak (1740-ben) volt 19.580 lakosa s emellett 5—6000 főnyi garnizónja; Stettin lakossága (1740-ben) 12.740; garnizónja 4—5000 főnyi (a katonák feleségével és gyermekeivel együtt). 246

3. Megállapíthattuk eddig, hogy a hadseregek növekedő élelmiszerszükségletükkel kerülő utakon a kapitalizmus kifejlődéséhez vezetnek, hogy a kapitalizmusnak mintegy a tempóját szabják meg; most még csak azt fogjuk kimutatni, hogy a csapatok élelmezésügyének a modern államokban elért kialakulása közvetlenül is elősegítette a kapitalizmust. Természetesen a hadsereg számára szükséges élelem beszerzése és a kapitalisztikus gazdasági rendszer kialakulása között a kapcsolatok nem nyilvánulnak oly kézzelfogható világossággal, mint talán a fegyverkészítésnél vagy mint a később tárgyalandó ruházati ellátásnál. De egész bizonyos, hogy megvannak. Csak kissé jobban utána kell néznünk, kissé messzebbre kell tekintenünk, hogy megtaláljuk.

Utalok mindenekelőtt arra, hogy a *mezőgazdasági magyüzemet* nyilván a hadseregparancsnokság megrendeléseivel lendítették föl elsősorban és hajtották előre a kapitalizmus útján. A hadseregparancsnokságok nagymennyiségű gabonavásárlásai, melyek a 16. század óta egyre gyakoriabbakká válnak, fokozzák mindenütt a nagy mezőgazdaság rentabilitását és mindjobban ösztönzik a birtokosokat, hogy erre térjenek át. A 16. századtól a 18. századig terjedő időben ala-

kul ki Németországban és Ausztriában a nemesi birtok (Rittergut), e *legelső* »kapitalisztikus üzem«, — mint *Knapp* mondja. Minden további bizonyítgatás nélkül állíthatjuk (hiszen különféleképpen ki is mutatták), hogy ez a fejlődés nem állhatott volna be, vagy mindenesetre sokkalta lassabban ment volna végbe a gabonatöbbitermelés nélkül, amely a növekvő gabonakeresletet igyekezett kielégíteni. Mi idézte elő ezt a növekvő gabonakeresletet? Állítom: lényegében a modern hadseregek keletkezése és ezeknek növekvő élelmisszerszükséglete. És megpróbálom ez állításom helyességét igazolni.

E célból eseteket kereshetnék ki, ahol a hadsereg számára való nagyjavak kelendősége kétségtelen. És kétségkívül temérdek ilyen eset van. Eszembe jutnak például Wallenstein ama megrendelése, melyeket a saját birtokainak tisztartóinál tett (Wallenstein nemcsak nagy hadvezér, hanem talán még nagyobb és kapzsibb üzletember volt!) és amelyek gyakran igen nagy összegekre rúgtak. E sajátjából való gabonaszállítások, amelyekből ő mint termelő és mint hadvezér húzott nyereséget, rendesen csak kiegészítői voltak a Wallenstein-sereg számára zsákmányolás vagy sarcolás útján még összeszerzett élelmiszereknek. Így 1626 március 13-án 30.000 mérő (à 93·6 l) gabonát rendel a birtokairól. 247

Vagy eszembe jutnak Gusztáv Adolf teljesen nagystílusú gabonavásárlásai, melyeket Oroszországban tett hadsereg számára. 248

Vagy utalok arra, hogy I. Frigyes Vilmos milyen szembetűnő kedvezésben részesítette saját koronauradalmainak bérlőit, mikor bevásárlásokat eszközölt a katonai raktárak számára. 249

De állításom helyességét csak valamennyire is

döntőn bizonyítani ilyen egyenes úton alig lehet. Tehát kerülőútra térek : a 16. század óta kifejlődő nemzetközi gabonakereskedelmet veszem alapul, s ezzel hozom kapcsolatba egyfelől a kapitalisztikus mezőgazdasági nagyüzemet (mert az tette ezt a nagyüzemet lehetővé), másfelől a hadseregparancsnokságok gabonakeresletét (mert ők segítették elő elsősorban e piac keletkezését). Ha sikerül kimutatnom, hogy a 16., 17. és 18. század nemzetközi gabonakereskedelme lényegében a modern hadseregszervezetnek köszöni előállítását, akkor ezzel egy új fontos vonatkozást derítettem ki a militarizmus és kapitalizmus között, mint-hogy ez a kereskedelem, miként ki fogjuk mutatni, igen jelentős, kereskedelmi téren egyik legelső megnyilvánulása volt a kapitalizmusnak. Ezért fejtegetéseimnek ezt a részét külön pont alatt foglalom össze.

4. *Az európai gabonakereskedés két egymástól megglehetősen élesen elváló korszakra oszlik* : a 16. század végéig tartó időre és az utána következő korszakra. E két korszakot az a földrajzi terület, melyre e kereskedelem kiterjed és a kereskedelemre került gabona mennyisége különbözteti meg egymástól. Csak a 16. század végétől, voltaképpen csak a 17. század óta van nemzetközi gabonakereskedelem, melynek székhelye rövid ideig Antwerpen, azután Amsterdam, és szintén ezen időtől fogva tágul ki a kereskedelem köre — csaknem azt mondhatnók — egyszerre, ugrásszerűen.

A középkor legjelentékenyebb gabonakereskedelme az itáliai volt, amely az északitáliai városokat, különösen Velencét látta el Dél-Itáliából és Pontusból (innen csekély mértékben) szállított gabonával. A forgalmi mennyiség a középkori viszonyokhoz képest jelentékeny : a kiviteli enge-

délyek, melyeket a florenci bankházak szoktak váltani, hogy velük spekuláljanak, a 14. században átlag 100—120.000 salma-ra* szólnak, 250 ami számításom szerint körülbelül 10—15.000 t. Ha ennek a mennyiségnek fele, akár kétharmada valóban kivitelre került, akkor is 5—10.000 tonna forgalmat kell számításba vennünk: kétszeresét vagy háromszorosát a legnagyobb északi — Hamburg, Stettin, Reval stb. — gabonakereskedelmi piacoknak.

Mindazok a számadatok, melyek a 16. századig terjedő időre lényegesen nagyobb forgalmat jeleznek, apokrifok. Még Antwerpen gabonakereskedelméről, amely már-már igen jelentékeny lehetett, sincsenek — tudomásom szerint — megbízható adataink. Valóban nem szabad valamilyik krónikást követve azt írni, hogy 2500 (!) hajó horgonyzott akkor a Scheldén, hogy évről-évre 60.000 hajóteher Keleti-tengerről és Németalföldről hozott gabonát raktak ki Antwerpenben. Lehetséges. De lehetett ez épúgy 6000 is. Mindig (és sajnos, még mindig) csak azt kell prédikálnunk történészeinknek, hogy ők, akik minden oklevelet oly lelkiismeretesen vizsgálnak, legyenek a statisztikai adatokkal, különösen a kereskedelmi forgalomra és a hajóközlekedésre vonatkozókkal szemben is kissé bizalmatlanabbak!

Mennyire ingadozók például az antwerpeni kereskedelemre vonatkozó becslések a 16. századból. Marino Cavallo az összes behozatalt a keleti tengeri tartományokból (gabona, vászon, fa) 350.000 dukátóra becsüli, Guicciardini szerint

* *Salma* = régi itáliai ürmérték, melynek nagysága egyes vidékeken különböző volt. Így Calabriában 1 salma = 109·7 lit., míg Siracusában 343·8 l, Trapaniban 546·9 l.

ugyanezen időben csupán a gabonabehozatal 1½ millió dukáto.

Csak a 17. században találunk (az akkori fogalmak szerint) nagy gabonaforgalmat feltűntető számadatokat, amelyeknek pontosságához kétség nem fér. Ilyenek különösen a danzigi gabonakivitelről szóló számadatok. Van egy »Specificatio a Danzigba behozott és onnan kivitt gabonáról 1618-ban és az 1649—1790. években« című irat, mely most a danzigi Lickfett gabonakereskedő cég tulajdona és ebből az »Acta Borussia« kiadója kivonatokat közöl. A számok a megbízhatóság látszatát keltik. Sajnos, nem tudjuk, honnan származnak. Lehet, hogy a gabonaügynökök följegyzései. A számok pontosságát valószínűvé teszi az a tény is, hogy abban az időben más kikötőkben szintén a gabonakereskedés erős fellendülése észlelhető, különösen pedig az amsterdami gabonapiac nagy forgalma bizonyít mellette. Danzig és Amsterdam a két sarkpont; ezek körül forog a 17. és 18. század gabonakereskedése, amely, irányát tekintve, teljességgel nemzetközi jellegű, minthogy Amsterdamból a gabonát minden európai országba elvitték.

A danzigi gabonakivitel, néhány igen kedvező és igen kedvezőtlen esztendőről eltekintve, 50.000 hajóteher körül ingadozik, ami körülbelül 60.000 tonnának felel meg. Az 1618. év tetemes mennyiséget: 115.219 hajóterhet mutat, míg 1649-ben 99.808½ hajóterhet és 30 vékát vittek ki a danzigi kikötőből. Sajnos, az amsterdami gabonapiac forgalmáról nem vagyunk ily pontosan tájékozva. De föltehetjük, hogy ez nemcsak a danzigi kivitt fogadta be majdnem egészen, hanem még a keleti és északitengermelléki országokból jövőt is magába foglalta. Mily gyorsan föllendült Hollandiá-

ban az »oosterlich« (keletitengeri) kereskedelem, mutatja a Sundon át közlekedő hajók száma : ez 1536-ban 510, és 1640-ben már 1600 volt. 251

Ezek a számok bizonyítják : 1. az amsterdami gabonakereskedelem nagy kiterjedtségét, melynek forgalma 10—20 millió forintba rúgott és amely bizonyára (ezt más jelekből minden további bizonyítgatás nélkül következtethetjük) tetemes mértékben kapitalisztikus csapáson haladt. 252 Bizonyítják 2. azt, hogy ez a kereskedelem lényegében a német (és orosz-lengyel) nemesi birtokoknak szerezte meg a gabona kelendőségét, mert alig hihetjük, hogy a parasztgazda gabonája szerepelne ebben a nagy forgalomban. De hogy áll a dolog az amsterdami gabona vásárlóival ? Vajjon ezek csakugyan az európai hadseregek voltak-e elsősorban ? Kik jöhettek volna még vevőkként figyelembe ?

Amennyiben ez a kérdés egyáltalában fölmerült, az volt rá a kissé elhamarkodott felelet : a szaporodó lakosság, nevezetesen a városok megnövekedett lakossága.

Elfogadható-e ez a magyarázat ? Elsősorban Londonra és Párizsra kellene gondolnunk, a két legnagyobb városra. De éppen ezekről tudjuk megkérdőbizonyossággal, hogy élelmiszerszükségletüket még teljesen a saját országukban fedezték. Ez Londonról, amelynek 1600 körül félmillió lakosa volt, erre az időre nézve kifejezetten igazolva van : 253 »London fölvirágoztatja Norfolk, Suffolk, Essex, Kent és Sussex grófságokat ; ezeknek ereje és gazdagsága, mint ismeretes, nem annyira jó földjükön, mint inkább azon alapszik, hogy közel fekszenek Londonhoz.«

Van egy leírásunk a gabona- és lisztkereskedelem szervezetéről Angliában a 18. század első

felében, és ebből elég világosan kitűnik, hogy akkoriban Londont még mindig a provinciák látták el élelmiszerrel: a gabonakereskedők összevásárolják a gabonát a farmerektől és elhosszúzzák a piacra. Itt megveszik a molnárok, akiktől megint közvetlenül a londoni pékekhez kerül. 254

Párizs élelmezése az egész 17. és 18. század folyamán szintén a nemzeti gazdaság kereteiben mozog. 255

De hol támadtak még hirtelen nagyvárosok? Európa keleti részén. Ezek egyáltalában nem jönnek figyelembe. A 17. században Madrid: ez el volt látva spanyol gabonával. Maga Amsterdam: ez a 18. században nem nagyobbodott és csak egy kis részét fogyasztotta el az Amsterdamba hozott nagy tömeg gabonának. Tudjuk azt is, hogy az amsterdami gabonakereskedelem közvetítőkereskedelem volt. Az itáliai városok: Nápoly jelentékenyen megnövekedett, de Dél-Itália és Szicília bizonyosan ellátta gabonával. Az északitáliai városokban mindenütt csökken a lakosok száma a 17. és 18. század folyamán. Veszteséget idézhetett elő a gabonabevitelben Konstantinápolynak a törökök által történt elfoglalása. De hiszen én éppenséggel nem akarom tagadni, hogy a nemzetközi gabonakereskedelem föllendülését részben a nagyvárosok népességének szaporodásával lehet magyarázni. Csak azt nem tartom elfogadhatónak, hogy a gabonaforgalom gyors és nagy föllendítését egyedül vagy csak főképpen is a népesség ezen eltolódásaira vezessék vissza. Ez a föllendülés, azt hiszem, sokkal jobban és természetesebben megmagyarázható az én feltevésen alapján: a hadseregek növekvő szükséglete adta a legerősebb lökést a gabonakereskedelem föllendülésének.

Fölhozom még a következő bizonyító körülményeket :

a) A hadsereg szükségletének általunk megismert nagysága egyáltalában nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az amsterdami gabonaszállítmányok tetemes részét a hadseregek emésztették föl. Egy 150.000 főnyi hadseregnek kenyérrel való ellátására mintegy 30.000 t. gabona kellett évente. XIV. Lajos már 200.000 emberrel vonult hadba. Nagy Frigyes hadseregének békelétszáma 180.000. A danzigi gabonakivitel pedig 50.000 t. körül ingadozott.

b) Valamennyi katonai állam gabonakereskedelmi politikája a 17. és 18. század folyamán erősen militarisztikus irányba orientálódott. Dankelmann Eberhard csakúgy mint Colbert, természetesennek találja, hogy a gabonakereskedelmi politikának elsősorban a hadsereg érdekeit kell szolgálnia. 256 Mutatja ez, hogy a hadsereg ellátását élelmiszerekkel, főleg tehát gabonával, mennyire fontos feladatnak tekintették.

c) Az amsterdami kereskedelem hozzáértő megfigyelői kereken kimondják, hogy a gabonaforgalmat a hadsereg szükséglete szabta meg. A tapasztalt Davenant, az angol ki- és bevitel nevezetes generálinspektora, megállapítja, hogy a hollandi gabonakereskedés »példátlanul megnövekedett« 257 az 1701—14. években, és úgy véli, hogy a spekuláció az amsterdami világpiacon teljesen fékevesztett jelleget ölt.

d) Az esetek egész soránál megállapíthatjuk, hogy tényleg megvan az összeköttetés az amsterdami gabonapiac és a hadseregparancsnokságok között.

aa) Már 1556-ban (még Amsterdam virágkora előtt) a keletitengeri — oostersche — kereskedők

ajánlatot tesznek, hogy a spanyol királynak (tehát a hadsereg számára!) annyi rozst szállítanak Németalföldre, amennyit csak akar, 24 forintjával. 258

bb) Mikor XIV. Lajos fölszerelte hadseregét, mellyel 1672-ben Hollandiába (!) akart betörni, az amsterdami (!) kereskedők szállították neki a szükséges gabonát. 259

cc) A piemonti hadseregparancsnokság vevőként szerepel az amsterdami gabonapiacon a spanyol örökösödési háború folyamán. Ebben az esetben világosan láthatjuk, hogy a gabonaszükséglet a hadseregellátást valósággal kényszerítette nemzetköziségre a gabonavásárlásoknál: Piemont elsöbben saját országának gabonáját használja fel; majd átmennek a vásárlók Lombardia, Emilia, Romagna területére: Genua a piac, ahol a kormány beszerzi szükségletét. Később pedig elküldi ügynökeit egész Velencéig, ahol bankárok közvetítésével csak 1709-ben több mint egy millió líra értékű gabonát vásárol. 1706-tól fogva Hollandiára is rákerül a sor: nagymennyiségű gabonát hoznak tengeri úton Piemontba (és — mellesleg mondva — a Hollandiától kapott subsidiumpénzzel fizetik!). 260

dd) I. Frigyes Vilmos porosz király abban a hiszemben van, hogy az amsterdami kereskedők révén beszerezheti hadseregének a szükséges gabonát: 1737 május 5-dikén a király parancsot ad a generáldirektóriumnak, hogy »kéz alatt és feltűnés nélkül szerezzen értesülést«, nem lehetne-e Amsterdamban 100.000 véka gabonát kapni 1 tallérjával. 261

Mindent összevéve, bizonyítva látom feltevésem helyességét. Az amsterdami gabonacégek abból az időből való üzletkönyveit kellene

felkutatni, hogy teljes bizonyosságot szerezzünk.

Véleményem igazolására fölhozom még, hogy a 17. század egy másik jelentékeny gabonapiacáról, Baselryól, határozottan tudjuk, hogy az első sorban a hadseregek ellátására szolgált. »A baseli kereskedők a harmincéves háború konjunktúráit mindig újabb gabonaspekulációkra tudták kihasználni. A gabonát részint Svájc belső területéről, főleg pedig a háborútól nem érintett francia földről kaphatták.« 262

A »gabonaspekuláció« említése egy új pont vizsgálatára vezet át bennünket.

5. Nemcsak annyi történik, hogy a széles kapitalisztikus alapon fejlődő egyik legelső kereskedelmi ág az új hadseregalakulatok behatása alatt tetemesen fölvirágzik, hanem a csapatok élelmezésének a világpiacon jelentkező követelményei egészen új kereskedelmi formákhoz vezetnek, olyanokra, amelyek a legközelebb következő időre e kereskedelem sajátos jellegét megadják. Szerintem ugyanis a hadseregintézőség megrendelése közvetlenül idézik elő azt, amit szállító- vagy határidős kereskedelemnek nevezünk. E modern kereskedelmi formák kezdeteit rendesen Hollandiába teszik a 17. századra és (mint az már szokásos) a kereskedelmi viszonylatok földrajzi kiterjedésének tulajdonítják a szállítókereskedelem keletkezését. Ezzel szemben tényként állapíthatjuk meg, hogy a hadseregintézőség és egyes kereskedők vagy kereskedőtársulatok közt szállításra kötött szerződések Franciaországban és Angliában már a 16. század folyamán gyakori jelenségek. E két állam kormánya csaknem ugyanegy időben tért át arra az eljárásra, hogy a hadsereg és a flotta számára szükséges élelmiszerek beszerzését, amely

addig állami orgánumok útján történt, a kereskedelemre hárítják át. Ezzel tehát a termelő (vagy más eladó) és a hadseregintézőség közé becsúszott a hadseregszállító, az *entrepreneur* vagy *munitionnaire*, ahogy Franciaországban, a *contractor*, ahogy Angliában nevezték.

A szállítórendszer útján — tudtommal — az első lépést *Anglia* tette meg, ahol a flotta élelmezése hirtelen súlyosbodó nehézségeket támasztott. Ma már az *Oppenheim* és mások által közzétett anyag segítségével a haditengerészet élelmezésének menetét elég világosan követhetjük.

A 15. században és a 16. század első felében a flotta élelmezésével királyi hivatalnokokat — *the Kings purveyors* — bíztak meg. Ezek rekvirálás útján — *by purveyance* — szerzik be a szükséges élelmiszereket. 1550-ben az élelmezés intézését — mint láttuk — centralizálják, úgynevezett *victualing department* állítanak föl. Baeshe Edward lesz a »General Surveyor of Victuals for the Seas«, — »a tengerészet élelmezési főfelügyelője«. Nem-sokára — 1565-ben — megszüntetik a rekviráló-rendszert; ettől fogva Baeshe fejenként és naponta 4½ d.-t kapott a kikötőben, 5 d.-t pedig a tengeren (ezeket az összegeket azután folytonosan emelték) és ezért meghatározott porció ételme-et kellett szállítania; ezzel létrejött az első szállító-üzlet. Csak ha 2000 embert vagy többet kellett egyszerre élelmeznie, akkor volt joga a kényszer útján való élelmiszerbeszerzésre. Baeshe kötelezte magát, hogy mindig készenlétben tart egy-havi ételme-et 1000 ember számára. Ez a szállítási szerződés — *agreement* — az itt csupán üzletfél-ként szereplő Baeshe és a korona közt jött létre és 6 hónapra felmondható volt.

A rendszer bevált: 1596-ban 13.000 és 1597-

ben — »after timely notice« — 9200 embert élelmeztek így. A tengerészcsapatok élelmezéséért 1614—1617-ig 40.861 £ 12 sh. 11 d.-t fizettek. 263

1622-ben a flotta számára szükséges élelmiszerek szállítását két vállalkozó : Sir Allen Apsley és Sir Sampson (!) Darrek kapja meg, akik életfogytiglan a »General Purveyors of the Victuals of His Majestys Navy« = »őfelsége hajóhadának élelmezési főszállítói« címet viselik. A porciók, amelyeknek szállítására kötelezik magukat : naponta 1 font kétszersült, 1 gallon sör, hetenként négyszer 2 font sózott marhahús vagy helyette kétszer 1 font sonka vagy disznóhús és 1 pint * borsó ; a hét többi három napjára : 1 quarter tőkehal, $\frac{1}{8}$ font vaj, $\frac{1}{4}$ font sajt. A vállalkozóknak joguk van (fizetés ellenében) Tower Hill, Dover, Portsmouth és Rochester városokban valamennyi sörfőzdét, pékműhelyt, malmot stb. fölhasználni. 264

1650-ben Col. Peide és öt más vállalkozó szállítási szerződést köt a koronával, mely szerint kötelezik magukat a flotta élelmezésére a tengeren fejenként 8 d., a kikötőben fejenként 7 d. díjtétel mellett ; 1653-ban a tengeren fizetendő díjtétel 8—9 d.

1654-ben a »contractor«-ok felmondják a szerződést. Ennek következtében egy *Victualling Office* — élelmezési hivatalt — állítanak föl Cap. Romeo Alderne vezetésével. II. Károly a tengerészet élelmezését megint egy »contractor«-nak, Denis Gauden-nek adja át, aki mellé a király 1668-ban két felelős személyt rendel. 1683-ban élelmezési biztosokat — *Commissioners of Victualling* — neveznek ki, akik mellett segédek — *clerks* — és szállítók — *purveyors* — működnek. Az

* 1 pint (olv. paint) = 0.5 liter.

élelmiszerek beszerzésénél azonban a magánszállítási szerződések útján történő beszerzés ezen új tengerészeti intendántúra hivatalnokai mellett is megmarad. 265

Franciaországban a hadsereg számára szükséges élelmiszerek beszerzésének dolgát III. Henrik idejéig a *«manutentionnaire»*-ek látták el, akik királyi hivatalnokok voltak. Ezek vették át a szállítmányokat a helyi hatóságoktól, amelyek rekviáló rendszer szerint gyűjtötték össze a szükséges élelmiszereket. E saját beszerzéses eljárás helyébe III. Henrik alatt a szállítórendszer lép: kereskedőket bíznak meg, hogy ennyi meg ennyi szükségleti cikket ilyen meg ilyen áron szállítsanak. Az első ilyen szerződést 1575-ben Lusignan ostrománál kötötték egy Amaury nevű Niortból való gazdag polgárral. 266 A hadseregszállítókat, akik legtöbbször összeálltak és hadiszállító-társaságokat — *compagnies* — alkottak, — mint már említettük — *munitionnaire*-eknek hívták. Rajtuk nyugodott a francia hadsereg élelmezésének ügye, amíg Choiseul 1765-ben megint saját kezelésbe vette a hadsereg élelmiszereinek beszerzését és így az állam javára fordította az »óriási nyereségeket«, melyekhez itt (mint mindenütt) a hadseregszállítók jutottak. 267

Ez a reform azonban, mint Choiseul annyi intézkedése, nem volt tartós; a szállítórendszert csak rövid időre mellőzték. A forradalmi háborúk alatt már megint találkozunk vele. Ekkor fejlődött ki a hatalmas és gazdag hadseregszállító osztály.

Lassanként a 17. és 18. század folyamán *valamennyi hadviselő nemzet* áttért a szállítórendszerre. A kereskedelemnek ekkor igen fontos ága lett a katonai szállítókereskedelem (ez fegyver,

muníció, ló, ruházati cikkek szállítására is kiterjedt), amellyel rendkívül sokat kerestek. (Ha majd a következőkben még néhány sajátosságra rámutatok, mindig a hadsereg számára szükséges összes használati javak szállítását értem.)

6. Az imént említett megjegyzéssel, hogy a hadsereg számára való szállítás révén »sokat kerestek«, olyan pontot érintettem, amelyet szintén érdemes megfigyelni és kiemelni. Azt a *vagyont-szerző erőt* értem, amely a katonai szállítókereskedelemnek kiváló mértékben sajátossága.

A hadiszállítások mindenkor különösen hasznalhatók voltak, mert ezeknél ki lehetett használni az állam kényszerhelyzetét. Így hadiszállítások révén gyorsan meggazdagodott angol kereskedőkről tudunk már a 14. századból, 268 de épúgy a 15. és 16-ik, 269 valamint a 17. és 18. századból is. Még pedig úgy látszik, mintha a régebbi időkben kézművesemberek is szerepeltek volna hadiszállítókként, úgyhogy a katonai szállítókereskedelem a gazdasági élet primér vagyont-szerző ágaihoz tartozik, ami különösen jelentőssé teszi.

A középkorra vonatkozólag minden további bizonyítás nélkül elfogadhatjuk ezt, mert még a korai kapitalisztikus korszakra nézve is egy olyan kitűnő megfigyelő bizonyítja, mint *Defoe*, aki a következőket írja : 270

Igen sok család jutott rövid néhány év alatt a legutóbbi háborúban nagy hivatalok vagy külföldi nagy vállalatok révén az angol d. entrik tisztes sorába, de mennyivel több kereskedőcsalád szerzett ugyan-ezen idő alatt óriási vagyont azzal, hogy kihasználta a háborús viszonyokat úgy a hadsereg, mint a haditengerészet számára szükséges ruházatnál, zsoldnál, élelmezésnél és szállításnál ; milyen gyakran látha-

tunk olyan kereskedőt, aki talán szatócsként kezdte és úgy vonul vissza a színtérről, hogy 10—40.000 font sterlinget oszthat szét a családjá közt.

A hadiszállításokból való meggazdagodás rég időktől fogva nagy szerepet játszott Franciaországban, s itt még a 18. században is kifejezetten igazolva találjuk, hogy ezen a réven gyakran semmiből támadtak vagyonok. A forradalom háborúi alatt egész sereg vállalkozó tülekedik, hogy szerződéseket kössön az állammal. De miféle emberek voltak ezek? Mint már mondtam, vagyontalan emberek. A gazdag eldupta a pénzét. Franciaország akkori urainak tehát oly szállítókkal kellett tárgyalniok, akiknek vagy nagy előlegeket adtak, vagy még hitelt is szereztek. Ilyen módon keletkeztek a különböző Godard-, Gaillard- stb. társaságok, 271 melyek többnyire nagy vagyonhoz jutottak. E társaságok közül a leghíresebb (és leghírhedtebb) volt a »Compagnie Godard«, amelynek egyetlen évben állítólag 13 millió frank követelése volt a kormánytól.

A katonai szállítások ügyének alapos megvizsgálása érdekes és bizonyára sok dolgot megvilágító tudományos feladat volna, amelyet azonban e fejtegetések során nem végezhetek el anélkül, hogy túl ne menjek tanulmányom keretein. Itt csak egy pontra akarok még utalni, amelyet különösen figyelemreméltónak tartok (úgy gondolom, hogy megint fontos kapcsolatot derít fel a hadseregélelmezés és a modern kapitalizmus között).

7. Azt az intím összeköttetést értem, amely a hadiszállítás és a zsidóság közt mindenkor megvolt. Annak, aki a zsidók gazdasági fejlődését a középkortól fogva kutatja, különösen szembeötlő, milyen gyakran történik meg az, hogy zsidók látják el a hadsereget minden szükségletével.

Amíg Spanyolországban a gazdasági életben a zsidók uralkodtak, természetes volt, hogy mint hadseregszállítók is kiváló szerepet játszottak. De azokban az országokban is, ahol kiűzetésük után tevékenykedtek, mingyárt különös szeretettel gyakorolják ezt a valamennyi közt legjövödelmezőbb foglalkozást. Ott találjuk őket *Angliában* a 17. és 18. század folyamán az említett minőségben. A »commonwealth« idején a legjelentékenyebb hadseregszállító Carvajal Antonio Fernandez, »a nagy zsidó« — *the great Jew* —, aki 1630 és 1635 között vándorolt be Londonba és csakhamar az ország egyik vezető kereskedője lett. 1649-ben azon öt londoni kereskedő közt van ő is, akiket az államtanács gabonaszállítással bíz meg a hadsereg számára.²⁷² A következő időszakban, különösen III. Vilmos háborúiban mint »nagyszállító« — *the great contractor* — elsősorban Sir Solomon Medina, a »Medina zsidó« — *the Jew Medina* — szerepel, aki e révén nemesi sorba emelkedett.²⁷³

S a *spanyol örökösödési háborúban* az ellenséges oldalon is zsidók látják el a hadsereget minden szükségessel. »Franciaország mindig az ő segítségükhöz folyamodik, amikor háborús időkben hadseregét lovakkal akarja ellátni.«²⁷⁴ 1716-ban a strassburgi zsidók azokra a szolgálatokra hivatkoznak, melyeket XIV. Lajos hadseregének tettek hírszerzéssel és élelmezéssel.²⁷⁵ XIV. Lajos főhadiszállítója Worms Jakab.²⁷⁶ A 18. század folyamán Franciaországban a zsidók mint szállítók mindinkább előtérbe jutnak. 1727-ben a metzi zsidók hat hét alatt 2000 levágásra való lovat és 5000-nél több remondát hoznak be a városba.²⁷⁷ Szász Móríc marsall, a fontenayi győző, azt mondta, hogy seregei sohasem voltak jobban élelmezve, mint mikor eziránt a zsidókhoz fordult.²⁷⁸ A két utolsó Lajos idejében kiváló hadseregszállító volt Cerf Beer, akiről honosítólevele azt mondja: »az utolsó háború, úgyszintén az inség, amely Elzászt az 1770. és 1771. években sújtotta, alkalmat adtak neki, hogy bebizonyítsa, mily lelkes buzgalom hevítette, hogy nekünk és az államnak szolgáljon.«²⁷⁹ Elsőrendű világkereske-

delmi cég volt a 18. században a bordeauxi Gradisház. Gradis Ábrahám nagy raktárakat állított föl Quebecben, hogy az Amerikában harcoló francia csapatokat mindennel ellássa.²⁸⁰ Kiváló szerepet játszanak a zsidók mint szállítók Franciaországban a forradalom alatt, a direktórium idejében és a napoleoni háborúkban is.²⁸¹

Németországban szintén korán találunk (és gyakran kizárólag) zsidókat hadseregszállítókként. 1537-ben Meyer Izsákot a fenyegető mozgalmas időkre való tekintettel azon föltétel alatt fogadja be Halberstadtba Albrecht kardinális, hogy »káptalanunkat jó ágyúval, páncéllal és fölszereléssel fogja ellátni«. Rosheim József 1548-ban császári oltalomlevelet kap, mert a francia királytól pénzt és élelmet szerzett a hadban álló katonaság számára. 1546-ban találunk cseh zsidókat, akik pokrócot és köpenyeget szállítanak a hadseregnek.²⁸² A 17. században a cseh zsidó Lazarus bizonyítványt kap, hogy »a császári armada számára igen fontos híreket és tájékoztatásokat« hozott vagy a saját költségén hozatott és mindig igyekezett »a császári armada mindenféle ruházati és muníciósükségletét ellátni«. ²⁸³ A nagy választófejedelem Gompertz Leimann és Elias Salamon zsidóknak »nagy hasznukat vette hadioperációinál, mert ezek a hadsereg számára szükséges sok ágyú-, fegyver-, lőpor-, ruha- stb. szállítását végezték«. ²⁸⁴ »Az új escadronra tett kiadások specifikációjá«-ban olvassuk: 3. »Mejer Levi zsidónak a vásárolt lovakért 1719 június végén 13.483 rénus tallér (a 23.408 rénus tallért, 13 garast, 9 fillért kitevő egész összegből).« ²⁸⁵ Julius Sámuel császári királyi (remonda) lószállító Frigyes Ágost szász választófejedelem idejében; a Model-család udvari és hadiszállító volt Ansbach fejedelemségben (17., 18. század). ²⁸⁶ »Jüdischer Rimonta« alatt a különösen olcsón vásárolt lovakat értik. ²⁸⁷ »Minden komisszárius zsidó és minden zsidó komisszárius« — mondja ki kereken Moscherosch a »Sittewaldi Philander látásai«-ban. ²⁸⁸

Az első gazdag zsidók, akik Lipót császár alatt

a kiűzetés után (1670) megint Bécsben lakhattak, az Oppenheimer, Wertheimer, Mayer, Herschel stb. családok mind hadseregszállítók is voltak. Oppenheimer Sámuel, »kaiserlicher Kriegssoberfaktor und Jud«, ahogy hivatalosan címezték és maga is a nevét aláírta, különösen Eugén herceg hadjárataiban »csaknem minden élelem és muníció szállítására« kötött szerződést. 289 Számos okiratunk van minden osztrák tartományból és Magyarországból, 290 melyek bizonyítják, hogy a zsidók a 18. században is folytatják hadseregszállítókként működésüket.

Végül említsük meg azokat a zsidó szállítókat, akik az *amerikai* csapatokat élelmezik a forradalom alatt és később a polgárháborúban is. 291

E tanulmány folyamán egyszer már találkoztunk a zsidókkal, mikor a hadicélokra szolgáló pénzeszközök előteremtését vizsgáltuk. Ott úgy jelentkeztek, mint hitelezők, főleg mint olyanok, akik a hitelviszony tárgyi alapokra való helyezése (a börzei forgalomba vitt parciálkötvény megteremtése) révén lehetővé tették az államnak, hogy nagyobb kölcsönöket vegyen föl. Ott is azt látjuk, amit itt, hogy a háborúban meggazdagodnak; oly háborúban, melyet más népek viselnek egymás ellen. Sajátos szociális helyzetüknél, rátermettségüknél fogva jobban tudták itt teljesíteni a feladatokat, mint a keresztyének, és így jutottak gazdagsághoz és tisztességhez (udvari zsidók!) éppen a háborúk által; sok helyütt csak a háború nyitott nekik a jelzett módokon utat a nemzeti társadalom gazdaságforrásaihoz. Európában és Amerikában a zsidók gazdasági uralma nem utolsó sorban a háború műve. De hogy ez mit jelent, főleg a kapitalisztikus gazdasági rendszer kialakulására, azt annál kevésbé szükséges itt vázolni, mert »A zsidók és a gazdasági élet« című könyvem éppen ezzel a tárggyal foglalkozik.

A hadseregélelmezésnek befolyása az *ipari termelésre* természetesen csekély. De itt is jelentkezik: A sütőipar körében az első nagyüzemek a *katonai kenyérsütődék*, 292 amelyeknek olyan országban, mint Poroszország, ahol az ipart lényegében még kézműveskeretekben üzték, erősen forradalmat kellett előidézniök.

* * *

Függelék. A hadseregnek szükséges élelmiszerek szállításához teljesen hasonlóan volt szervezve a *lóbeszerzés* is. Gazdag, többnyire zsidó kereskedők kezében volt ez is, mint ahogy azt az alkalmilag élénk került adatokból látjuk. Az anyag, mely tüzetesebb felvilágosítást adhatna a remondalovak beszerzéséről, még a levéltárakban hever. Az a tudományos tárgyalás, amely eddigelé e tárggyal foglalkozott, semmi esetre sem meríti ki a problémát. A legtüzetesebben tárgyalta *Mentzel E. O.* »A porosz hadsereg lóbeszerzésének történeti fejlődése és mai állapota« (2. rész. 1845—71.) című művében. Egyes alkalomadtán tett megjegyzéseket találunk különböző művekben elszórva. Igen használhatók vannak például *Piemontra* vonatkozólag *Prato Gius.* már többször említett könyvében, mely a spanyol örökösödési háború költségeivel foglalkozik. (Ott olvassuk például, hogy a turini csata után a lovasságnál 2024 ló hiányzott; hogy minden külföldön vásárolt ló átlag 18 Louis d'orba, minden belföldön vett 100—150 L.-be került. Megtudjuk belőle azt is, hogy a szállításokat nagyban kötötték; 1704-ben például a *Lullin & Nicolas* bankházzal 1300 ló szállítására kötöttek szerződést. 293

ÖTÖDIK FEJEZET.

A hadsereg ruházása.

I. A ruházati rendszerek.

Kezdetben itt is úgy van, hogy minden katona saját maga gondoskodik a ruházatáról. A »lands-knecht« magával hozta ruháit, ahogy jónak látta. De Merész Károly ordinánc-századainál is (1471), melyek már az »állandó hadsereg« egy nemének tekinthetők, a katonák maguk tartoztak gondoskodni ruházatukról 294 (éppen úgy, mint fegyverzetükről). Ugyanezt az állapotot találjuk az angol flottánál Erzsébet királyné idejében. 295

Mikor magasabb fórum kezd foglalkozni a ruházat ügyével, az első lépés néha, mint ahogy azt az élelmezésnél is láttuk, bizonyos indirekt gondoskodás formájában történik: az egyes katonára bízzák ugyan, hogy tetszése szerint és saját költségén ellássa magát ruhával, de ügyelnek arra, hogy jó és olcsó árut vásárolhasson.

Igy tett az angol kormány flottájánál a 17. században: 1623-ban az élelmezőmesterek »kész ruhákat« — *slop clothes* — kínálnak a matrózoknak megvételre. Azt is tudjuk, miért: mert a legénység retentő rongyosan és piszkosan járt s emiatt nagy bűz volt a hajón és a piszok ragályos betegségek veszedelmével fenyegetett: »... hogy a folytonosan ugyanegy ruha viselésével járó ocsmány piszkosságot s így a testi betegségeket és az egészségtelen bűzt minden hajón

elkerüljék«. 296 De mivel ezeknek a »kész ruháknak vétele nem volt kötelező, az árukat pedig a legénység nagyon drágállotta, a szép holmik nem találtak vevőkre. A legénység »alig vásárolt meg néhány kész ruhát és inkább rongyosan járt«.

A kormány azonban továbbra is gondoskodott a ruházat olcsó beszerzéséről. 1655-ben elrendeli, hogy a hajón egyetlen szabó sem készíthet ruhát a »*navy commissioner*« engedélye nélkül. 1656-ban megállapítják a »kész ruha« — *slop* — árát: vászonzubzony 1 s. 10 d. stb. A »*commissioner*«-ek azonban nem vállalnak a ruhadarabok jóságáért semmi kezességet. Ha a matróz elveszti fölszerelését — »*kit*« —, kisebb összegű segílyt kap az államtól, hogy megint beszerezhesse. 297

De amilyen mértékben erősödtek önmagukban az egyes csapattestek és forrtak össze egységes sereggé, oly mértékben lép az egyénenként történő gondoskodás helyébe a ruhasükséglet kollektív fedezése. Hogy egy egész csapattestet kell ruhával ellátni, ez már a korábbi időben is teljesen ismert gondolat volt: hadrahivott sereg, milícia attól a közösségtől kapja mondúráját, amelyhez a polgári életben tartozott; a városi védőcsapatokat legtöbbször a város ruházza. Sőt a »szabad íjászok« is — *francs archers* —, akiket VIII. Károly francia király szedett össze, kaptak a községtől egy teljes öltözet ruhát. Később a király és a község megosztották egymás közt ezeknek a 18. századig minduntalan hadbahivott milic-csapatoknak a ruházását: a király szolgáltatta a fölfegyverzést — »*le grand équipement*« —, elsősorban tehát a felsőruhát, és gondoskodott a szolgálat tartama alatt az élelmezésről; a községnek pedig kötelessége volt az apró mondúrt — »*le petit équipement*« — (süveget, mellényt, inget és lábbelit) beszerezni. 298

Abból a katonai vállalkozórendszerből, amely a hadügy terén a 16. és 17. században uralkodott, önként következett, hogyha már az egyénenként történő ellátásnak meg kellett szűnnie, az ezredparancsnok vagy a századkapitány lett az a fórum, amely egy csapattestet ruházni tartozott.

Ez az ezredenként vagy századonként történő ruhabeszerzési rendszer uralkodott minden katonai államban a modern hadsereg kezdetétől a 18. századig. Így Angliában, 299 ahol már a 16. század kezdetén törvénnyel (18. H. VI. ch. 18; 2. és 3. Ed. VI.) irtják a visszaélést; Franciaországban, 300 Brandenburg-Poroszországban. 301

De az állam is korán beavatkozik a ruházat ügyébe, amennyiben résztvett a sereg felszerelésében. Eleinte csak más fórumok mellett; vagy úgy, hogy a csapatok egy részét teljesen ő maga ruházta, vagy pedig, hogy az összes csapatok ruházásának egy részét vállalta.

Ez esetben az állam vagy az ezredeseknek és kapitányoknak bocsátotta rendelkezésükre a ruhának való nyersanyagot, így különösen a posztót, megfelelő pénzösszeg ellenében. Így történt például Brandenburg-Poroszországban:

1611 máj. 2-án jelenti Ernst örgróf a választófejedelemnek, hogy gróf Solms Fülöpnek és Kracht ezredeseknek »mindazokon felül, amit már lénungpénzben, posztóban stb. kaptak«, még 71.033 r. tallérral tartoznak. 302 De még a 18. században is gyakorlatban maradt ez a vegyes rendszer Poroszországban: az ezredparancsnokok kötelessége volt a ruhaellátás, de a hadikerület (Kriegsdepartement) gondoskodott a posztó bevásárlásáról, melyet aztán nagyban adott át a regimenteknek. 303

Vagy a fejedelem szolgáltatta a ruházat egyik, a tisztek a másik részét.

Igy állapítja ezt meg például egy 1681 január 23-áról kelt, az anhalti gyalogezred ruházataról szóló szerződés. 304

Az anhalti fejedelem egyenruhát szolgáltatott s ezeket most meg kellett újítani. »A tiszt urakkal és kapitányokkal, akiknek parancsnoksága alá tényleges századok tartoznak, a következő szerződést köti :«

1. Azonnal szállít 1000 drb. »alkalmas, hosszú, kék posztóköpenyeget« ;

2. a tiszteknek meghagyja a 10 havi ruhapénzt (2 havit levon a köpenyekért) ;

3. a tisztek *megígérik*, »hogy ezentúl mindegyikük az alájuk rendelt századot teljesen jó és kifogástalan ruházattal fogja ellátni« és pedig minden évben bizonyos mennyiséggel, úgyhogy *3 év múlva* az egész ruhafölszerelés meg legyen újítva.

A másik mód, melyet a fejedelem választott, hogy résztvegyen csapatainak ruházásában, a hadsereg egy részének teljes ruhaellátására vezetett, úgyhogy ebben az esetben a hadsereg az állam által és másvalahonnan ruházott ezredekre oszlott.

A fejedelem kezdettől fogva gondoskodott testőrségének fölszereléséről. Sőt később is, mikor ez a testőrség tetemesen megnövekszik és például Franciaországban kifejlődik a »királyi ház csapataivá«, a fejedelem a legnagyobb figyelmet szenteli ezeknek gazdag és drága fölszerelésére. Mellettük adott a fejedelem más csapatoknak is mondúrt, szükségletük szerint és amennyire az módjában állott.

Angliában már III. Edward (1337) utasítja északi és déli Wales »chamberlain«-jeit, hogy szerezzenek annyi posztót, hogy 1000 behívott embernek egy-egy öltözet ruhát lehessen belőle csináltatni. 305

A 16. század végéről és a 17. század elejéről részletes kimutatásunk van, amely az ír gyalogos csapa-

tok létszámát általában és a közülök állami költségen ruházottak számát, úgyszintén az erre fordított összegeket föltünteti. 306

	<i>Év</i>	<i>Ruházat</i>	<i>Csap t- létszám</i>	<i>Ruhát kap</i>	<i>Kiadás</i>
Erzsébet	41	{ Nyári ..	12.000	7.500	17.818 £
»	42	{ Téli ..	12.000	—	29.806 »
»	42	{ Nyári ..	7.000	—	10.393 »
»	42	{ Téli ..	12.000	6.300	29.806 »
»	43	{ Nyári ..	12.000	8.030	17.818 »
»	43	{ Téli ..	12.000	6.850	29.806 »
»	44	{ Nyári ..	10.000	8.500	14.846 »
»	45	{ Nyári ..	10.000	8.500	15.330 »
I. Jakab	1	{ Téli	7.000	3.040	17.864 »
»	1	{ Nyári ..	5.000	1.460	7.656 »
»	2	{ Téli ..	3.000	1.500	7.656 »
»	2	{ Nyári ..	3.000	316	4.508 »
»	3	{ Téli ..	1.370	250	3.456 »
					206.763 £

(mintegy $1\frac{1}{3}$ mill. £. mai értékben, tehát körülbelül 26 millió márká 7—8 év alatt).

Franciaországban szintén ezt az állam által alkalomadtán teljesített támogatást találjuk: 1630-ban Richelieu meghatározott ezredeknek szolgáltat mondt; 1645-ben felsőruhát és lábbelit küldenek a hadseregnek Kataloniába. 307

A 18. században azután valamennyi katonai államban államosítják a ruházati rendszert, ami nem azt jelenti, mintha általában a ruhák előállítását vagy akár csak a szállítását is egyenesen az állam eszközölte volna. Franciaországban például, ahol az államosítást 1747-ben elvileg keresztülvitték, a gyakorlatban továbbra is megmaradt a két rendszer: a »*regie*» és az »*administration directe des corps*» (a századháztartás), amely azonban szintén állami vezetés alatt állott. 308

A katonai ruhaellátás szervezésénél minta-

szerűek lettek az 1768-ban felállított *osztrák* »monturskomissziók«, melyeknek az volt a céljuk, hogy »a hadsereg valamennyi csapatát úgy békében, mint háborúban ellássák a szükséges mondúrral, fegyverzettel, bőrkészítményekkel, lőszer-számokkal és mindenféle tábori kellékekkel«, egy-szersmind a kórházi berendezésekről és ágy-neműekről is gondoskodniok kellett. 309

De a részletek nem tartoznak ide. Elég, ha meg tudtuk állapítani, hogy a ruházat a századok folyamán az egyenként történő beszerzésről áttért a teljesen állami ellátásra, szóval, hogy a had-seregszervezet e terén is a szükséglet halmozódá-sával találkozunk, amelyre nézve most már egyet-mást még alaposabban meg kell világítanunk.

II. Az egyenruha.

A ruházati rendszerek változásával a legszo-rosabban kapcsolatosak azok a gazdasági problé-mára különösen fontos átalakulások, melyeken a ruházat formája meggy keresztül.

Amikor minden katonának teljesen a saját tetszése és képessége szerint magának kell gon-doskodnia ruházatáról, az egész csapatban éppen úgy, miként a fegyverzetnél láttuk, nagy tarka-barkaság áll elő. Elképzelheti mindenki, milyen lehetett egy »landsknecht«-csapat, amelyben min-den egyes katona ruházatában saját egyéni ízlése jut kifejezésre. (Mellesleg mondván: itt még a ter-mészetes ember fényűző hajlama és szeszélyei is szabadon csaponghatnak, mivel nem korlátozza se benső, se külső fegyelmezettség.)

De a ruházat ezen tarkasága tart még a 17. században is. Különös képet nyújthatott Gusztáv Adolf svéd serege. A ruházat ügyére vonatkozó

egyetlen rendelet az 1621. évből való és így szól : »A katonák szerezzenek maguknak alkalmas ruhákat, harcoshoz illőket, nem annyira az anyagra, mint arra ügyelve, hogy okosan legyenek elkészítve.« De még a porosz háborúban is hitvány parasztbéreseknak nevezik ruhájuk miatt a svéd katonákat ; csak 1632-ben küszöbölik ki a birkabőröket egy a prémes bőrökre rótt különös adó következtében. 310 De még a nagy választófejedelem uralkodásának végén is igen messze volt hadserege, legalább is annak némely ezrede attól, amit ma jól felruházott csapatnak nevezünk.

Von Schöning és v. Barfuss generálisok 1683-ban tartott seregszemléjükről tett jelentésükben ezt írják a gárdacsapatok (!) uniformisáról :

»A ruházatot mindössze csak ötnegyed évvel ezelőtt osztották ki, de az általában, különösen pedig a két testőrkompániánál nagyon rossz. A kabátok és felsőruhák elnyűttek és elütnek egymástól ; némelyek kék posztó-, mások bőrnadrágot viselnek, kerek gomb van az egyik ruhán, acélgomb a másikon, némelyek világos, mások sötétkék kabátot hordanak.« 311

Ezért aztán a 17. századbéli hadseregek mindig még valamilyen ismertetőjelet is viseltek. Ilyenek voltak a tábori övek, a vezérek kalpagtollai ; a lobogók, a zászlók ; különösen pedig az úgynevezett tábori jelvény, amit a süvegre tűztek. 312

Mikor honosul meg az egyenruha ? Honnan ered ? Megpróbálták seregeink modern egyenruháját azzal az egyforma öltözködéssel kapcsolatba hozni, amit különös alkalmakkor a középkor is ismert. De ez nem volt azonos a modern egyenruhával, mert más szellemből eredt. Akkoriban ha valakit meg akart az ember tisztelni, annak »a színét« viselte. És ha sokan gyűltek össze vala-

kinek tiszteletére : ünnepélyeken, nyilvános fogadtatások, bevonulások és mindenféle hódolatnyilvánítások alkalmával, természetesen sok volt az egyszínű vagy hasonló öltözet. Ezeknek azonban 1. nem *kellett egyformáknak* (egyiknek a másikhoz teljesen hasonlónak) lenniök, hanem csak különbözőeknek (meghatározott színűeknek) és 2. egész bizonyosan nem is *voltak* egyformák.

Ez a tiszteletadó viselet — mert így nevezhetnénk — egyes esetekben másfajta viseletté változott, amely eredetileg hasonló célból (hódolatból) keletkezett, ekkor azonban egy másik gondolatsorba kapcsolódott be : a szolgálati viszony kifejezésébe. Az udvari szolgálatban a szolgálószemély már korán a fejedelem színét, az udvari ruhát viseli. Ha előbb egy bizonyos öltözet viselése viselőjének szabad elhatározásából történt, most a szolgálatba vevő ura kényszerítette rá viseletét, hogy az egyforma színekkel egy lehetőleg nagyszámú csapatnak tőle való függését és ezzel a maga teljes hatalmát kifejezésre juttassa.

Ez az »udvari viselet«, amely lassanként »szolgaviselet« lesz, az egyik gyökér, amelyből legalább külsőleg a hadseregek modern egyenruhája kihajtott : a testőrgárdák uruk színeit viselték.

A fejedelmi testőrgárdák ilyen egyforma viseletét mindenütt megtaláljuk már a 15. században. Albrecht Achil választófejedelem alatt 1476-ban »a kabátnak felerészben feketének és f. lerészben szürkének kellett lennie, a fekete ujjakon fehér posztóbetűkkel«. 313 Skárlátvöröset viseltek az angol király csapatai valószínűleg VII. Henrik óta. 314 A király színeibe voltak öltöztetve a francia hadihajók tengerészkatonái XI. Lajos idejében, aki a Garonne hajósainak is megengedte, hogy az ő színeit viseljék. 1514-ben a Ro-

chelaise von St. Malo mind a 60 matróza kék és vörös zubbonyt viselt, a király színeit, míg a spanyol tengerészek vöröset és sárgát 315 viseltek.

Hogy ebből a szolgálai viszonyból eredtek a csapatok későbbi egyenruhái, kitetszik abból is, hogy az egyenruhát a 17. századig, sőt azon túl is, *livré-nek* (*Liverey, livrée royal, royal livery*) nevezték. Az »Uniform« elnevezés a német nyelvben talán csak Nagy Frigyes idejében honosult meg.

Mikor 1605-ben Heinrich Julius, braunschweigi herceg 16.000 főnyi gyalogsapatai és 1500 lovasa fölött szemlét tart, mind »livrei«-t és hercegi színeket viselnek. 316

A 600 muskétás, akit Kracht ezredes 1620 május 1-én kelt kinevezési okmánya értelmében verbuvált, »kékhajtókás szürke posztó livereit« kap, 317 míg a 400 dsidás számára nyilván nem volt egyenruha megállapítva.

1679 november 25-én elhatározta a hamburgi tanács, hogy a város katonáit »bizonyos liberey-al látja el«, vagyis egyformán öltözteti. 318

Még a 18. század kezdetén is ezt írják: »Ezek a választófejedelmi lovas darabontok... drága választófejedelmi liverée-ben...« 319

Ám a modern egyenruha mivoltának tökéletes félreértése volna, ha benne egyszerűen csak az udvari szolgák viseletének folytatását vagy kiterjesztését látnók. Sőt inkább meg kell értenünk, hogy ez saját gyökeréből hajtott ki és hogy szelleménél s végül megvalósításánál fogva is alapjában egészen más emberi érdekkörbe tartozik, mint a livrée.

A modern egyenruha — s ez a lényeges — ízig-vérig racionális alakulat: a célszerűségnek egészen intenzív és egészen szubtilis megfontolásaiból keletkezett. Elsősorban *katonai természetű* megfontolásokból.

Az volt a tisztán külső ok, hogy valamely csapatot egyenruhájáról könnyebben meg lehessen ismerni és a másiktól megkülönböztetni. De e külső okhoz nyomós benső okok járultak, melyek a hadseregek egyenruhaviselését célszerűnek mutatták. Az egyenruha — mondották — fölkelti viselőiben a *szolidaritás* érzését, amely az egyforma viselet nélkül nincs meg bennük. Ezt már igen korán fontolóra vették, amikor még nem homályosult el egészen a régi behívott hadsereg eszméje és az alattvalók általános védőkötelezettségének gondolatává kezdett átalakulni. Abban az időben (a 16. században) Nassaui János gróf, aki írásaiban az általános védőkötelezettség mellett harcol, azt is kiemeli, hogy milyen befolyással van a díszöltözet az öntudatosság erősítésére. Úgy ő, mint Móríc, hesseni tartománygróf a gyalogosokat a posztónadrág színe szerint akarja megkülönböztetni. 320

Rokon volt, de nem volt azonos ezzel a megfontolással az a másik, melyre később a nagy sereg-szervezők jutottak, amikor úgy vélekedtek, hogy valamely hadsereg fegyelmezettségéhez tartozik az egyenruha. Itt mintegy az egyes katonának az egész csapat céljai alá történő heteronóm alárendelését várták az uniformizációtól, míg Nassaui gróf azt remélte, hogy a katonák önkéntes odaadását érheti el általa. *Uniformis nélkül nincs fegyelem*; ezt a gondolatot fejezi ki Nagy Frigyes, mikor a nagy választófejedelem seregének állapotát írja le. 321 »Lovassága még egészen régi felszerelésű volt; *nem nagyon lehetett fegyelmezett*, mert mindegyik lovas tarthatott saját lovat, ruhát, fegyvert, amiből különös tarkaság keletkezett minden csapattestnél.«

A modern katonai fegyelem, mint már ism-

telten megállapíthattuk, egyike amaz erőknél, melyeket, úgy látszik, arra rendelt a gondviselés, hogy elpusztítsák a »természetes« embert. Militarizmus és puritanizmus, láttuk, ikertestvérek; ezért is volt az egyik legelső egyenruhával jól ellátott csapat a »szentek« csapata Cromwell vezetése alatt.

Ezekhez az általam úgynevezett katonai célszerűségi megfontolásokhoz segítőként járultak még a *gazdasági* észszerűség nyomós okai is, amelyek szintén az egyenruházásra ösztönöznek. Az egyformaság lehetővé teszi a tömeges vásárlást és a tömeges készítést, aminek pedig sok az előnye, elsősorban az olcsóbb ár. Ezzel azonban a ruházat problémájának vizsgálatánál féllábbal már a gazdasági térre léptünk át, ahol még kissé jobban körül akarunk tekinteni. De pillanatnyi türelmet kérek az olvasótól, mert előbb néhány szavam volna még az egyenruha külső történetéről.

Ezt a történetet egy rövid mondatba lehetne összefoglalni: Az egyenruha olyan mértékben és olyan iramban terjed, ahogyan a ruházat ügyének államosítása. Legelsőbben, mint már láttuk, a testőrgárdánál jelentkezik. Azután a városok szerelték föl csaknem szabályszerűen csapataikat egyenruhával vagy legalább is egyforma ruhadarabokkal.

Hasonlókép már korán megtaláljuk az egyenruhát a hadbahívott seregeknél. Az 1613-ból való szász védelmi rendelet vörösgalléres szürke posztókabátot, rövid posztónadrágot és vörös harisnyát ír elő a gyalogosoknak, sőt még a lovasságnál is hoztak be megkülönböztetéseket a díszkabát (waffenrock) és szegélyének színe szerint.³²²

A 16. és 17. század váltakozó hadszervezőinek seregeinél is gyakorta jelentkezik az egyes ezredek

egyenruházása : az ezredesek igyekeznek áruba-bocsátott tárgyaikat minél mutatósabbakká tenni, csapataiknak az egység és jól fegyelmezettség lát-szatát megadni. Később a felfogadott ezredek egyenruházását a szerződések kifejezetten meg-állapítják. Példa : egy hesszeni dragonyosezred felállítására 1688 október 19-én kötött szerződés.³²³

Amilyen mértékben a fejedelem a csapatokat általában ruházattal ellátta, olyan mértékben egyenruházta is őket. Úgyhogy a 16., 17. és 18. században az állami ruházás rendszerének fejlődését az egyenruházás fejlődésén figyelhetjük meg, mind a két elv teljes győzelméig.

A francia csapatoknak a 16. században még nem volt tulajdonképpen egyenruhájuk. De néhány csapatrész már megkülönböztető ruhát viselt : a »gens d'armes«-nál megvolt a »hoquetons d'ordon-nance« (díszkabát) és egyes provinciák íjászhajabátot és nemzeti címert viseltek (ez az egyen-ruha megint más forrásból : a »defensioner«-ek felszereléséből eredt). De egészen XIV. Lajos koráig a legtöbb ezred csupán az ezredesének színét mutató vállszalaggal volt megkülönböz-tetve ; XIV. Lajos valósította meg a király (kék), a királyné (piros) és a dauphin (zöld) regiment-jeinek egyenruházását. Általában az ezredesek tetszésére volt bízva, hogyan akarják regimentjeiket öltöztetni. Az egész hadsereg igazán egységes ruházata csak a század közepe táján valósult meg az 1729 március 10., az 1736 április 20. és az 1749 január 19-iki rendeletek következtében. Csak ez a legutóbbi rendelet juttatta az egyenruházás elvét teljes diadalra, mert, ahogy szószerint mondja : »Őfelsége elrendelte és elrendeli, hogy jövőre francia gyalogságának azon ezredei, amelyeknek egészben vagy részben meg kell újítaniok ruhá-

zatukat, kötelesek lesznek szigorúan alkalmazkodni az alább következő szabályzathoz.« Tehát az egyenruha viselését még mindig lelkükre kellett kötni a katonáknak. 324

Az egész *angol* hadsereg 1645-ben kap először egyforma (vörös) ruhát. 325 A tengerészetnél Angliában csak később lép föl az egyenruházás elve: az első intézkedést a tisztek egyenruhájáról 1748-ban bocsátották ki. 326

Brandenburg-Poroszországban az állam által történő egyenruházás elvileg a 17. század elején kezdődik. Ismeretes, hogy miként írja le *König* 327 azt a benyomást, melyet György Vilmos »kékkabátosai« Poroszországba vonulásuk alkalmával keltettek. »A Burgsdorf-ezred ezen 5. századával, melynek mindegyike 1000 emberből állott..... és még 150 lovassal ment György Vilmos választófejedelem 1632-ben Poroszországba a lengyel királyválasztásra. A lützeni csata után megint e csapatokkal tért vissza a tartományba... Ezeket Poroszországban mind egyforma kékszínű »liberey«-ba öltöztették, ami akkor szokatlan volt és nagy feltűnést keltett; innen kapták a »kékkabátos« nevet.«

Jany ugyan kimutatta, 328 hogy *König* e leírása, mely a ruházat történetében sokáig hiteles forrásként szerepelt, helytelen volt annyiban, hogy már 1620-tól fogva voltak Brandenburgban és más német seregekben is »kékkabátosok«. Mindemellett is föltehetjük, hogy egy jól egyenruházott ezred látványa abban az időben nagy feltűnést keltett. De ez mégis csak kezdet volt. Még a nagy választófejedelem idejében is ismeretlen a mai értelemben vett aprólékos pontossággal megállapított egyenruha. De a forrásokból kitűnik, hogy — különösen valamely küszöbön

álló hadjárat alkalmával — igyekeztek a legénységet egyformán öltöztetni és fölszerelni, amiről az ezredesnek kellett gondoskodnia. A lovasságnál az ezredesnek (vagy megbízásából a kapitánynak) 40 tallér verbungpénzért egy teljesen és lehetőleg egyformán fölfegyverzett, felöltöztetett és lóval ellátott lovast kellett állítania. Neki kellett továbbá gondoskodnia arról is, hogy a legénység szabályszerű időközökben új ruhát kapjon, aminek a költségeit (mint tudjuk) a lovas lénungjából vagy a »tractement«-jéből való levonás útján teremtetten elő. 329

Egyébként a ruházat abban az időben rendkívül sokféleképpen alakul, gyakran regimentről regimentre, sőt egy regimentben is ötévenként változik, úgyhogy tulajdonképpen nem is az egész hadsereg, hanem csak az egyes ezredek ruházatának történetéről lehet szó. A többször idézett fő forrásmű csak most tette közzé az áttekintéshez szükséges anyagot és most aztán látjuk, mennyire tarka volt a brandenburg-porosz hadsereg ruházata még a 17. század egész folyamán is. Azt a véleményt, melyet a régi hadsereg egyik kitűnő ismerője pár évtizeddel ezelőtt mondott, 330 hogy Brandenburg-Poroszországban a gyalogság már a nagy választófejedelem uralkodásának kezdetén, a lovasság pedig a végén egyenruhát viselt, legalább első részében, a most nyilvánosságra hozott források alapján aligha lehet fentartani. Sokkal inkább kellene azt mondanunk, hogy a nagy választófejedelem az egyenruházás elvét uralkodása alatt csaknem teljes győzelemre vitte. Mindenesetre a porosz hadsereg ruházata a 18. század kezdetén általában egyforma; míg a 17. század második felében csak a sereg legnagyobb része visel egyenruhát.

III. A ruhaszükséglet növekedésének, halmozódásának és uniformizálásának jelentősége a gazdasági életre.

Most már jártasabbak vagyunk ama gazdasági vonatkozások megtalálásában, amelyekre az előzőkben ismertetett fejlődési folyamatnál ügyelnünk kell.

Egy hadsereg ruházása elsősorban annyit jelent, hogy a ruhának és ruházati anyagoknak oly nagy kereslete állt elő a piacon, hogy ekkora keresletnél már nem is gondolhatunk annak lehetőségére, hogy a szükséges tárgyak a saját termelés kereteiben készültek; ez már nem volt és még nem lett szokásos. Mindazon századok folyamán, melyeket egy új gazdasági rend kialakulására döntőknek tartunk, az árupiacon vásárolták a katonák számára való mondúrt.

Hogy mekkora volt a kereslet, amelyet egy modern hadsereg ruhaszükséglete támasztott, könnyen kiszámíthatja bárki, ha azokat a számokat, melyeket a seregek létszámáról föntebb közöltem, megszorozza a kelmének, hozzávalóknak az egyes katona számára szükséges mennyiségével, és ha a ruhákból, köpenyegekből, sapkákból, csizmákból stb. annyi darabot vesz, amennyi a katonák létszáma.

Hogy mi kellett a 17. és 18. században a katona mondúrához, a következő akkori összeállításokból láthatjuk:

193 katonára szükséges ruházat jegyzéke.

965 rőf londoni (=lundisch) posztó nadrágnak, ujjasoknak és felső harisnyáknak, mindegyik számára 5 rőf;

965 rőf bélés, mindegyiknek 5 rőf;

2316 rőf fehér, fekete, durva és enyves vászon, mindegyiknek 12 rőf ;

1158 tucat nadrágokhoz és ujjasokhoz való kapocs, mindegyiknek 6 tucat ;

193 lat selyem, mindegyiknek 1 lat ;

579 tucat vasgomb, mindegyiknek 5 tucat ;

50 rőf rossz minőségű 4. drót az ujjasok díszítéséhez ;

193 süveg. 331

*Kivonat a hadipénztár 1679—1681. számadásai-
ból. 332*

	Tallér garas fill.		
200 süveg à 15 garas.....	125	—	—
500 rőf széles paszomány à $3\frac{1}{4}$ gar. ..	67	17	—
300 rőf kék szalag à 1 gar.	12	12	—
40 drb. kék köpeny à $3\frac{3}{4}$ r. tall.....	150	—	—
200 drb. nyakravaló à 5 gar.	41	16	—
300 rőf széles piros szalag à 8 fill.	8	8	—
30 drb. csomagolóvászon à 18 fill.....	1	21	—
250 drb. kék köpenyeg à $3\frac{3}{4}$ r. tall... ..	937	12	—
250 drb. süveg à 15 gar.	156	6	—
625 rőf paszomány à $3\frac{1}{4}$ gar.....	84	11	—
375 rőf kék szalag a süvegekre à 1 gar. ..	15	15	—

*Egy gyalogos katonának szükséges a 18. század
elején : 333*

	Tallér garas fill.		
5 rőf posztó à 15 gar.	3	3	—
7 rőf boy à 4 gar.	1	4	—
1 rőf piros kelme a hajtókákhoz....	—	14	—
20 drb. sárgaréz gomb, tucatja 4 gar... ..	—	6	8
1 lat teveszőr	—	3	—
2 pár kapcsoló a teveszörhöz	—	6	—
1 süveg sárga szegéllyel	—	12	—
	6	—	8

Egy lovas teljes ruházata és felszerelése, beleszá-
mítva a nyerget és kantárt is, I. Frigyes Vilmos ide-
jében 73 tallér és 2 gar.-ba került. 334

A savoiai lovasságnál és a piemonti ezredeknél a 18. század elején minden katona 131·16 l.-ba, minden genevois 110·14 l.-ba, minden tüzér 68·16 l.-ba került. Egy lovas lófölszerelésére 75·5 l., egy drago-nyosóra 67·4 l. kellett. **335** Egy ezred angol katona ruházataért (1730-ban) 1570 £ 165 s. 21½ d.-t fizettek. **336**

Tegyük számadást egyedül a posztóra: 100.000 főnyi hadsereg ruházatához 500.000 rőf vagy 20.000 vég posztó szükséges. Ha a mondúrnak kétévenként való megújítását vesszük alapul, ez évente 10.000 vég posztó fölhasználását jelentené. *Schmoller* a brandenburgi lakosság összes fogyasztására a 18. század elején 50.000 vég posztót számít. **337** Nagy Frigyes a brandenburgi memoírokban a Kur- és Neumarkból való posztókivittelt kerek-számban 44.000 végre teszi. **338**

Az angol West Riding vidék évi posztótermelése ugyanebben az időben mintegy 25.000 vég. **339**

E számokat látva, arra kell következtetni, hogy a katonaposztó kereslete tetemesen föllendítő hatással lehetett az ország posztóiparára. De ezt az általános következtetést a dolgok menete egyes esetekben is igazolja.

Tudjuk, hogy *Oroszországban* a posztóipar lényegében katonai posztóiparként indult meg.

De igen erős lendületet adtak a *brandenburgi* posztóiparnak is a hadsereg rendelései. Különösen nagy föllendítést jelentett számára a 18. században azon időszak, mikor a berlini Orosz-társaságnak szállított (1725—38). Az Orosz-társaság mintegy 20.000 vég posztót vitt ki évente Oroszországba: ez mind csupa katonaposztó, az orosz hadsereg ruházatára való; ekkora mennyiségnek »roppant súlyosan kellett latba esnie« **340** az összes produkció föntebb közölt mennyiségénél. Frigyes Vilmos

pontosan fölismerte ezt a kapcsolatot az ipar fölvirágzása és a hadsereg fejlődése között: a hadseregre vonatkozó intézkedéseit egyenesen az iparra való tekintettel tette meg. Ruházati szabályzatát 1713 június 30-án »a csapatok javára, valamint az országban berendezett manufaktúrák gyarapítására« bocsátotta ki. Tisztán ítélő megfigyelők kiemelik a hadsereg szükségletének nagy fontosságát az ország posztóiparára: »úgy látszik, hogy a hadsereg mindig egyik legfőbb fogyasztója volt az ország posztószövői készítményeinek«. 341

Még a nagy *angol* posztóiparnál sem lehetett egészen jelentéktelen a hadsereg számára való szállítás (bár a főforgalma másfelé irányult). Mielőtt a poroszok föl nem vették vele a versenyt, Oroszországba szintén nagymennyiségű katonaposztót szállított. Látjuk, hogy az angol (és hollandi) kereskedők elkeseredett harcot vívtak a porosz betolakodókkal. 1772-ben az Angliából Oroszországba kivitt gyapjúáruk értékét még 50.000 £-re becsülték. 342

Kivált a hétéves háború alatt feltétlenül észre kellett vennie az élesszemű megfigyelőnek azt a lendítő hatást, melyet a hadsereg szükséglete gyakorolt az ország posztóiparára. *Young* Artúr írja, hogy ezen évek folyamán a háború a gyártmányok olyan keresletét teremtette meg, hogy alig lehetett elegendő »kezet« találni az elkészítésükre. 343

Teljesen lehetetlen számszerűen megállapítani, mennyit használtak föl katonai célokra az angol gyapjúipar összes termeléséből. Csak azt tudjuk, hogy például a 17. századbeli katonai szállításokról szóló német számadásokban a katonaposztót legtöbbször »*lundisch Tuch*«-nak — *londoni* posztónak — nevezik.

Franciaországban Colbert kora óta volt nagy jelentősége a hadsereg számára dolgozó posztóiparnak. A 17. század folyamán ilyen ipart találunk Languedocban, Berri departementben, ahol Aubignyban 2000, Châteaurouxban 10.000 személy foglalkozott vele; a 18. század folyamán Metzben, Lodèveben (8000 személy), Romorantinban, 344 Virében, Valognesben, Cherbourgban; Montpeirouxban, amely Lodève-el együtt évente 1,600.000 liv. katonaposztót adott el.³⁴⁵

Ha a posztóiparhoz hasonlóan megvizsgáljuk a többi ipart is, mely a hadsereg ruházatáról gondoskodott: a vászon-, kalap-, csizma-, harisnya-, gombkötő-, paszományverő stb. iparokat, ha továbbá tekintetbe vesszük azokat az iparokat is, melyek a lovat »ruházták« (patkolókovács, nyerges) s végül még azokat, melyek az élelem- stb. szállítást látták el (kocsigyártó stb.), akkor igen nagyra kell értékelnünk ezt a kereskedelmi piacot egy ország ipari életének tisztán kvantitatív fejlődésében.

De ez a tisztán kvantitatív hatás gazdaságilag nem is a legfontosabb; sokkal nagyobb jelentőségű az a befolyás, melyet a hadsereg ruházati szükségletének fedezése *a gazdasági élet formájára* gyakorolhatott; különösen azt szeretnők megállapítani, milyen része volt a kapitalisztikus gazdasági rendszer kialakulásában. Kimutatható-e ilyen kvalitatív jellegű befolyás?

Hogy erre a kérdésre felelni tudjunk, meg kell állapítanunk, milyenféle a ruhaszükséglet a hadseregnél, és tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a szükséglet abban a mértékben lett egyforma tárgyak tömeges szükségletévé, mint amilyen mértékben a ruházat ügyének államosítása és egyenruházása előrehaladt. Bízvást elmondhatjuk, anél-

kül, hogy túlzással vádolhatnók magunkat, hogy a szükségletnek ilyen halmozódása, mint aminő már a 17. században a nagy hadseregek számára való szállításoknál előfordul, abban az időben teljesen példátlan volt. Az embereknek, még a kereskedő-embereknek is könnybe lábbadhatott a szemük, mikor meghallották, hogy egyetlen egy szerződés, mint például az, melyet az angol kormány 1603-ban Ury Babington és Robert Bromley vállalkozókkal kötött, 346 5000 komplett katonamondúr rögtön való szállítására szólt.

Vagy mikor olvasták a számokat, amelyek teszem Wallenstein megrendeléseiben fordultak elő. Azt mondja egy ilyen megrendelés :

»Csináltassatok 10.000 pár bakancsot a katonák számára, hogy majd a regimenteknek kioszthassam. Közben preparáltassatok bőrt is, mert nemsokára pár ezer csizmát is fogok rendelni. Posztót szintén készíttessetek, mert alkalmasint ruhákra is lesz szükség.«

Aschersleben, 1626 jún. 13 :

(Max bátyám) ... »szintén el fogja rendelni, hogy 4000 ruhát csináltassatok a katonáknak, vagyis egy posztókabátot vászonbéléssel, egy pár posztónadrágot és egy pár posztó felső harisnyát«. 347

»A hadiszámvevő mester elmegy Gitschinbe, hogy 13.000 tallérért bakancsot, felső harisnyát és ruhát csináltasson a hadsereg számára (egy későbbi levélben ehhez még 40.000 rajnai tallér ára rendelés járul) ; legyetek szorgalmasan segítségére mindenben. A 4000 ruhát, amelyet egy évvel ezelőtt úgy csináltat atok, hogy ő kifizeti, amibe kerül, szállítatok is el, mihelyt kifizette az árát« stb. 348

1647 szept. 26-án von Burgsdorf Conrad megbízást kap, hogy Schlef Eberhard hamburgi kereskedővel posztó és boy szállítására kösse meg a következő szerződést : »A választófejedelemség

katonatisztjei részére tartozik szállítani 1512 brabanti rőf kék posztót mellékelt minta (!) szerint, rőfjét 5 tallérjával számítva, és a közkatonák számára 20.000 brabanti rőf, minta szerinti kék posztót, rőfjét 1 rajnai tallérért . . . továbbá boyból 21.512 brabanti rőföt 6 ezüst garasért rőfjét. Határidő Márton nap után 3 hét. »349

Szem előtt kell tartanunk, milyen világban történtek ezek az óriás megrendelések; a kereskedőknek ugyancsak fáradságukba került, hogy a főntebb említett 965 (!) rőf »lundisch« posztót beszerezzék. Ennél a tételnél a következő megjegyzést találjuk:

»Megjegyzendő: erről a weylerek (= kereskedők) jelentették, hogy már szállítottak valamelyest és rajta lesznek, hogy a hiányzó mennyiséget is beszerezzék, amennyiben ez csak lehetséges, ha nem kell azt ugyanott Poroszországban eszközölni. . .«

Azt jelentette ez, hogy így teljesen *nagy kereskedelemnek* kellett kifejlődnie ruhákban és mindenféle ruhaanyagban. A hadsereg intézősége nem tudott és nem is akart ezer meg ezer kis kézművessel közvetlen összeköttetésbe lépni; s nem tudott és nem is akart a városokon és piacokon gondoskodni bevásárlásairól. Ezzel jelentékeny ösztönzést adott az állandó kereskedelem széles kapitalisztikus alapon való kifejlődésére. Olykor a fejedelemnek szüksége is volt a szállítóra, mint összekötőre a termelők és a hadsereg közt, mert csak ez nyújtotta neki — hej de sokszor! — a szükséges hitelt.

Nem hallhatjuk benső meghatottság nélkül az ilyen eseteket: 350 1678-ban írja a nagy választófejedelem regimentjeinek ezredeseihez: »Minthogy Mi legkegyelmesebben azt szeretnők látni, — a szükség is megköveteli — hogy az ezredek igen jó és alkal-

mas ruházattal ellátva vonuljanak a harctérre, legkegyelmesebb szándékunk a főntebb jelentett ujoncokon kívül minden egyes gyalogezrednek még *háromezer rajnai tallér* ruhapénzt adni... Kelt Cöln a. d. Spree, 1678 febr. 28.« Mivel a választófejedelem az összeget nem tudta kifizetni (3000 tall.!), az ezredesnek kellett azt neki kölcsön adnia. De az ezredesnek sem volt ennyi pénze; még 1676-ból 13.168 r. tallér zsold járt neki! Hanem pár magdeburgi kereskedő ajánlkozik, hogy ezért az összegért hitelbe szállít posztót. »Ezen az úton 200 vég posztót vettem már« — írja von Bornstorf ezredes.

Gazdag kereskedők törik magukat a ruhaszállítóüzlet után, amellyel vagyonukat hamar megnövelik. A hollandi (!) posztókereskedő, Mayer Hermann 80.000 Rb. értékű posztót tart Pétervárott raktáron (1725); a berlini Orosz-társaság 100.000 tallér tőkével dolgozott és 22.878 tallér nyeresége volt az első évben; **351** Angliában a »contractor«-ok, akik a hadseregnek és a haditengerészetnek szállítják a ruhát, igen nagy tőkével rendelkező emberek. **352**

De a kelendőségi viszonyok ilyen lényeges változásai, aminőket a hadsereg nagy ruha- és anyagszükséglete idézett elő, szükségszerűen befolyással voltak az *ipar* formáira is. Legelsősorban bensőleg kellett átalakulnia a kereskedő és termelő közötti viszonynak: a kézműves önkénytelenül egyre jobban a háziipari munkás szerepére szorult vissza, a kereskedő raktártartó tőkés lett. Ezt az átváltozási folyamatot megint a brandenburgi posztóiparnál láthatjuk meglehetősen világosan: a kereskedők valósággal harcolnak az önálló posztókészítővel az uralomért; minden lehetséges kényszerítő eszközzel megkísérlik, hogy a maguk céljának vessék alá a kis kézművesek munkáját és ez a cél igen nagymennyiségű, egyforma posztó

gyors szállítása volt. A szükséglet szabta követelményeknek: a gazdagságnak, gyorsaságnak, a készítmény egyformaságának az önálló kézművesség sokáig nem tudott megfelelni. Nem a kelendőségi terület földrajzi kiterjedése, nem a készítés technikájának megváltozása, nem a kézművesek képességének differenciálódása, még a kelendőség hiánya sem az itt, ami a termelés egységesítésére kényszerít, hanem az áru kelendőségének ama nehézségei, amelyeket a *kereskedőnek* le kellett győznie. *Schindler* titkos tanácsos, aki ideiglenesen átvette Berlinben a királyi (posztó-) raktár vezetését, erősen panaszkodik a generáldirektóriumhoz 1723 december 27-én benyújtott jelentésében, hogy a kézműves posztókészítmények nem kielégítőek. 353 A posztóknak — úgymond — egyforma jóknak, tartósaknak és élénkszíniüknek kellene lenniök. Hogy ezt elérhessük, olyan esetekben, ahol nagyobb szállításokról van szó, az egész posztókészítő ipartestülettel vagy egy nagyobb posztókereskedővel szoktunk egyezséget kötni. De ez az adott esetben — az orosz hadsereg számára való szállításnál — nem elegendő; sem az ipartestület, sem a posztókereskedő nem tud helyes felszerelésről és rendről gondoskodni, a ványolást, elkészítést és megfestést nem képes ellenőrizni; a felülvizsgálók majdnem minden színt átbocsátanak, mert ahoz sem értenek, hogy felismerjék a különböző színeket; összeszedik a posztókat, amelyekből az egyik ritka, a másik tömött, némelyik vékonyabb, a másik vastagabb, egyik széles, másik keskenyebb, részben teljesen tompaszínű, részben hibás színre van festve. Leírja azután, mennyivel hasznosabb a »Lagerhaus«-ban, 354 vagyis a munkának kézműipari vagy gyárszerű szervezésével történő termelés: »A

Lagerhausnak minden munkára vagy minden kézműre is, ami a posztókészítéshez tartozik, külön berendezése van, ami által a föntemplített főhibák mind elkerülhetők... és bizonyos, hogy a Lagerhausban, ahol esztendőnként annyi sok ezer vég posztó és kirsey* készül, csak kevés hiba történik...»

A nagy katonai szállítások hajtották tehát legelsőbbben a kézművest a kereskedő rendelkezése alá, aki egyformaságot és rendet, pontosságot és sematizmust igyekszik belevinni a kézműves-termelésbe. A háziipari üzemforma azonban még így sem bizonyul arra alkalmasnak, hogy a munkát eléggé mechanizálja. A szervezetet tovább tökéletesítik egészen a nagyüzemig, amelyben aztán a kapitalista vállalkozó kénye-kedve szerint szabadon rendelkezhetik és amelyben most már elő tudja állítani azt az árut, amely vevői új igényeinek megfelel.

A berlini Orosz-társaság levonta részben ezeket a következményeket: hét saját kelmefestőtelepet állított föl, »úgyhogy most kifogástalan árut szállíthat«. 355

A hadseregintézőségek követelményeinek csak azok az igen nagy katonaposztógyárak tettek teljesen eleget, amelyek a 18. század folyamán Oroszországban létesültek és éppen úgy, mint a nagy fegyvergyárak, első jelzői voltak a nagyüzemi szervezetnek: a moszkvai Sčegolin & Co. posztógyár (1729) 730 munkással és 130 szövőszékkel dolgozik; a kazani Mikljaev posztógyár 742 munkást foglalkoztat. 356

* *Kirsey* (ang. *kersey*) vastag, durva posztó, melyet főleg Angliában készítettek és onnan hoztak be.
Ford.

Igy jelentkezik itt is a modern hadsereg a kapitalizmus nevelőjeként.

És ami áll a posztóiparra, bizonyára áll minden más iparra is, melyek a hadsereg számára való ruházat szolgáltatásában résztvettek.

Igy *ruhakonfekció* létesítésére, amennyiben az nem volt fényűző ipar, szintén erről az oldalról indult meg az ösztönzés.

Hallottuk már, hogy 1603-ban az angol kormány szerződést kötött 5000 öltözet ruha szállítására: oly szerződést, amely évente kétszer megismétlődött, tehát teljesen megszokott volt. Említést érdemel, hogy azt a két egyént, akit a kormány a szállítással megbízott, *«merchant-tailors of London»* — »londoni kereskedőszabó« — néven említi a szerződés. 357 A szabóság volt tényleg Londonban egyik legkorábbi kapitalisztikusan üzőtt ipar és így igazoltnak vehetjük, hogy a kapitalisztikus szabóipar ama része, amely nem volt fényűző (erről e tanulmányok első kötetében szólok), katonai konfekció volt.

Miként a szárazföldi hadseregnek, úgy a haditengerészetnek is készítettek már a 17. században kész ruhákat; természetesen szintén kapitalisztikus alapon. 1655-ben rendelet jelenik meg, hogy egyetlen szabónak sem szabad ruhát küldeni az angol hadihajókra a *«navy commissioners»* engedélye nélkül, stb. 358

Németországról olvassuk a 18. századból: 359 Másféle ruhakereskedés (mint t. i. a »drága« ruhákkal való kereskedés) az, mikor egy kereskedő valamelyik generálissal vagy ezredessel köt szerződést, hogy neki ennyi meg ennyi regimentre és századra szükséges ruházatot tartozik beszerezni.

A sapkakészítő kézműiparból csak a *katona-sapkakészítés* menekült be a kapitalizmus bárká-

jába ; ez az iparág például Angliában a 18. század folyamán néhány nagy vállalkozót és sok munkást, kivált asszonyokat és leányokat, foglalkoztat.

Későbbi kutatásokra vár, hogy az általam itt jelzett kapcsolatokat egyenként és számos esetben megvizsgálják.

Csak egy eshetőségre akarok végül még utalni ; arra nevezetesen, hogy a *kartell gondolata* — a szabad termelők egyforma árakra kötött egyessége és közös eladásban való megállapodása — az iparnak abban a körében merült föl először, amely a hadsereg számára termel ; a szállítás egyformasága éppen úgy, mint a szállított áru egyformasága igen közel járnak ehez a gondolathoz. Tényleg van is némi bizonyítékunk föltevésem helyessége mellett. 1740-ben a Languedoc vidék katonai szállítói egyességre lépnek és ajánlatot tesznek a királynak : a posztót hadserege számára megszabott árban szállítják ezentúl raktáraiba ; tehát nem akarnak többé konkurrenciát csinálni egymásnak. Ajánlják »ő Felségének, hogy állítson föl Montpellier városában raktárt, ahová a hadügy-miniszter rendeletére a posztót, bélést és a francia gyalogság ruházatához szükséges más anyagokat szállítsák azon az áron, amelyben meg fognak egyezni, továbbá hogy közvetlenül a csapatokkal is vétesse meg ezeket a megállapított áron«. 360

HATODIK FEJEZET.

A hajóépítés.

I. A hajóépítés jelentősége a gazdasági életre.

Colbert tudta, mit mondott, mikor a hajóépítést valamennyi ipar közt a legnagyobbnak nevezte : *«la construction des vaisseaux est le plus étendu de tous les arts»*. 361

Hiszen nem csupán a hajó megépítése a gyárban jön itt figyelembe, hanem mindaz a sok iparág, mely az építőanyagot előállítja, mindaz a sok kereskedelmi ág, mely ez építőanyagok beszerzéséről gondoskodik.

A hajóépítésnek hatása a gazdasági életre annál nagyobb :

1. minél több hajót építenek ; ehez nem is kell magyarázat ; továbbá

2. minél nagyobb hajókat építenek. A nagyság hatása megint önként érthető, mert ugyanannyi nagyobb hajóhoz természetesen több építőanyag, nagyobb munkaerő stb. szükséges. A hajó nagysága azonban önmagában is jelentős : kihat az emberi munkának nagyobb halmozódására, az anyagszükségletre és műhelyberendezésekre : a gyáraknak nagyobbaknak kell lenniök, hogy nagyobb hajókat lehessen bennük építeni ; az egy tömegben szükséges fa, kötélzet, vas stb. meny-

nyisége nagyobb lesz, mert a hajó, mely az általunk úgynevezett »összetett« javakhoz tartozik, nagyobb szükségletegységet teremt.

Azt a hatást, amit a hajó nagysága önmagától kelt, a hajóépítés munkájának organizatórikus összpontosítása által is előidézhető. Ezért azt mondhatjuk: a hajóépítés hatása a gazdasági életre annál nagyobb,

3. minél egységesebben, minél tömegesebben, minél egy helyre vontabban történik a hajóépítés; ha 100 hajót építenek egy gyárban, nagyobb és egységesebb szükséglet keletkezik, mintha ugyanazt a 100 hajót 10 gyárban építik meg.

Végül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a hajóépítés befolyása (amely természetesen nem hat itt másként, mint bármely iparnál) annál nagyobb,

4. minél gyorsabban kell megépíteni a hajókat. Ha 100 embert állítok be egy építőtelepre, akkor bizonyos nagyságú hajó — mondjuk — egy év alatt elkészül. Ha már most három hónap múlva kell azt a hajót vízre bocsátani, akkor az ugyanazon munkaidőn át dolgozó munkásokat megfelelően szaporítanom kell. Ugyanígy van ez az anyag beszerzésénél is.

Szükség volt ezekre az észrevételekre, hogy megvilágítsam, miért említtem ebben a fejtegetésben egyáltalában a hajóépítést. Megjegyezhetnék ugyanis érvelésemmel szemben: bizonyos, hogy a hajóépítésnek nagy a jelentősége a modern kapitalizmus keletkezésére (ámbár ebben az általános formában még sohasem állították föl a tételt; a mi gazdaságtörténetíróink előtt, úgy látszik, csupán a textilipar létezik, mikor a modern kapitalizmus kezdeteit feltárják), ám ennek az el nem vitathatón helyes ténynek mi köze a háború és

kapitalizmus témájához? Hát nem éppenannyira, sőt sokkal inkább polgári ipar-e a hajóépítés, melyet a kereskedelemszükségletek hívtak életre? Hogy jut eszedbe a hajóépítést és jelentőségét a militarizmus számára lefoglalni? Hogy ennek az ellenvetésnek elejét vegyem, szilárdan állítom: a katonai érdekek tényleg döntő jelentőségűek voltak a hajóépítés fejlődésére, a kereskedelmi érdekek előreláthatón soha és oly rövid idő alatt semmi esetre sem juttatták volna a hajóépítést arra a kifejlődésre, amelyre a hadiérdekek juttatták.

Éppen azért, hogy ennek az állításnak helyességét bizonyítsuk, volt szükséges úgy megjelölni a körülményeket, amelyekről a hajóépítés előrehaladása függ, amint ezt fentebb megkísértem. Most ki fogom mutatni, hogy a hadiérdekek 1. a hajók mennyiségét; 2. a hajók nagyságát; 3. a hajóépítés gyorsítását; 4. a hajóépítés koncentrációját lényegesen befolyásolták.

II. A hajók mennyisége.

Egy nagy katonai állam hadiflottája manapság is tetemes részét alkotja egész hajóállományának. Németország összes tengeri hajóinak (vitorlásoknak és gőzösöknek) térfogatartalma 1912 január 1-én bruttó 4,711.998 regisztertonna és nettó 3,023.725 regisztertonna volt, míg a császári haditengerészet hajóié 1912 ápr. 1-én 892.710 tonna. Hamburg flottája 1911-ben 1252 tengeri hajóból állott 1,687.945 regisztertonna tértartalommal (nettó); a Hamburg gőzösein levő gépek 1,234.000 lóerőnek feleltek meg; a császári hadiflotta hajóin a gőzgépek 1,515.340 lóerőt képviseltek. Ezek tehát — amint látjuk — igen tekin-

télyes számok. De ha visszamegyünk pár évszázaddal abba a korba, mikor a hajóépítés még csak fejlődése kezdetén áll, a hadihajók aránya a kereskedelmi hajókhoz igen lényegesen amazok javára tolódik el. Más helyütt kimutattam már, mily gyorsan növelte meg a hadiflotta a maga állományát. De ennek a megnövekedésnek egész jelentőségét csak úgy láthatjuk át, ha a hadihajók mennyiségét arányba állítjuk a kereskedelmi hajók számával és tonnatartalmával ugyanazon időszakban.

Sajnos, csak kevés megbízható adatunk van arról, milyen volt a kereskedelmi flotta állománya a régebbi korban.

A *XVI. századot* illetőleg a következő támaszpontunk van az *angol kereskedelmi flotta* nagyságának megítélésére. *Wheeler*: »Tanulmány a kereskedelemről (Treatise of Commerce) c. művében, amely 1601-ben jelent meg, azt állítja, hogy mintegy 60 évvel azelőtt a Themse kikötőiben nem volt négy 120 tonnánál nagyobb hajó (a királyi flottához tartozókon kívül). Állításának helyességét más adatok is megerősítik. 1544/45-től 1553-ig elpusztult 100 tonnánál nagyobb hajó:

londoni	17,	tonnatart.	2530,
bristoli	13,	»	2380,
más kikötőbeli	5.		

Egy 1577-ből való lista 135 kereskedőt említ, akinek 100 tonnás vagy ennél nagyobb hajója van; ezekből:

56	100 tonnás,
11	110 »
20	120 »
7	130 »
15	140 »
5	150 »
656	40 és 100 tonna közt.

1582-ben 177 kereskedelmi hajót találunk, amelyek 100 tonnánál nagyobbak.

VIII. Henrik hadiflottája azonban már uralkodásának kezdetén, mint föntebb láttuk, 8460 tonnára, a végén 10.550 tonnára rúgott; Erzsébet 14.060 tonnatartalmú hadiflottát hagy hátra.

A 17. századból Angliára vonatkozólag a következő becslési adatokat ismerem:

1628-ban az angol kereskedelmi flotta állománya a Themсэн:

7 Indiába járó		4200 t.,
34 másféle kereskedelmi hajó		7850 t.,
22 newcastlei szénszállító hajó.		

1629-ben egész Angliában 350 száz tonnásnál nagyobb hajót mutatnak ki, ami tehát 35.000—40.000 tonna tértartalom.

1642-ben a Keletindiai Társaságnak 15.000 t. tartalmú hajóállománya van. 332

1651-ben a glasgowi kereskedőknek 12 hajójuk van összesen 957 t. tértartalommal.

1692-ben Leith kikötőben van 29 hajó 1702 t. rakodótérrel. 363

Ezidőben a királyi hajók tértartalma legalább 15.000—20.000 tonna (1618-ban 15.670 tonna, 1624-ben 19.339 tonna, de 1660-ban már 62.594 tonna) a fönt említett források szerint.

A francia kereskedelmi tengerészet egy hivatalos kimutatás szerint 1664-ben 2368 hajóból állott, 364 amelyekre a kimutatásban jelzett nagyságviszonyok szerint körülbelül 180.000 tonna tértartalmat számítok. Hadihajója Franciaországnak 1661-ben csak 30 volt, Colbert halálakor — mint látjuk — 244, amelyeknek tértartalmát bizonyára 80.000—100.000 tonnára kell tennünk.

A 18. századot illetőleg 1754-ből van egy kimutatásunk, 365 mely szerint az angol kereskedelmi flotta állott :

cca 2000 tengeri hajóból cca 170.000 t. tértartalommal,

cca 2000 partmenti hajóból cca 150.000 t. tértartalommal,

összesen cca 4000 hajóból cca 320.000 t. tértartalommal.

Ezt a számot oly kitűnő szakember, mint *Postlethwayt* is helyesnek tartja a maga korára nézve. 366

Hogy e számok megközelítőleg tényleg megfeleltek a valóságnak, azt csupán a londoni hajók előttünk pontosan ismeretes számából következtethetjük. A vámház főlajstroma szerint 1732-ben 1417 hajója volt Londonnak, összesen 178.557 t. tértartalommal.

A 18. században kezd a *hajójáratstatisztika* pontosabb lenni és a hajóállomány nagyságáról is tud némi felvilágosítást adni. Föl kell tennünk, hogy abban az időben például az angol kikötőkbe befutó hajók évente egyszer-kétszer tették meg útjukat : körülbelül kétévente egyszeri útra következett egyévente kétszeri. 367 Már most az 1743., 1747., 1749. években befutott az összes angol kikötőkbe átlag 603 idegen hajó 86.094 t. tartalommal. 368 Amíg például a délangliai kikötőkből (1786/87) Nyugat-India felé elment 233 hajó 47.257 t.-val, addig Londonból 218 hajó 61.695 t.-val, továbbá az északangliai kikötőkből 77 hajó 14.629 tonnatartalommal hajóztak ki. 369 Az amerikai Egyesült Államokba 1786/87-ben érkezett hajók összes száma 509 volt 35.546 t.-val, míg ugyanezen évben 373 vitorlázott el onnét 36.145 t.-val. 369

(Összehasonlításul : 1910-ben a Holtenau kikötőjébe érkezett hajók tartalma 49.221 regisztertonna, Nobiskrug kikötőbe 29.093 regisztertonna, Papenburg kikötőbe 38.832 regisztertonna, Stolpmünde kikötőbe ellenben már 75.336 regisztertonna, Stolzenhagen (Kratzwieck) kikötőbe pedig 253.342 regisztertonna ; a Németbirodalom összes kikötőibe 1910-ben 111.797 tengeri hajó futott be 29,930.553 regisztertonna tartalommal.)

Abban az időben (1749), amikor az egész angol kereskedelmi flotta tértartalma 320.000 t. volt, a hadiflottáé 228.215 t.-t tesz ki ; ez tehát több mint az összes óceánjáró hajóké együttvéve, kétharmada a kereskedelmi flotta összes hajóinak.

Ha végigtekintünk ezeken a számokon, az lesz a benyomásunk, hogy kétszáz év alatt, a 16. század közepétől a 18. század közepéig, tehát a kapitalizmus fejlődésére döntő években, a kereskedelmi flotta Angliában a hadiflottához viszonyítva, csak lassan halad előre. Míg a Tudorok korában a kereskedelmi flotta még nyilvánvalón többször akkora, mint a hadiflotta, a 18. század közepén a hadiflotta tértartalma már csaknem eléri a kereskedelmi flottáét. E századok alatt majdnem kizárólag a hadiflotta fejlesztésére fordítják a nemzet erejét. Minden eszközt felhasználnak a hadiflotta fellendítésére. Ami Angliában történik, ugyanaz történik (talán még fokozottabb mértékben) minden más országban.

De a hadiérdekek felsőbbbsége még nagyobb, mint ahogy ez a kereskedelmi flotta és a királyi flotta közötti aránynak ezen eltolódásában kifejezésre jut. A hozzáértők előtt ugyanis kétségtelen, hogy még a kereskedelmi hajók szaporodása is jórésztben a kapitalizmusnak köszönhető. Mert az a kilátás, hogy a kereskedelmi hajókat háború idején drága hajóbérleti díjért lehet a kormánynak

rendelkezésére bocsátani, továbbá azok a prémiumok, melyeket a kormány militáris okokból tűz ki nagy hajók építésére, nyilván sokkal erősebben ösztönözték a hajóépítőket, mint a kereskedelmi nyereség. Minduntalan megfigyelhetjük, hogy a nyereséghajszá, a szerzési vágy a gazdasági életben korántsem volt a régebbi idők folyamán oly dinamikus hatással, mint manapság, s főleg hogy a régi embernek közelebbi, kézzelfoghatóbb nyereséget kellett kilátásba helyezni, mint amilyen a normális kereskedelmi és termelési nyereség, hogy intenzívebb tevékenységre lehessen serkenteni; aranykeresés, kalózkodás végett, készpénzjutalom vagy bérbeadás céljából sokkal hamarabb építenek — az itt általánosságban mondottakat a mi esetünkre alkalmazva — hajókat, mint azért, hogy az orosz vagy a levantei kereskedelmet kiterjesszék. A hétköznapi üzleti életben az ósdi szokás, a régi slendriánság uralkodik; minden a rég megszokott útján halad; erős ingereknek kellett jönniök, hogy itt lényeges újításokat léptessenek életbe. Ilyen ingerek a hajóépítésnél a katonai érdekekből indultak ki, amelyek abban az időben, amelyet itt áttekintettünk, egész bizonyosan erősebbek voltak a merkantil érdekeknél. Ez a benyomásunk igazolódik, ha a fejlődést vizsgáljuk, melyen a *hajótípusok* korszakunkban keresztülmentek.

III. A hajók nagysága.

Főntebb már fogalmat szereztünk a kereskedelmi hajók nagyságáról a 16. és 17. században. Közlök még pár számot, hogy a kép világosabb legyen.

A francia kereskedelmi hajók 1664-ből származó, már említett hivatalos statisztikájában a 2368 hajó nagyság szerint osztályozva így oszlik meg :

10— 30 t.	1063
30— 40 t.	345
40— 60 t.	320
60— 80 t.	178
80—100 t.	133
100—120 t.	102
120—150 t.	72
150—200 t.	70
200—250 t.	39
250—300 t.	27
300—400 t.	19
	2368

Azoknak a hajóknak, amelyek a 17. század folyamán Hamburg kikötőjéből indultak, átlag 17—18 hajóteher à 2000 kg volt a szállítóképességük; 1625-ben például 17.21 hajóteher. Ebben az évben a legnagyobb hajó Velencébe vitorlázott el és szállítóképessége 200 hajóteher (tehát 400 t.) volt. 1616-ban találunk egy hajót 150 hajóteher, 1615-ben egyet 130 és 1617-ben egyet 120 hajóteher szállítóképességgel stb. **370**

Angliában, mint Sir William Monson írja »Naval Tracts« című művében (294. lap), Erzsébet királyné halálakor (tehát a 17. század elején) nem volt négy 400 tonnás kereskedelmi hajó sem. **371** Ez helytálló, mert még a század közepén is a Keletindiai Társaság hajói (tehát a legnagyobbak az országban) csak 300—600 tonnás k voltak. **372**

A Holland-Keletindiai Társaság a 17. század végén átlag 300 hajóteher rakodóképességű hajókat használt. **373**

A francia Indiai Társaság első flottája három 300 tonnás és egy 120 tonnás hajóból állott; a második flottája így volt összeállítva: 2 hajó 5—600 tonnás, 2 hajó 300 tonnás, 1 hajó 250 t., 1 hajó 200 t.,

4 hajó 60—80 tonnás. 1682-ben útnak indul egy 700 tonnás és egy 800 tonnás hajó. **374**

Ilyen nagyságú hajókat használnak a 18. században is; a Kelet-Indiába járó nagy hajók tértartalma 300—500 t., az Európában járóké 100—300 t.

Említettük már, hogy Londonnak 1732-ben 1417 hajója volt, amelyek közül

130..... 300—500 t.

83..... 200—300 t.

A többi kisebb volt; a Déltengeri Társaság híres hajójának tértartalma 750 tonna.

1737 május 1-én Liverpoolnak **375** 30 tonnásnál nagyobb hajója 221 volt, amelyekből:

1.....	400 t.	7.....	160 t.
1.....	350 t.	15.....	150 t.
1.....	300 t.	10.....	140 t.
1.....	250 t.	5.....	130 t.
2.....	340 t.	13.....	120 t.
2.....	200 t.	6.....	110 t.
2.....	190 t.	16.....	100 t.
4.....	180 t.	135.....	30—90 t.

1749-ben az angol kikötőkbe befutó idegen hajók nagysága a következő:

Holland hajók....	62		6282 t. = 100 t.
Dániai »	292		47382 t. = 160 t.
Svédországi »	71		8400 t. = 120 t.
Hamburgi »	40		6764 t. = 170 t.
Franciaorsz. »	24		1289 t. = 50 t.
Poroszországi »	26		3420 t. = 130 t.
Danzigi »	16		2748 t. = 170 t.
Portugál »	26		2100 t. = 80 t.
Brémai »	16		1975 t. = 125 t.
Oroszországi »	5		440 t. = 90 t.
Spanyolorsz. »	16		940 t. = 60 t.
		594	81740 t. = 140 t.

A legnagyobb egy 510 tonnás dán hajó; a legkisebbek 4 tonnás francia csónakok — nyilván Calais és Dover közt járók. De Brémából is fut be egy 35 tonnás, Danzigból egy 44 tonnás hajó, stb. 376

A 18. század végén a normális hollandi kereskedelmi hajó szállítóképessége 180—190 hajóteher volt, méretei: a hajótőn 115 láb, az előtőkétől a far-tőkéig 120 láb, a szélessége 34 láb. 377

A Guineai kereskedelmi társaságból, a Keletitengeri és a Grönlandi kereskedelmi társaságokból 1781-ben alakult Dán királyi, keletitengeri és guineai kereskedelmi társaság 378 inventáriumában 37 hajó szerepel; ezek közül — a szállítóképességet *commerce-hajóteherben* (à 2600 kg) számítva — volt:

50— 60	hajóteherrel	10	hajó
61—100	»	2	»
101—150	»	21	»
151—162½	»	4	»
		37 hajó.	

Ha most ezekkel a számokkal szembeállítjuk a nekik megfelelőket a haditengerészetnél, mingyárt látni fogjuk, hogy a hadihajók jóval nagyobbak, mint a kereskedelmi hajók s hogy különösen a nagy típusok is sokkal gyakrabban találhatók a hadihajók, mint a kereskedelmi hajók között.

Már a 15. században találunk 1000 tonnánál nagyobb angol hadihajókat (*of the Tower*); azon a listán, melyet VII. Henrik korára vonatkozóan *Oppenheim* állított össze, kilenc 500—1000 tonnás hajót találunk.

A *Royal Navy* hajóinak 1548 január 5-én kelt (VI. Edward) jegyzéke a következő nagyságú hajókat mutatja:

6 hajó		500—1000 t.
11 »		300— 450 t.
12 »		100— 250 t.
24 »		100 t. alul.

Különösen szembeötlő a hadihajók és a kereskedelmi hajók nagysága közötti különbség, ha azokat a hajókat tekintjük, melyekből az angol flotta 1588-ban állott. 379 Ugyanaz a flotta ez, amely a »Felicisima Armada«-t legyőzte; állott pedig 34 hadihajóból és 163 kereskedelmi hajóból.

A 34 hadihajónál a következő típusokat látjuk:

1	volt	1100	tonnás,
1	»	1000	»
1	»	900	»
2	»	800	»
2	»	600	»
5	»	500	»
12	volt	500	tonnásnál nagyobb,
3	»	400	tonnás,
5	»	200—360	tonnás,
20	volt	200	tonnásnál nagyobb.

Ellenben a kereskedelmi hajók közt egy sem volt 400 tonnásnál nagyobb,

2	volt	400	tonnás,
4	»	300	»
24	»	200—250	tonnás.
30	volt	200	tonnásnál nagyobb,
130	»	200	» kisebb.

A 17. században gyorsan nagyobbodnak a hadihajók. Két ismert királyi hajó méretei a következők: 380

	Hajóhossz.	Mélys.	Rakodótér (bruttó)	Ágyúk	Ember
Royal Prince (1610)....	115 l.	18 l.	1187	55	500
Sovereign of the Seas (1637)	127 l.	19·4 l.	1683	100	600

Összehasonlításul közlöm még egy 100 ágyús francia hadihajó méreteit az 1666. évből: 381

A hajótő hosszúsága	135	láb.
Az előtőkétől a fartőkéig.....	160	»
Szélesség	42	»
Magasság a hajótőtől	19	»
Magasság a hajótőtől a fedélzeti állványig	13	»
Magasság a két fedélzet közt	7	»
A második fedélzet magassága ..	7	»
A vybord magassága	2	»
A parancsnok szobájának magassága elül és hátul	7½	»
A fedélzeti kajüt (clunette) magassága	6	»
A kampanja (dessus de la clunette) magassága	4	»

Csaknem úgy látszik, hogy még a 17. században az 1000 tonnás típus lesz a hadihajóknál a normális. 1688-ban az angol flottának már 41 ilyen hajója van, amelyek közül a legnagyobb 1739 tonnás. E nagy hajók személyzete 400 és 800 fő közt ingadozott, az ágyúk száma pedig 70 és 100 közt. 382

A fontos itt elsősorban az, hogy a haditengerészet ilyen nagy hajók építésével felforgatott minden megszokott fogalmat a hajók nagyságáról és példát mutatott. Mikor a skót IV. Jakab 1511-ben a »Michael«, VIII. Henrik a következő évben a »Regent« hajót vízrebocsáttatta, elámulnak rajta az emberek. Éppen a »Michael« okozta hatásról vannak tüzetes egykorú följegyzéseink: »egy Michael nevezetű, szörnyű nagy hajó« — mondja róla egyik tudósítás. És Lindsay of Pittscottie a következőket írja a »monstrum«-ról: 383 »A skót király egy »Great Michael« nevű nagy hajót építtetett, amely a legnagyobb és legerősebb

volt mindazon hajók közt, melyeket valaha Angliában vagy Franciaországban tengerre bocsátottak; mert ez a hajó akkora alkotmány volt, annyi fa kellett hozzá, hogy Facklandot kivéve, fölemészített minden fát Fife-ben s emellett még a Norvégiából szállított famennyiséget is; igen erős, nagyon hosszú és széles volt. (Skócia minden hajóácsa, sőt sok külföldi ács is résztvett építésében, a király parancsnoksága alatt, aki buzgó munkásságot fejtett ki stb., stb.)»

De még ezzel sem merül ki korántsem a katonai érdekek hatása a gazdasági életre. Amilyen önkényesen ösztönöztek ezek a kereskedelmi flotta szaporítására, oly rendkívüli módon készítették a hajótípusok megnagyobbítására is. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a szokásos termelési és kereskedelmi módok megváltoztatását a gazdasági alanyok még a korai kapitalisztikus korszakban is legtöbbszörre nehéznek érzik és ezért lehetőleg elkerülik. A konkurencia ostora még nem suhog a fejük fölött; tehát nem *kényszeríti* őket semmi a jobbnak alkalmazására. Következésképpen erre csak a nyereségvágy sarkalhatja őket, ezt pedig, mint már mondtam, igen gyakran mesterséges eszközzel kellett előbb felébreszteni vagy mindenestre fokozni. Ilyen mesterséges eszközök voltak a prémiumok. De a prémiumoknak, melyeket a hajóépítésre tűztek ki, mindenekelőtt az volt a céljuk, hogy a hajógyárakat *nagy* hajók építésére serkentsék, nevezetesen olyan hajók építésére, amelyeket igen jól lehetett hadihajókul is használni.

1522-ben Bristol azért részesíti az »Antony«-t 5/ pro tonna jutalomban, mert ez 400 tonnás hajó, tehát adott esetben hadiszolgálatra alkalmas: arra jó, »hogy nekünk a háborúban szolgálatot

tegyen». A hadiérdekek e nézőpontjából folytatta később minden tengerjáró nép a hajóprémium-politikát. Alapos okunk van tehát azt hinni, hogy a nagy hajótípus kifejlődésében is sokkal inkább militarisztikus, mint kapitalisztikus érdekek a hatékony hajtóerők.

IV. A hajóépítés tempója.

A középkori élettől, főleg a középkori gazdasági élettől idegen a »siettetés« gondolata ; a »hamarabb« semmiféle téren sem jelentett »jobbat«, sehol sem látszott önmagában értéknek az, hogy valamely folyamatot gyorsabban bonyolítsanak le. A gazdasági dolgok terén alkalmasint sohasem ébredt volna föl magától a hajlandóság a siettetésre. Ennek csak valami kívülről jövő ösztönzés következtében kellett megnyilvánulnia. Ilyen ösztönzés, mint már sok esetben megállapíthattuk, a hadiérdekekből indult ki.

Ez kiváltképpen a hajóépítés fejlődésére vonatkozik. Lassú, nehézkes tétovázás, kényelmes, hagyományos megszokottság mindenütt, amíg a haditengerészet követelményei életet nem hoznak az üzembe. Képzeljük el, milyen esztelen gondolat lett volna az egy középkori *»reeder«* — hajótulajdonos — előtt, hogy a kereskedelmi flottát néhány év vagy tán évtized alatt megkétszerezze. Minek ? Csakugyan, egészen értelmetlennek látszott, mert honnan kaphatna kétszer annyi rakományt ? A hadiérdek ellenben szüntelenül a haderő növelésére, még pedig *gyors* növelésére sarkalt, hogy az ellenséget megelőzze.

Ha tudni akarjuk, milyen gyorsan és gyakran ugrásszerűen fejlődött a hajóépítés, amióta hadi-

hajók építése lett a főfeladata, elég végigtekintennünk a számokon, amelyek a hadiflották állományának szaporodását mutatják. Közöltem már ezeket és rájuk utalom az olvasót. Hogy világosabbá tegyem a képet, közlök még pár, különösen markáns példát a hajóépítés történetéből, példákat, melyekből kiviláglik, hogy az akkori időkhöz mérten milyen hallatlan tempóban állították elő a hajókat.

1172-ben II. Vital Michele doge kormányzása idején Velencében állítólag 100 gályát és 20 nagy hajót építettek 100 nap alatt. 384 Ez természetesen képtelenség és krónikás ábránd. Alighanem 10 gálya és 2 hajó volt az.

De ebből a ránk maradt adatból azt látjuk : 1. kétségtelenül biztos tény az, hogy a velencei kormány igen rövid idő alatt sok hajót építtetett, és 2. az akkori emberek csodálkoztak ezen a szokatlan tényen.

Éppen ilyen régi vagy csak kevéssel későbbi korból vannak a genuai hadihajók építéséről megbízható adataink, melyekben megdöbbentően nagy számok szerepelnek. Ezekből megtudjuk, hogy a genuai köztársaság rendelt : 385

1171-ben		8 katthajót és 8 gályát,
1204-ben		8 gályát,
1205-ben		8 »
1206-ban		8 »
1207-ben		22 gályát és 4 taridát, 1—1 gályát Savonában és Noliban,
1216-ban		10 gályát,
1241-ben		52 » és taridát,
1242-ben		40 »
1282-ben		Genuának csak 12 gályája volt, ebben az évben 50-et építettek hozzá.

A nagy északitengeri hatalmak tengerészeti kormányai még a 16. században sem támasztottak ezeknél nagyobb követelményeket; pedig ezek igazán óriásiak voltak.

Angliában 1554-ben 29 hadihajó van építés alatt (*in commission*); 1555/56-ban 38, és 1557-ben 24, amelyekhez ugyanezen év decembereben még 8 más hajó járul. De a tempó egyre gyorsabb lesz. Bizonyítja ezt a következő igen tanulságos táblázat. 386

22 év alatt épült :	1559—1580	1581—1602
600 tonnánál nagyobb hadi-		
hajó	2	28
400—600 tonnás hadihajó	17	100
200—400 » ..	42	73
100—200 » ..	38	55
50—100 » ..	39	40
50 tonnán alul	4	66
Összesen	142	362

E számokból látjuk: 1. a második ugyanakkora időközben két és félszer annyi hajó épült, mint az elsőben; 2. a második időközben tetemesen nagyobbak a hajók, mint az elsőben, úgyhogy 3. a produkció emelkedése több mint háromszoros, mert ha az egyes hajótípusokat a megfelelő osztályuk átlagával számítjuk, akkor az építés eredménye az első 22 év alatt mintegy 31.000 t., a második 22 év alatt ellenben 103.000 tonna tartalomnál több.

És ekkor jön még csak a nagy nekilendülés, a 17. században, mikor minden militarisztikus érdek gigantikussá (mondhatnánk úgy is: barokká) növekedik. Angliában a köztársaság alatt 207 hajó épül 11 év alatt, tehát majdnem 20 hajó évente. Fél évtized alatt 1690-től 1695-ig Angliá-

ban 45 hajó építésére adtak engedélyt 1,011.576 £ értékben. 387

Éppen úgy a paroxizmussal határos az a tempó, amelyben Colbert idején növelték a francia hadiflottát. Colbert kormányra léptekor (1661) — mint láttuk — 30 hadihajót talált; 20 évnél valamivel rövidebb idő alatt 244-re szaporította számukat; ezek a hajók azonban legtöbbször sokkal nagyobb méretűek; évente tehát átlag 10—12 hadihajót bocsátottak tengerre.

V. A hajóépítés szervezete.

Tudjuk már, hogy valamely produkció igen különböző jellegű lehet és igen különböző követelményeket támaszt a gazdasági rendszerrel szemben, mindig ama időtartam szerint, amely alatt létrejön. Kézművesek elvégre képesek voltak középkori dómokat is fölépíteni: ha időt adtak nekik reá. De ha azt kívánták tőlük, hogy megszabott idő alatt legyenek vele készen, cserbenhagyta őket az erejük. Kézművesek szükség esetén rövid idő alatt is tudtak kisebb mennyiségű produktumokat szállítani; ám ha megnövekedett a kívánt produktum mennyisége, akkor már a követelmények meghaladták a kézműves teljesítő-képességét. Éppen így igen hamar felmondta ez a szolgálatot, amikor meghatározott nagyságú összetett javak elkészítéséről volt szó.

A hajóépítést a katonai érdekek mind a három irányban fejlesztették; több hajót, nagyobb hajókat kívántak és főleg rövidebb idő alatt kívánták ezeket. A kereskedelmi flotta követelményeit a kézműves hajóépítés még századokon át ki tudta volna elégíteni. Csak a haditengerészet növekvő igényei diszkvalifikálták a kézművet a hajóépítés-

nél, előbb csupán a hadihajók építésénél, majd, amint a kereskedelmi flotta szintén belesodródott a fejlődés árába és a hadiflottához kezdett igazodni, a kereskedelmi hajók építésénél is.

A hajóépítőipar gazdasági története persze hiányzik, pedig érdemes volna megírni. A források tanulmányozásából körülbelül a következő képet kapjuk :

A kézműves hajóépítést, amely normális módon fejlődött ki minden tengerparti városban egyformán, a katonai érdekek nyomása alatt a hajóépítésnek nem mingyárt kapitalisztikus, hanem közös gazdasági, állami formája követi, amely jóval előbb megkapja már a nagy- és igen nagy üzemi formát, mielőtt még a kapitalizmus magához ragadja.

Az itáliai tengeri államokban már korán nagyszerű állami hajóépítés fejlődik ki. Különösen *Velence* 14. századbeli *hajóépítéséről* tájékoztat bennünket kitűnően egy abból a korból reánk maradt leírás, mely az egész építési folyamatot felöleli.³⁸⁸ Eszerint már a középkor folyamán ebben az (egyetlen ?) iparban egészen nagyszerű üzemszervezet uralkodott. A szerző leírja, hogy egy 126 láb hosszúságú gálya (természetesen csak hadihajókról van szó) építésénél »500 ácsmester állítja elő a gályához szükségeseket, 1000 bognár- és iszkábálómesterre, 1300 fúró, dugacsoló és beszurkoló munkásra volt szükség«. Ez természetesen nem jelenthet munkaerőt. Inkább az emlékirat kiadójának véleményét kell elfogadnunk : hogy e számok a szükséges munkanapok számát jelentették. Még így is szinte hihetetlenül nagy munkástömeget kapnánk. Mert tegyük például a következő számítást : épül egy évben 40 új gálya (ez bizonyára nincs túlmagasra becsülve azon

pontos adatok alapján, amelyek a Genuában épített hajók számáról a 12. és 13. századból maradtak ránk). Egy gályán a főtebb közölt tételek szerint 28 munkás dolgozik. A hajóépítőtelepen tehát 1120 ács, iszkábáló és bognármunkás dolgozott volna az építésnél. A már vízrebocsátott 60 gályának egy negyede alighanem kisebb javításokra szorult, 30-nál pedig apróbb tatarozásokat kellett végezni. Ez bizonyára mintegy 1000 munkásnak adott foglalkozást. Ám rajtuk kívül még kötélverők, vitorlakészítők, árboccsinálók, lakatosok, kovácsok stb. is vannak, akiknek jórésze bizonyosan szintén az állami hajóépítőtelepeken dolgozott. Vegyünk ezekre is csak ugyanannyi személyt, mint a famunkásokra, akkor összesen 2—3000 munkást kapnánk végeredményül; ez, mint mondtuk, a középkori viszonyok között egyenesen mesébe illő szám.

De talán itt tényleg a legelső nagy- és óriásüzemekkel találkozunk, amelyekben az európai emberiség a kézművesség szétदारaboltságából megint közösen végzendő munkára tömörült össze. Még ha nem is akarjuk elhinni ezt a 2—3000 munkást, ha csupán 2—300-an voltak is, akiket itt *egy* üzem összpontosított: még mindig el kell ismernünk (ilyen régi időről lévén szó), hogy a hajóépítésnek korszakos jelentősége van a munka történetében.

Hogy a velencei hajóépítőtelep a 16. században igen nagyüzemű volt, biztos forrásból tudjuk; ám ezen mégse csodálkozunk oly nagyon, mint hogyha azt akarják elhitetni velünk, hogy már a 15. és 14. században, vagy még korábban is, a mai kiel hajógyár arányaival találkozhatunk. A velencei köztársaság hajóépítőtelepéről, vagyis az »Arsenal« üzeméről a 16. században Ryff András a következőket írja »Reisebüchlein«-jében : 389

»Kötél-szín : A kötékház vagy szín az arzenálban roppant nagy, de kivált olyan hosszú, hogy egy ló elfáradna a befutásába ; sok nép dolgozik benne és nagymennyiségű kender meg len van ott készletben.«

»Vitorla-ház : A vitorla-házban a varró asszonyok dolgoznak ; itt sok mindenféle vitorla van felhalmozva, úgyszintén csinvat és vitorlavászon is.«

»Kovácsműhelyek. Egyik udvarban 8 boltozatos műhely van egymás mellett, ahol naponta minden szükséges holmit elkészítenek, mindegyikben mást és mást.«

Angliában is azt látjuk, hogy a korona már korán gondoskodik hajók építéséről. Egész sor okiratunk van, amelyek kétségtelenné teszik, hogy már a 13. században volt állami hajóépítőtelep.

1225-ben a southamptoni kerületi főnökök (*bailiff*) utasítást kapnak, hogy a király »nagy hajói« számára Portsmouthban kötéletet vásároljanak vagy legsürgősebben készíttessenek ; továbbá : készíttessenek három jó horgonykötelet ; összesen 4 tucat »Theldorun«-t és 200 rőf vitorlavásznat a vitorlák kijavítására ; 390 1226-ban a porchesteri katonai parancsnok (*constable*) megbízást kap, hogy Friar Thomast lássa el 3 hajórakomány tüzifával a király hajói számára ; kiutálnak neki 22½ márkát, hogy vásznat vásároljon vitorlák számára és hogy »celtas«-t készíttessen a király hajói részére. 391 Látjuk tehát, hogy épülnek hajók a király szolgálatára és az ő megbízásából.

A 16. században azután, amikor a királyi flotta rohamos fejlődésnek indul, a korona építkezése mind nagyobb arányokat ölt : tengerészeti arzenálok épülnek Woolwichban (1512), Deptfordban (1517), Erithben (1513, ideiglenesen), melyekben (a fegyvereken kívül) a hajóépítéshez szükséges anyagokat halmozták fel, míg addig csak Portsmouthban volt egy arzenál és egy hajóépítőtelep.

Az angol korona nyilván mingyárt kezdetben teljesen a saját kezelésében építtette a hajókat. Világosan látjuk az eljárást a »Henry grace à Dieu« építésénél: Ezt a díshajót Portsmouthban építették. A munkásokat és kézműveseket, akik rajta dolgoztak, a környékről toborozták: 392 egy részük jön-megy, más részük Portsmouthban lakik és ott is kap élelmezést. Alkalomadtán (de kivételesen) ruházatot is kapnak: látjuk, hogy 141 hajóácsot egész öltöny ruhával látnak el. E számból következtethetünk a hajóépítőtelep nagyságára.

A javításokat az állam szintén saját számlájára végeztette. Igen érdekes dokumentum 393 egy VIII. Henrik uralkodásának hatodik évéből való (november 2-től április 20-ig terjedő) költség-számla, amelyből látjuk, hogy egy királyi komisszárius fonszámra vásárolja az egyes anyagokat a kézművesektől és aztán bizonyos számú bognárt, hajóácsot stb. fogad föl kosztért és bérért, hogy a javítási munkákat velük elvégeztesse.

A hajóépítőtelep élén egy hajóépítőmester áll, akit VIII. Henrik óta a királyi flotta hajóépítőmesterének — *Master-Shipwright of the Royal Navy* — hívnak; az első ilyen mester William Bond volt. 394

A királyi hajóépítőmesterből úgy látszik később — mint ahogy ez Angliában gyakran előfordul — valami magánvállalkozóféle lesz, aki saját számlájára építi a hajókat. 1578 óta, vagyis Hawkyns altengernagy hivatalba lépésétől fogva, kezdődik a szerződés alapján történő építés — *building by contracts* —, 395 ami úgy látszik abban állott (mert bizony az angol tengerészet történetének számos feldolgozása mellett sem vagyunk még vele tisztában), hogy a korona szolgáltatta a hajóépítőmesternek az anyagot, vagy vásárol-

tatta meg vele a korona számlájára, az építést pedig a hajóépítőmesterre bízta tonnánként számított egységes díjtétel mellett, amely — például I. Jakab idejében — 7 £ 10 s. és 8 £ volt.

Ime a következő tételeket találjuk a számlákban (például 1588-ból) : **396**

Pett Péternek, őfelsége egyik hajóépítőmesterének... 8 hajóteher hat láb hosszú tölgyfáért őfelsége Chatham-ben horgonyzó hajói számára minden hajóteher után 20 s. stb.

Deptfordi Chapman Richárdnak... az általa beszerzett két horgony áráért.

Holesworth Henriknek, Londonban, 14 lobogó áráért, stb.

Továbbá : 9 iránytű,
3 pár új köteg... finom fehér kender,
2 selyemlobogó (egy londoni kárpitostól),
46 árboeszalag (ugyanattól) új hajókra,
102 rőf calico lobogóknak,
127 vég mildernexi vászon különböző új vitorlák készíttetéséhez,
12 különböző kisebb kötél.
14 különböző árbo.

A hajóépítőtelepek természetesen nagy üzemek voltak. Tudjuk, **397** hogy a 16. században Erzsébet királyné uralkodása kezdetén

Deptfordban	5 hajón	228 ember,	
Woolwichben	8 »	175 »	
Portsmouthban	9 »	154 »	dolgozott.

Franciaországban ugyanúgy volt szervezve a hajóépítés, mint Angliában. Itt is a hajóépítőtelepeket vagy az egyes hajóépítéseket a hajóépítőmesterek vezették, akiket Franciaországban »*constructeur*«-öknek neveznek. Úgy látszik, ezek is vállalkozók lettek a hajóépítésnél, legalább is engednek következtetni az ilyen kifejezések : **398**
»Foglalkoztatnunk kell a mestereket (tehát ezek a

vállalkozók), akik építenek, mert ha nincs mit dolgozniuk, idegen országokba fognak menni, hogy munkát keressenek maguknak... s mint-hogy van helyünk, fánk és munkásunk elegendő, úgy gondolom, nem szabad őket felhasználatlanul hagynunk.« Az utolsó szavak minden biznnyal ráillenek a saját számlára való építésre is. De ugyanezen helyen azt olvassuk tovább: megrendelünk egy hajót Toulonban, egyet Brestben, »hogy versennyel ösztönözzük a vállalkozókat jó munkára«.

Az állami hajóépítőtelepek Franciaországban is nagyarányú üzemszervezet képét mutatják a 17. században. Richelieu állami hajóépítőtelepeket rendezett be Brouageban, Le Havreban, Brestben. Brestről jegyzi föl egy akkori író, hogy ott a munkások, kovácsok, lakatosok, kádárok, asztalosok, képfaragók, festők, bádogosok »egész világa« — *tout un monde* — dolgozik a királyi hajóépítőmesterek — *des constructeurs de la Couronne* — Morien Károly és Hubac Lőrinc, egy híresnevezetes mérnökfamília fejének egységes vezetése alatt. 399

Ahol az állami hajók építését magánszemélyeknek adták ki egységes díjtétel mellett, ott a kapitalisztikus szervezet elve már győzedelmeskedett; tehát a kapitalizmusnak a hadihajók építése által történő elősegítése közvetlen és világos. De ha az üzem a királyi hajóépítőtelepeken tisztán állami üzem volt is, még ennek is megvolt a jelentősége a kapitalizmus kifejlődésére a hajóépítőiparban. Elsősorban azzal, hogy például szolgált a korábbi kézművesszervezettel történő hajóépítés korlátainak áttörésére.

De a magán hajóépítést a hadihajóépítés gyors megnövekedése közvetlenül is befolyásolja szervezetében, tehát a kapitalizmus és a nagyüzem

felé való fejlődés irányában hajtja előre. Néha, mikor az állam megrendelése a saját hajóépítőtelepein fölhalmozódnak, mint például Angliában a köztársaság idején, amikor tizenegy év alatt 207 hajót kellett vízre bocsátani, a magán hajóépítőtelepeknek utalják át a megrendelések egy részét, amelyet az állami hajóépítőtelepek nem képesek elvégezni.⁴⁰⁰ Itt tehát a magán hajóépítést a hadihajók szállítása az üzem megnagyobbítására készíti.

Ahol kereskedelmi hajók építéséről van szó, ott az állam oly módon avatkozik be, hogy arzenáljaiból a magán hajóépítőknek anyagokat szolgáltat ki jutányos feltételek mellett, csak azért, hogy serkentse őket az építésre. Így tett Colbert, aki mindig bő készleteket tartott a királyi raktárakban, azért is, hogy szállítson belőle a kereskedőknek és ezzel hajóépítésre buzdítsa őket s így gyarapítsa a hajózást és a kereskedelmet». ⁴⁰¹

De a hadihajóépítés egész jelentőségét a kapitalizmus kialakulására akkor tudjuk csak mérlegelni, ha ismerjük a hatásokat, melyeket az számos más iparra és számos kereskedelmi ágra gyakorol, amelyek mind tőle függenek, mert ők szállítják számára a szükséges anyagokat. Ezekre a kapcsolatokra igyekszünk a következő szakaszban világosságot deríteni.

VI. A hajóépítőanyagok beszerzése.

A haditengerészet fejlődésének, amely egyre több és egyre nagyobb hajók egyre gyorsabb építését kívánta, felforgatón kellett hatnia a gazdasági életre, mivel hajóépítőanyagokban növekvő szükségletet idézett elő, melyet legtöbbször gyorsan kellett kielégíteni s amelynek a hajótípusok

nagyobbodása és a hajóépítés szervezetének egységesítése, jobban mondva : néhány nagyüzembe való koncentrálása által mindjobban és jobban egységes tömegszükségletté kellett válnia.

Természetesen megint nincs olyan módszer, amely szerint egyenesen és általánosan ki lehetne mutatnunk a kapcsolatokat a (hadi)hajóépítés megnövekedése és a gazdasági élet amaz ágainak fejlődése között, amelyeknek a hajóépítőanyagokat kell előteremteniök. A hatást, melyet a megnövekedett hajóépítés e gazdasági ágak fejlődésére gyakorolt, csak hihetővé tehetjük azzal, hogy mindenekelőtt megpróbáljuk kipuhatolni a szükséglet azon tömegeit, amelyek a hajóépítés folytonos növekedésével állottak elő.

E szükségletek mennyiségét elsősorban azok a költségek mutatják, amelyekbe a hadihajók építése került. Minden ilyen összeg, amennyiben nem munkabéreikül fizették ki a hajóépítőtelepeken, a hajóépítőanyagok keresletét jelentette.

Egy közepes nagyságú angol hadihajó a 16. században 3000—4000 £-be, I. Jakab alatt 7000—8000 £-be, I. Károly alatt 10.000—12.000 £-be, a 18. század elején 15.000—20.000 £-be került, mint ahogy azt a következő adatok bizonyítják :

»The Triumph« (16. század) 3788 £-be kerül. 402

A »Pipe Office Accounts« szerint : 403

I. Jakab alatt a

Happy Etrance	} mindegyik 8850 £-be,
és Constant Reformation	
a Victory	} mindegyik
Garland	

beleszámítva az árbocokat, vitorlarudakat, faragást és festési munkát.

Swiftsure	} 9969 £.
Bonaventure	

Ezenkívül még 1169 £ vitorlákért, horgonyokért és fölszerelésért.

St. Georg.....	} 9632 £ + 1306 £ a
St. Andrew.....	
Triumph	} 8106 £.
Mary Rose	

I. Károly alatt :

Charles	} 10.849 £.
Henrietta Mária	

James	{ 12632 £ + 4076 £ a kötélzetért, vízrebocsátásért, berendezésért és áthozásukért Woolwich-ből és Deptfordból Chatamba.
Unicorn	

A 18. század elején : 404

Egy hajó 100 ágyúval	30.553 £-be kerül,
» » 90 »	29.886 » »
» » 80 »	23.638 » »
» » 70 »	17.785 » »
» » 60 »	14.197 » »
» » 50 »	10.606 » »
» » 40 »	7.558 » »
» » 30 »	5.846 » »
» » 20 »	3.710 » »

1734-ben a flotta 209 hajóból állott, amelyeknek építési költsége 2,591.337 £.

Az 1740-ben épített francia hadihajó, a »Jason«, amelynek 50 ágyúja volt, 287.148 Livre 10 s.-ba került. 405 Ez csaknem pontosan megfelel annak az összegnek, amennyibe a föntebbi összeállítás szerint egy hasonló nagyságú angol hadihajó került ebben az időben.

Az igen nagy hajók, nevezetesen az állami és díszhajók, amelyekkel pompázni akartak, mindig tetemesen többbe kerültek. Így még a 16. században a híres »Henry Grace à Dieu« 8708 £ 5 sh. 3 d.-be került, a »Royal Prince« építési költségére (1610) 20.000 £ kellett és még külön 6000 £, hogy szol-

gálatra alkalmassá tegyék; a »Sovereign of the Seas« (1637) költsége 40.833 £ 8 sh. 1½ d. 406

A különböző osztályú hajók költségeiről a 18. századbeli Angliát illetőleg van egy igen pontos kimutatásunk. 407 A teljesség kedvéért közlök még néhány számot (e kimutatásnál tekintetbe vett első és utolsó évről).

»Építés és teljes felszerelés költségeinek kimutatása minden osztályú hajónál árbocokkal, vitorlarudakkal, kötélzettel, horgonykötelekkel és mindenféle csónakokkal, úgyszintén a hajóácsok élelmezése 8 hónapra; a tengerészeti hivatal (*Navy-board*) rendeletével megállapított szabályzat szerint folytatólagosan az 1706., 1719., 1733. és 1741. években« stb.

1706.

Osztály	Ágyú	Költségek		Összesen
		Hajótest (hull) árboc és vitorlarúd (yard)	Kötélzet (rigging) és élelmiszerek (stores)	
1	100	31.994 £	6.587 £	38.581 £
2	90	25.591 »	5.428 »	31.019 »
3	80	20.528 »	4.590 »	25.018 »
	70	17.767 »	3.741 »	19.508 »
4	60	18.024 »	3.199 »	16.223 »
	50	9.152 »	2.464 »	11.616 »
5	40	5.310 »	1.863 »	7.178 »
6	20	2.176 »	962 »	3.138 »

1741.

1	100	33.110 £	8.050 £	41.511 £
2	90	28.543 »	7.135 »	35.678 »
3	80	23.920 »	6.256 »	30.176 »
	70	19.687 »	5.488 »	25.175 »
4	60	16.564 »	4.786 »	21.350 »
	50	13.064 »	4.117 »	17.185 »
5	40	7.554 »	3.003 »	10.557 »
6	20	4.282 »	2.117 »	6.309 »

Ez a táblázat egyúttal kissé előbbre is visz bennünket okoskodásunk útján, mert benne az összes kiadások hova fordítása kifejezetten jelezve van, bárha a megkülönböztetés egyelőre csak nagyjában történik.

Ám ezek a számok mégis csak mondanak nekünk valamit, ha felhasználásukat részletesen kutatjuk, ha megállapítjuk, mire fordítottak voltaképpen minden egyes kiadást. Megkísértjük, lehetséges-e ilyen specifikáció.

Az anyagok, amelyek a hajóépítésnél főleg tekintetbe jöttek, a következők voltak :

1. Fa, aminek kiválóan nagy jelentősége volt az egész régebbi korban a hajóépítésnél, miként azt mingyárt látni fogjuk.

2. A kötélzet vagy a hozzávaló nyersanyag : kender, len, stb.

3. A vitorlák vagy az ezekhez való félgyártmány vagy nyersanyag.

4. Vaskészítmények : horgonyok, láncok, szegek, drótok.

5. Kátrány és szurok.

6. Sárgaréz, vörösréz, bádog, cinn.

Közlöm azokat a megbízható számadatokat, amelyekből megismerhetjük a hajóalkatrészekre fordított kiadásokat vagy az egy hajóhoz szükséges alkotórészek mennyiségét a különböző időkben.

A legrégibb forrás, melyből itt meríthetünk, a már említett 14. századból származó tanulmány, mellyel *Jal* ismertetett meg bennünket. 408 A gálya építéséhez felhasznált anyagok mennyiségére vonatkozó adatok az egész tanulmányban elszórtan találhatók. Összeszámítottam ezeket és az eredmény a következő :

Vas 8 ezer font (minden ezer 10 mázsa).

Kátrány és szurok 3000 font.

Horgonyok 600 font.

Kötélzet 8351½.

A faszükségletről, sajnos, nem kapunk semmi felvilágosítást.

De gyorsan nőtt a szükséglet minden anyagból a hajótípus fokozódó nagyobbodásával.

A 16. században (a »Henry Grace à Dieu« építéséhez) 409 már 56 t. vasat, tehát 112.000 fontot használnak fel, míg a fa, amely ehhez a hajóhoz kellett, 3739 t. súlyú. Feltűnően kismennyiségű a csepű (oakum) és a len, nevezetesen csak 56½ stone (1 stone kender = 32 font) és 1711 lbs, hacsak azt nem tesszük föl, hogy az utolsó szám »hajófontot« (à 21½ mázsa) jelez.

Mennyi kötélzet kellett egy hajónál a 16. században, megtudjuk egy másik jól tájékozott forrásból: 410 egy 1565-ben épített hajón a kötélzet 1140 mázsa vagy 456 hajófont, tehát 114.000 font. A fa a szintén 16. században épült »Triumph«-nál 1200 font sterlingbe került (3788 font sterling összes kiadás mellett).

A legközelebbi adatok a 17. századból valók. Egy költségkimutatás 10 új angol hadihajó építéséről 1618-ban így szól 411 (a hajók közül 6 volt 650 t., 3 egyenként 450 t., 1 pedig 350 t.):

	£	s.	d.
A hajótest elkészítése minden anyaggal együtt	43.425	—	—
Felvonószerkezetek és vitorlarudak	513	6	8
Evezőscsónakok és dereglyék (boats and pinaces)	320	10	—
Kötélzet (cordage)	6.716	1	6
Vitorlák (sails)	2.740	15	6
Horgonyok (anchors)	2.287	4	—
	56.002	17	8

Költségjegyzék 23 hadihajó, 2 boy- és kirakóhajó stb. javításáról (17. század elején): 412

	£	s.	d.
Javítások 2 hajónál Deptfordban ..	5.379	11	3
a többinél a kikötőben, árbócokat, vitorlarudakat, szivattyúkat, stb. beleértve	4.541	—	—

Főlszerelések:

A kötélzet pótlása 93 t.-án felül	3.287	11	—
Vitorlák: 182 vitorla	2.000	—	—

Más alkalommal a raktárállományt kellett kiegészíteni a száraz dockokban (I. Jakab alatt): 413

	£	s.	d.
Kötélzet 139 t.	10.170	—	—
Nagy árbócok	1.200	—	—
Horgonyok	1.000	—	—
Canvas for sailes (vitorlavászon)	3.138	16	—
Kiszáritott deszka és palánk (ebből mindig kellett raktáron lenni) 2000 load à 40 s. ..	4.000	—	—
Különböző csónakok és dereg- lyék	840	—	—
	20.348	16	—

A kötélzet (cordage) megújítása egy 300 főnyi személyzetű hajón évente 1700 £-ba került. 414
A »James« és »Unicorn« hajókon (I. Károly alatt) 165 t. kötélzet volt, tonnája 35 £, tehát 2275 £ értékben. A horgonyok súlya ugyanezen hajókon 214 mázsa és mázsája 2 £-ba került. A vitorlákból egy »garnitúra« (*suit*) — és ilyen több (vajjon hány?) kellett — 225 £-ba került. 415

Végül még a 18. századból akarok közölni pár adatot, amelyek megmutatják, mily sokkalta nagyobb lett minden anyagszükséglet ebben az időben:

Egy angol hadihajóhoz, amely 100 ágyúval volt felszerelve, 3600 rőf vitorlavászon kellett.

Egy francia hadihajó építéséhez, melynek hossza 170—180, szélessége pedig 50 láb és 100—120 ágyúval volt ellátva, kellett:

4.000 drb. jól megnőtt egészséges tölgyfa,
300.000 font vas,
219.000 font szurkolt kötélzet. 416

Igen részletes költségkimutatásunk van a már említett »Jason« hadihajóról, amely 50 ágyúval fölfegyverezve 1740-ben Toulonban épült. Közlöm még ezt a kimutatást, mivel a hajó egyes alkatrészeire fordított kiadásokat és ezek aránylagos nagyságát világosan mutatja és mivel ott, ahonnét kiástam, 417 ugyan senki meg nem látja :

	<i>Livre</i>	<i>s.</i>
Tölgyfa	29.636	6
Deszkák a hajótörzs burkolatához	16.290	5
Egyéb fa és egyéb deszka	14.185	5
Vas és szegek	21.385	3
Áru (Marchandises)	3.591	8
Ablakok és záruk	900	—
Konyhák és kemencék	780	—
Árbócok	2.264	17
Vitorlarudak	1.077	2
Palánkok és rakodóárbóc	2.212	1
Munkabér és napszám	34.010	—
Kötélzet	16.308	12
Új kötelek kiegészítésül	1.639	8
Horgony és hozzátartozók	4.227	10
Árbócok, vitorlarudak kiegészítésül ..	327	14
Fahasábok és kapsok stb.	435	—
Vitorlák és hozzávalók	4.744	16
Kormányos fölszerelése	2.580	13
A parancsnok fölszerelése	106.058	6
Fegyverek	2.406	14
A fegyverkovács szerszámai	30	9
A hajóács szerszámai	1.552	10
Szegek	104	8
A hajótő szerelvényei	1.353	7
Konyhafölszerelés	137	12
Naszádok és csónakok	632	02
A kápolna díszítése	300	10
Gyógyszerek	934	7
	287.148	10

E számok, úgy hiszem, elég szembeszökőn mutatják, hogy a hadiflotta (és utána — miként

láttuk — a tőle függő kereskedelmi flotta) szükségletének milyen kiváló jelentősége volt a kereskedelem és ipar igen sok fontos ágára.

Ha a király országszerte vásárolta a hajóépítéshez szükséges anyagokat, az árak emelkedtek, ha aztán eladta azokat, csökkentek az árak: »általános szabály az, hogy mikor őfelsége vásárol, minden drága és kevés, és mikor elad, minden van bőven és olcsón«, — panaszolja az államtanács, 418 a kincstári érdekek szempontjából méltán. Milyen sokat ért a nemzetgazdaságnak egy ilyen hatalmas vevő!

Ott volt mindenekelőtt a *fakereskedelem*, amelyet ez a nagy bevásárló serkentett először nagyobb teljesítményekre; a kapitalisztikus szervezetre való áttérését bizonyára nem utolsó sorban köszönhette a haditengerészet részére történő szállításainak. »Colbert buzdította a kereskedőket (*«excitait les marchands»*), hogy vegyék meg az erdőket mind, amelyek a Provenceban és a Dauphinéban eladók voltak.« 419 Ő maga megvette az összes fát, összes kendert és »más anyagokat«, amennyit csak kaphatott, a királyi raktárak számára, akár szükség volt rá pillanatnyilag, akár nem, »*ne craignait pas de s'en surcharger*«, és nem félt a túlhalmozódástól«. 420 Olyan nagy tömeg fát stb. gyűjtött össze, hogy mindig legyen 10—20 hajóra elegendő anyagkészlete. 1683-ban csak az arzenálokban 1442 darab 30—16 láb hosszú árbócfa hevert.

Az állam természetesen pártolta 421 a nagykereskedőket, 422 főleg a nagykereskedelmi társaságokat, mert ezek könnyebben tudták kiterjedt szükségletét fedezni. Így látjuk például Angliában, hogy a Keletindiai Társaság szerződést köt a koronával igen tetemes mennyiségű

hajóépítőfára, szegekre stb., amint ez egy 1618-ból való megrendelőlevélből kitűnik, 423 amely szerint a következő évben építendő 2 hajóhoz — egyik 650, a másik 450 tonnás — a következő anyagokat kellett beszerezni :

	<i>Loades</i>
Hajlított fa	600
Egyenes fa kifaragatlan	700
Mindenféle palánk	360
Görbefe (knees)	140
Kiszáritott fenyőfa	300
Mindenfajta faszeg	80.000

Ezek egy része már különböző helyeken raktározva van.

Más kereskedelmi társaságok, mint az Orosz-társaság, főként a haditengerészet számára való szállításokból éltek. Van egy pontos kimutatásunk azon összegekről, amelyeket a haditengerészet intézősége a moszkvai társaságnak 1609-től 1618-ig csupán kötélzetért fizetett : 424

	£	s.	d.
1609	18.173	8	8
1610	8.476	9	8
1611	4.888	6	1
1612	11.506	4	5
1613	6.623	3	7
1614	9.439	3	7
1615	9.208	10	—
1616	13.353	2	10
1617	12.093	18	8
1618	10.008	3	10
	103.770	11	3

Abban az időben a társaság 64.687 £ tőkével dolgozott, amelyet évente bizonyára csak egyetlen egyszer forgatott meg. Tehát csupán a kötélszállítványok körülbelül egyhatodát tették az évi for-

galomnak. E cikkel való kereskedés tényleg különösen nyereségesnek bizonyult, amiért is a társaság saját kötélgyárat létesített Oroszországban. A kötélhez még szurok, kátrány, fa járult, mely cikkekre szintén főleg hajóépítés céljából volt szükség. 1617-ben a társaság 42% osztalékot fizetett. 425

De fejlődött az országban számos *ipar*, amely a hajóépítőanyagokat nagyban állította elő. Ugyancsak Colbert volt az, aki éppen ezekre az iparokra fordított különös gondot. 426 Kátránygyárakat alapított Dauphinéében, emelőgépgyárakat ugyanott és Brestben, réz- és vassodrongyárakat Bourgogneban, vászonmanufaktúrákat (vitorlakészítésre) Rochefortban. Hogy a réz-, cink- és vasiparokat, melyeknek fejlődése — mint láttuk — kapcsolatban volt a hadsereg számára szükséges fegyverek szállításával, a haditengerészet szintén lényegesen elősegítette, nem is kell külön kiemelnünk. Azok az iparok, melyeket csupán a hajóépítés virágoztatott fel és amelyeket a kapitalisztikus korszak elején — a tőke nagyságát és az üzem nagyságát tekintve — a legelőrehaladottabb iparok közt találunk: a kötélgyárak és a vitorlavásongyárak voltak.

A kötélverők — *Rope-Makers* — és a vitorlakészítők — *Sail-Makers* — Londonban a 18. század folyamán a legnagyobb tőkével dolgozó vállalkozók közé tartoznak: minimális tőkéjük 2000 £-ra, a legtöbbször előforduló tőkéjük 5000—10.000 £-ra tehető. 427 Egy (állami) vitorlavásongyár Moszkvában 1729-ben már 1162 munkást foglalkoztatott. 428

*

Már abból is, amit az imént kifejtettem, bebizonyítotttnak látszik a hajóépítésnek nagy jelen-

tősege a modern gazdasági élet alakulására és különösen a kapitalizmus kifejlődésére, ám végül még egy kapcsolatra szeretnék rámutatni, amely a két jelenség : hajóépítés és kapitalizmus, vagy tágabb értelemben : háború és kapitalizmus közt fennáll és amely talán a legjobban föltűnteti a háborúnak egész nagy kihatását. Ha a vasipart nagymértékben a fegyverszükséglet, a hajóépítést pedig főleg a hadihajók kereslete alakította át magasabb gazdasági formákra, ha tehát vasipar és hajóépítés a háború gyermekei, akkor a háború ezzel megint romboló munkát végzett : *elpusztította az erdőket Európában*. Mert főleg ez a két ipar foglalt le a fatermelésből oly nagy mennyiséget, hogy a növekvő faszükség már a 16. századtól fogva a legélénkebb panaszokra ad okot. De ebből a rombolásból megint új alkotó szellem támad : a fahiány, a mindennapi életszükség hajtotta az embereket a fapótlóanyagok fölfedezésére vagy feltalálására, hajtotta a kőszénnek fűtőanyagul való használatára, hajtotta a *vaskészítésnél a kokszmódszer kitalálására*.* De hogy ez tette elsősorban a kapitalizmus egész nagyarányú kifejlődését a 19. században lehetségessé, minden hozzáértő előtt kétségtelen.

Ugyhogy itt, e döntő ponton is kitűnik, hogy láthatatlan szálak fűzik szorosan egymáshoz a merkantilis és a militarisztikus érdekeket.

* Az első koksszal dolgozó nagyolvasztót az angol Darby építette a shropshirei Coalbrookdaleban 1735-ben. A kontinensen az első kokszra berendezett nagyolvasztó 1796-ban Glewitzben épült. Ford.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK.

I. Bevezetés a katonai tudományok irodalmába.

Minthogy e könyv olvasói között lesznek sokan, akik nem katonák, sem katonai írók, és így nem ismerik tüzetesebben a katonai tudományok irodalmát, amely az itt tárgyalt problémát fejtegeti vagy legalább érinti, rövid áttekintést akarok adni a legfontosabb művekről, de természetesen csak azokra terjeszkedem ki, amelyek valamelyes kapcsolatnál fogva a benső hadseregszervezet és különösen a hadseregellátás tanulmányozásánál figyelembe vehetők. Kizárom tehát a tisztán hadtörténeti műveket, valamint a teljesen stratégiai, taktikai irodalmat és a krónikaszerű »ezredtörténetek«-et. Önként érthető, hogy az idevágó művekből is csak az általánosakat említem, amelyek a sokrétű anyagban első tájékozásul szolgálnak. Az olvasó maga könnyen eljuthat majd a speciálisabb művekhez.

1. Bibliográfiák, kézikönyvek stb.

A katonai tudomány apparátusa kitünő állapotban van: van benne valami kínos pontosság, amit a képzett porosz tisztektől vett át, kiknek a modora (Goethe szerint) a lehető legszellemesebb. Így hát valószínűs élvezet egyideig a katonai és háborús tudományok irodalmának jóltemperált légkörében időzni.

A bibliografikus segédeszközök közül említem: *Pohler*: *Bibl. hist. milit.* (1880-ig) 4 kötet. Kassel és Leipzig, 1886—1899, de főképpen utalok v. *Scharfenort*: *Quellenkunde der Kriegswissenschaften für den Zeitraum von 1740—1910*, Berlin, 1910 művére. Hasznosak még a hadiakadémia és a nagy vezérkar könyvtárának *katalógusai* (új kiadásban).

A katonai tudományok lexikonjai: B. *Poten*: Handwörterbuch der ges. Militärwissenschaften, 9 kötet, 1877—1880-ig. E. *Hartmann*: Kurzgefasstes Militär-Handwörterbuch für Armee und Marine (1896) és H. *Frobenius*: Militär-Lexikon, amelyek azonban jóformán semmi történeti anyagot nem nyújtanak.

A katonai tudományok összefoglaló irodalomtörténetét adja M. *Jähns* tudományos műve: Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. 3 rész, München, 1889—1891, amely munka azonban a tényleges viszonyokról is sok felvilágosítást nyújt.

2. A hadseregszervezet története általánosságban.

a) Összefoglaló művek.

Elsősorban két munkát kell itt megemlítenünk, amelyek mindegyike mestermű a maga nemében, csak az a hibájuk, hogy ott szakadnak meg, ahol igazán kezdik érdeklődésünket felkelteni: a modern seregek szervezésénél. E két mű: M. *Jähns*: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens (térképekkel) Berlin, 1878—1880 (a renesszánsz korig terjed) és H. *Delbrück*: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte, melynek harmadik kötete: »A középkor« vehető itt csak figyelembe. *Jähns* munkája a benne található régi anyag bőségével tűnik ki, míg *Delbrück* könyvét a tények zseniális értelmezése és mesteri előadása teszi értékessé. E szép könyvnél örömlőnk még azok a részben éppenséggel groteszk tévedések sem keseríthetik meg, melyek ez írónál kivált ott csúsznak be, ahol gazdasági problémával foglalkozik.

A hadszervezet régebbi ismertetése közül említésre méltók azok a cikkek, amelyek a *Krünitz*-féle Encyclopedia 50—53. kötetében vannak »Krieg« címszó alatt.

Az egész hadseregszervezet és hadseregadminisztráció rendszerbe foglalását kíséri meg v. *Stein* Lőrinc műve: Die Lehre vom Heerwesen. Als Teil der Staatswissenschaft. Stuttgart, 1872.

Nagyobb közönség számára készült, de nem értéktelen könyv az újabb irodalomban *Neuschler* Ottó műve: Die Entwicklung der Heeresorganisation seit Einführung der stehenden Heere. I. kötet: Geschichtliche Entwicklung bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Leipzig, 1911.

b) Egyes országok.

Németország: A régebbi (forrás-) irodalomból felemlítem *Flemming*: Der vollkommene deutsche Soldat, 1726 (sok rendelet stb. eredeti szövegét közli), és *Hofmann A. J.*: Abhandlungen von dem ehemaligen und heutigen Kriegsstaate. 2 kötet. Lemgo, 1769, művét.

A harmincéves háború kora: *Heilmann J.*: Das Kriegswesen der Kaiserlichen und Schwedischen zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges, 1850. *Droysen G.*: Beiträge zur Geschichte des Militärwesens in Deutschland a »Zeitschrift für Kulturgeschichte« IV. kötetében; *Loewe V.*: Die Organisation und Verwaltung der Wallensteinischen Heere. Freiburg, 1895.

Brandenburg—Poroszországra külön: *Hennert L. W.*: Beiträge zur brandenburg—preussischen Kriegsgeschichte unter Friedrich III. Berlin. Stettin, 1790; v. *Crousaz A.*: Die Organisation des brandenburg—preussischen Heeres von 1640—1865. Berlin, 1865; v. *Schmoller G.*: Die Entstehung des preussischen Heeres, mely először a »Deutsche Rundschau« III. kötetének 11. füzetében jelent meg; aztán az »Umriss«-ek közt 1897. *Jany*: Die Anfänge der alten Armee. Urkundliche Beiträge und Forschungen zur Geschichte des preussischen Heeres, herausgegeben vom Grossen Generalstabe. 1. füzet, Berlin, 1901 (igen kitünő, rendkívül tanulságos kutatás); ugyanattól a szerzőtől: Die alte Armee von 1655—1740. U. ott. 7. füzet, Berlin, 1905; *Lehmann G.*: Die brandenburgische Kriegsmacht unter dem Grossen Kurfürsten (Forschungen z. brandenb. u. preuss. Gesch., I. köt.); *Frhr v. Schroetter F.*: Die brandenburg-preussische Heeresverfassung unter dem Grossen Kurfürsten. Leipzig, 1892.

Népszerű munka *Georg Liebe* műve, melyet a sok érdekes kép tesz különösen értékesé: Der Soldat in der deutschen Vergangenheit, 1899, ez egyik kötete az ismert »Monographien zur deutschen Kulturgeschichte« vállalatnak; népies *Becker* munkája is: Aus der Jugendzeit der stehenden Heere Deutschlands und Österreichs, Karlsruhe, 1877, amely azonban igen tanulságos anyagot ölel fel.

Franciaország: *Guillaume M.*: Hist. de l'organisation militaire sous les ducs de Bourgogne, 1847. *Sicard M. F.*: Histoire des institutions milit. des Français etc. 4 kötet, 1834. *Boutaric E.*: Institutions militaires de la

France, 1863 (mindezideig a legjobb munka, melynek párját egyetlen más országban sem találjuk). Ennek mintegy folytatása, minthogy Bontaric a XIV. Lajos után következő kort csak áttekintésben tárgyalja, *Mention* műve: *L'armée de l'ancien régime de Louis XIV à la révolution*, 1900. — *A francia hadseregnek kezdetére* vonatkozólag, amely történelmileg igen fontos, az újabb irodalomból különösen figyelembe veendő: *Roloff G.*: *Das französische Heer unter Karl VII.*, mely a »Historische Zeitschrift« 93. kötetében jelent meg, és *Cosneau E.* igen kimerítő könyve: *Le connétable de Richemont*, 1886.

Anglia: Az angol hadsereg története igen kitűnő feldolgozásra talált *Fortescue* széles alapon felépített művében: *History of the British Army*. London, 1903 és köv. Ez főleg külső (hadi-) történettel foglalkozik ugyan, de a belső (szervezeti) történetet is vázolja egyes fejezeteiben.

Fortescue műve mellett néhány régebbi munka értéke is megmaradt. Közülök kiválik: *Grose F.*: *Military antiquities*, 2 kötet, London, 1812, mely a legérdekesebb anyag gazdag tárháza.

3. A főlleggyverzés története.

Az idevonatkozó irodalom csaknem kizárólag *technológiai* természetű. A fegyvertechnika fejlődésével foglalkozik: v. *Decker*: *Versuch einer Geschichte des Geschützwesens*. Berlin, 1819. *Schmidt R.*: *Die Handfeuerwaffen*. Basel, 1875—1878 (kronologikus sorrendben). A »Germanisches Nationalmuseum« által kiadott *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*. Leipzig, 1872—1877. *Thierbach M.*: *Die geschichtl. Entwicklung der Handfeuerwaffen*. Dresden, 1888—99. *Demmin A.*: *Die Kriegswaffen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. 4. kiadás. Leipzig, 1893. *Boeheim W.*: *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890.

Az organizáció problémájával is foglalkoznak: *D. José Arantegui*: *Apuntos historicos sobre la Artilleria española*, 1891 (csak kivonatosa is ismerem *Duro*: *Armada española* című művéből). Frhr. v. *Reitzenstein*: *Das Geschützwesen und die Artillerie in den Landen Braunschweig und Hannover von 1365 bis auf die Gegenwart*, 1896 (sok érdekes anyagot tartalmaz).

A főlleggyverzés történetére egész sereg adat (a

szervezetre vonatkozók is) fordul elő elszórtan *Beck L.*: *Geschichte des Eisens* művében, melynek kivált II. és III. kötete vehető itt figyelembe. Az általános hadsereg-történeti művek, kivált *Jähns* munkái, részben szintén igen alapos ismertetéseket tartalmaznak a fölfegyverezés történetéből.

A régebbi (forrás-) irodalomból megemlítem még *Fronsperger* ismert művét: *Vom Geschütz, Feuerwerk und Festungen*, 1557; továbbá: *Das neu eröffnete Arsenal*, Hamburg, 1710, melynek negyedik része foglalkozik a fegyverek készítésével és megőrzésével.

4. A hadsereg élelmezésének története.

Ujabb tudományos vizsgálódást, amely ezzel a témával általánosságban foglalkoznék, a régebbi korra vonatkozóan nem ismerek; *Meißner O.* kitűnő munkája: *Historisch. Rückblick auf die Verpflegung der Armeen*, Wien, 1895 s. köv. a 19. század háborúira szorítkozik.

Érintve van e tárgy az *Acta Borussica* gabonakereskedelmi politikára vonatkozó közléseiben. II. kötet: *Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg—Preussens bis 1740*. Berlin, 1901.

Egész sor használható speciális kutatás van. Ilyenek: *Frhr. v. Minkwitz A.*: *Die wirtschaftl. Einrichtungen, namentl. die Verpflegungs-Verhältnisse bei der Kursächsischen Kavallerie vom Jahre 1680 bis zum Anfang des laufenden Jahrhunderts*, a *Neues Archiv für Sächs. Gesch.* II. kötetében. *Schwartz F.*: *Organisation und Verpflegung der preussischen Landmilizen im Siebenjährigen Kriege*. Leipzig, 1888.

De a kérdés lényegét illetőleg mégis csak a régebbi (forrás-) irodalomra vagyunk utalva. Ez — kivált francia nyelven — néhány kiváló művet mutat föl, melyek azonban voltaképpen a francia viszonyok vázolására szorítkoznak, bár itt-ott kiterjeszkednek más országokra is. Igen fontos *Dupré d'Aulnay* műve: *Traité général des subsistances militaires*. 2 kötet 4°, 1744. Az író hadbiztos — *commissaire des guerres* — és élelmezési főigazgató — *directeur général des vivres* — volt és művével «útmutatást kíván adni azoknak, akik vállalkozók akarnak lenni». A mű két részre oszlik: az első rész tartalma: «általános fogalmak az élelmiszerek, takarmány, hús, kórházak, élelmi és tűzérségi felszerelések adminisztrációjáról»; a második része: 1. tarifák, 2. a hadsereg várható szük-

ségletének kiszámítása, 3. ajánlatminták, 4. szállítási szerződésminták, 5. kezelési minták, 6. utasítások a tisztviselőknek stb. A könyvben teljes utasítás van a szállítók számára: miként nyujsák be ajánlataikat, hogyan szervezkedjenek, hogyan vásároljanak be stb.

Tanulságos anyagban szintén gazdagok: *Chennevières*: *Détails militaires nécessaires à tous les officiers et principalement aux commissaires de guerre*. 2 kötet. Paris, 1750. Pótkötet 1768, és *Andouin Xav.*: *Histoire de l'administration de la guerre*, 3 kötet, 1811.

Ennek párja német nyelven Frhr. v. *Richthofen* műve: *Der Haushalt der Heere*, amely a »Handbibliothek für Offiziere« 5-dik kötetében van (1839).

A *hadikommisszáriátust* különösen tárgyalják: *Weise K. G.*: *Über das Feldkriegskommissariat*. Ulm, 1794. Az író »Königl. Preussischer expedierender Feld-Kriegs-Kommissariats-Sekretär« volt és kizárólag porosz viszonyokkal foglalkozik. — *Enthüllungen des Raub- und Plünderungssystems der Kommissare der preussischen, österreichischen und neufränkischen Armeen* (1799), 42 f. A könyv jóformán csak a francia kommisszáriusok és szállítók csalásaival foglalkozik. A szerzője dicsekszik, hogy »sok éven át volt szállító« és hogy »állandóan érintkezik a liferánsokkal«.

Összes Széchényi Könyvtár

5. A hadseregek ruházásának története.

Itt a mi célunkra használható irodalom nagyon szegényes. Valósággal hemzsegnék ugyan az uniformisok történetéről írott könyvek, de ezek mind viselettörténetek, melyek csak az egyenruhák alakját, szabását, színét (legtöbbnyire képpen) mutatják be. Az effajta művekhez tartoznak: *Knötel R.*: *Handbuch der Uniformkunde*. Leipzig, 1896. v. *Suttner G.*: *Reiterstudien. Beiträge zur Geschichte und Ausrüstung der vorzüglichen Reiterarten im 16. und 17. Jahrhundert*. Wien, 1880. *Luard J.*: *History of the dress of the British soldier*. London, 1832. *Marbot et Noirmont*: *Costumes militaires françaises*, 3 kötet, 1846. *Quarré de Verneuil*: *Le costume militaire en France et les premiers uniformes*. Paris, 1877.

Egészen új, a katonai ruházat kérdésének gazdasági és szervezeti oldaláról való tanulmányozására is fölhasználható irodalmi típust képviselnek ellenben azok a kitünő művek, melyeket újabban »Geschichte der Bekleidung und Ausrüstung der königl. preussischen Ar-

mee (Weimar, 1906 és köv.) cím alatt hivatalos megbízás alapján adtak ki. Ezeknél elsőízben használták föl legkiválóbb szakemberek a berlini levéltár gazdag anyagát. Eddig két rész jelent meg.

6. A haditengerészet és a hajóépítés története.

Az irodalom ezen ága gazdag kitünő — régi és új — művekben.

A *haditengerészetről és a hajóépítésről általában* a régebbi korból sok munka van, amelyeknek még mindig megmaradt az értékük a másutt nem közölt anyaguknál fogva. Ilyenek: *Charnock J.*: A history of marine architecture. 3 kötet. London, 1800—1802, és *Jal A.*: Archéologie navale, 2 köt. Paris, 1840. A 17. század (különösen fontos) irodalmáról, mely a haditengerészettel és hajóépítéssel foglalkozik, áttekintést ad egy érdekes anyagban egyébként is gazdag értekezés: *Der geöffnete See-Hafen*, 2 rész. Hamburg, 1715.

Du Sein A.: Hist. de la marine des tous les peuples, 2 köt. Paris, 1863—79 című műve csaknem teljesen hadtörténeti.

De az *egyres országok tengerészeti viszonyairól* sok a részben igen jó és igen tüzetes mű; ezek közül csak a legfontosabbakat és főleg a legújabbakat említem:

Hollandia: *J. C. de Jonge*: Geschiedenes van het Nederlandsche Zeewezen. 10 kötet. Harlem, 1858. Függelékeiben értékes anyagot nyújt a flotta és a hajóépítés benső szervezetének történetéhez.

Spanyolország: *C. F. Duro*: Armada Española. 9 kötet. Madrid, 1895—1903. Lényegében a tengeri háborúk története; de az adminisztráció történetéből is van benne néhány fejezet.

A *Felicísima Armada* fölszereléséről stb. bő anyagot közöl ugyanezen szerző 1884-ben megjelent munkája.

Olaszország: *C. Manfroni*: Storia della marina italiana. 2 köt. Róma, 1897 s köv. csaknem tisztán politikai tartalmú. Ellenben a génuai tengerészet középkori történetét kitünően dolgozta föl *Heyck Ed.*: Genua und seine Marine művében (1886).

Franciaország: *Ch. de la Roncière*: Histoire de la marine française. 4 köt. Paris, 1899 s köv.; lényegében hadtörténet, úgyhogy a francia hadiflotta belső történetéhez a régebbi munkákat kell elővennünk. Ilyen:

Sue E. : Histoire de la marine française. 4 köt. Paris 1837. Ez a munka, amely csaknem mindig rossz osztályzatot kap, hogyha valamelyik író ma fölemlíti (nyilván egyik a másiktól örökli ezt a véleményt, anélkül hogy fáradságot venne magának a megbírált mű átolvasására és aszerint revideálná véleményét), igen sok használható okiratanyagot tartalmaz, amely persze olykor kissé regényszerű formában van feldolgozva (*Mystères de Paris*!).

Anglia : Érthető, hogy ez az ország rendkívül gazdag oly művekben, amelyek haditengerészetének, hajóhada fejlődésének és tetteinek történetét tárgyalják. De minden régebbi általános műnél többet ér ma *W. Laird Clowes* (és mások) kitűnő munkája : *The Royal Navy*, 5 kötet. London, 1897. ff. Az I. kötet 1603-ig terjed, a II. 1714-ig, a III. 1783-ig. A »*Civil History*« meg lehetőszen tág teret foglal el benne. De ezen (illusztrációkkal is díszes) »standard-work« mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mint különösen gazdag anyaggyűjteményt, *M. Oppenheim* értékes könyvét : *History of the administration of the Royal Navy*. London, 1896, amely a »*Royal-Navy*« szerzőinek is sok tekintetben alapul szolgált és a »*commonwealth*« koráig terjed. Ez éppen e tanulmányban fejtegetett problémához szolgáltat sok ténybeli adatot.

II. A használt forrásművek.

Bevezetés : A háború kettős arca.

1. *Robert Hoeniger* : Der Dreissigjährige Krieg und die deutsche Kultur. Megjel. Preuss. Jahrbücher 138. (1909) 402. és köv.

2. *L. Einaudi* : La finanza subauda all'aprirsi del secolo XVIII. (1908), 373.

3. *Arnould* : De la Balance du commerce etc. tabl. Nr. 3.

4. *Ranke* : Fürsten und Völker Südeuropas 1^a, 455.

5. *G. C. Klerk de Reus* : Geschichtlicher Überblick der Niederländisch-ostindischen Kompagnie. (1894) 193. v. ö. 191. l.

6. *Biringuccio* : Pirotecnica lib. I. c. II.

7. *P. Kaepelin* : La compagnie des Indes orientales (1908) 647.

8. *R. Ehrenberg* : Das Zeitalter der Fugger 2 (1896), 205. s köv. V. ö. *Ranke* : Fürsten und Völker 1, 421. s köv.
9. *Postlethwayt* : Dict. of Commerce 2 (1758), 285. Art. Monied interest ; U. itt 764. l. Art. Strokjobbing.
10. *Mercier* : Tableau de Paris 1784. 1, 229. ; 3, 190.
11. *Et. Laspeyres* : Gesch. der volksw. Anschauungen der Niederländer (1863) 254.
12. *H. Sieveking* : Genueser Finanzwesen 1 (1898), 174.
13. *Ehrenberg* : id. mű 2, 107.
14. *H. Sieveking* : Die kapitalistische Entwicklung in den italienischen Städten des Mittelalters. (Vierteljahrsschrift für Soc. und W. Gesch. 7, 84.) V. ö. ugyanezen szerző : Genueser Finanzw. 1, 100, 110, 160.
15. *Pagnini* : Della decima 1 (1765), 33.
16. *H. Sieveking* : Genueser Finanzwesen 1, 161.
17. (*Forbonnais* :) Recherches et considérations sur les finances de France depuis l'année 1595 jusqu'à l'année 1721. 1 (1758), 28.
18. *Davenant*, lásd *Forbonnais* id. mű 2, 296.
19. *Levasseur* : Histoire des classes ouvrières etc. 2 (1900), 353.
20. *P. Boiteau* : Fortune publique et finances de la France 2 (1866), 14.
21. *M. Block* : Statistique de la France 1^a (1875), 481.
22. *De Witt* : Interests of Holland ; idézi *Anderson* : Origins of the Commerce etc. 2, 413.
23. *J. Sinclair* : Hist. of the Publ. Revenue 1^a (1803), 220, 288, 426, 439, 451, 460, 472. és (az utolsó számra) *Porter* : The Progress of the Nation, 3. kiad. (1851), 474.
24. *Postlethwayt* : id. mű 2, 310.
25. *Heyd* könyvének nagy részét ilyen szerződések felsorolása foglalja el.
26. *P. Kaepelin* : La Comp. des Indes Orient. (1908) 322.
27. *P. Kaepelin* : id. mű 63. l.
28. Az elrabolt angol hajók listáját lásd *Postlethwayt* : Dict. 1, 927.
29. *Postlethwayt* : Dict. 1, 725 (Art. England). Ugyanitt a 728. lapon is van egy kimutatás az afrikai partokon levő erődök, fölszerelés, muníció, helyőrség stb. számáról.

Első fejezet : A modern hadseregek keletkezése.

30. *H. Delbrück* : Geschichte d. Kriegskunst 3 (1907), 197.
31. *H. Delbrück* : id. mű 217. l.
32. *Richer*, ed. Guadet 2, 266., lásd : *Boutaric* : Inst. mil. de la France (1863), 240.
33. *Sax. Chron.* 420, 21., lásd *Laird Clowes* : Royal Navy 1, 45.
34. Ezt elsőbbsen kimutatja *T. H. Round* : The Introduction of Knight service into England dolgozata, melyet a Feudal England (1909), 225—314. újra leközl.
35. *Bibl. de l'Ec. des chartes* IIIe série, t. III., lásd *Boutaric* : id. mű 246. l.
36. *H. Delbrück* : id. mű 323.
37. Lásd a német városokra vonatkozó irodalmat *H. Delbrück*-nél, id. mű 459. l.
38. *I. W. Fortescue* : A Hist. of the British Army 1 (1889), 23. seg. 112.
39. *Jany* : Die Anfänge der alten Armee (Urk. Beiträgen und Forsch. z. Gesch. d. preuss. Heeres 1. füzet (1901) 22. s köv. lap ; egészen hasonló viszonyokról a szász választófejedelemségben szól a Jany által idézett v. *Schimpff* : Die ersten kursächsischen Leibwachen, aus dem Nachlass des Oberhofmeister von Minckwitz, 1894.
40. *Ranke* : Franz. Geschichte 1^a (1887), 55. s köv.
41. Lettre de Charles VII. pour obvier aux pilleries et vexations des gens de guerre 2. Nov. 1439. Ord. des rois de France, XIII. 306. *Ranke* id. mű.
42. A forrásokat lásd *I. W. Fortescue* id. mű 204. s köv. l.
43. *Gneist* : Eng. Verwalt. Recht 2^a (1867), 952. s köv.
44. *Jany* : Die Anf. d. alt. Armee 118—19.
45. Elsőízben *Jähns* használja föl : Gesch. d. Kriegswissensch. 2, 1554. l.
46. v. *Schmoller* : Die Entstehung des preuss. Heeres, az általa szerkesztett »Umriss«-ekben 267.
47. *C. F. Duro* : Armada Española 1 (1895), 331. s köv.
48. *Laird Clowes* 1, 41. *Matt. of West*.
49. *Ed. Heyck* : Genua und seine Marine (1886) 116.
50. *Laird Clowes*, id. mű, 1, 150.

51. *Anderson* : Orig. of. Comm. s. a. 1512 ; *Gneist* : Engl. Verwaltungsrecht 1069.
52. *H. Delbrück* : Gesch. d. Kriegskunst 3, 476 ; a többi szám ugyanott 153, 229, 344, 348, 363, 404. l.
53. A legpontosabb és leginkább megbízható adatokat lásd *Boutaric* : Inst. mil. V. könyv VIII. fej.
54. *Jany* : Die Anf. d. alt. Armee, 57.
55. *Jany* : i. mű 76. l.
56. *C. F. Duro* : La Armada Invincible, 1884. doc. 110 ; idézi *Laird Clowes* 1, 560.
57. Hivatalos listák szerint ; lásd *E. Sue* i. mű 4, 170. l.
58. *I. C. de Jonge* : Geschiedenes van het Nederlandsche Zeewegen, Vol. I, Bijlage XII.
59. Publ. of the Navy Records Society, Vol. XV, 1899. App. A. Oroszországot illetőleg Nagy Péter korában, v. ö. History of the Russian Fleet during the Reign of Peter the Great. By a Contemporary Englishman (1724). Ed. by Vice-Adm. Cyprian A. G. Bridge, a fenti kiadványokban.
60. Cotton Mss. Otho. E. IX. 47. l., közli John Charnock : A History of Marine Architecture 2 (1801), 91. s. köv.
61. *M. Oppenheim* : History of the Administration of the Royal Navy (1896) 52.
62. Report of the Commissioners appointed to enquire into the State of the Navy etc. 1618. *I. Charnock* : i. mű 2, 246.
63. A tengerészeti hivatal egy sok éven át szolgált államtitkára : Mr. *Burchet* műve szerint, melyet kivonatossan közöl *Anderson* : Orig. of. Comm. 2, 139. s. köv.
64. State Papers relat. to the defeat of the Spanish Armada 2, 323—341, 376—387. *Laird Clowes* i. mű 1, 604.
65. A parlamenti vizsgálóbizottság jelentése, S. P. Dom. CLVI, 12. szerint ; l. *Laird Clowes* : i. mű 2, 18.
66. A teljes listát közli *Oppenheim* : i. mű 330—338.
67. *Laird Clowes* : i. mű 2, 267.
68. *D'Avenant* és *Colliber* szerint : *Anderson* : i. mű 2, 579.
69. Lásd a forrásokat *Anderson*-nél : i. mű 2, 579.
70. Bishop Gibson's Continuation of Camdens Britannia, Vol. I. lásd *Anderson* i. mű 2. 608.
71. Egy 1749-ből való irat szerint *Anderson* : i. mű 3, 274.

Második fejezet : A hadsereg ellátása.

72. *A. Gottlob* : Die päpstlichen Kreuzzugssteuern des 13. Jahrhunderts (1892) 48. s köv.
73. A szerződést közli *A. Jal* : Archit. naval. 2, 333. s köv.
74. A bizonyítékokat közli *Pagnini* : Della decima 1, 33. l.
75. Chron. deutsch. Städte 1, 188.
76. *R. Ehrenberg* : Zeitalter der Fugger 1 (1896), 10.
77. *P. Sitta* : Saggio sulle istituzioni finanziarie del ducato estense nei secoli XV e XVI. 1891.
78. *G. Prato* : Il costo della guerra di successione spagnuola e le spese pubbliche in Piemonte dal 1700 al 1713 (1907) 259—60. V. ö. *L. Einaudi* : La finanza sabauda all'aprirsi del secolo XVIII (1908) 350. s köv. l.
79. *G. Prato* : Il costo della Guerra (1907) 402—3, tav. XXXI. V. ö. *L. Einaudi* : La fin. sabauda (1908) 360. s köv. l.
80. Coll. de docum. ineditos t. III. p. 545, 61 ; idézi *B. Carey* : La cour et la ville de Madrid (1876), App. Note C.
81. Mateo Dandolo követ jelentése, *Alberi*, Ser. I. Vol. IV. p. 42.
82. Compte de l'extraordinaire des guerres, lásd *Poirson* : Histoire de Henry IV. 2, 350.
83. *Forbonnais* szerint : Recherches 1, 242. és 2, 101.
84. *M. Necker* : De l'administration des Finances en France 2 (1784), 384. s köv.
85. Brandenburg—Poroszországra vonatkozó összes adatok *Ad. Friedr. Riedel* : Der brandenburgisch—preussische Haushalt in den beiden letzten Jahrhunderten (1866) művéből vannak véve.
86. *Laird Clowes* : The Royal Navy 1, 345.
87. *Oppenheim* : id. mű 295, 368.
88. *Thurloes State Papers* 2, 64, lásd *Anderson* : Orig. of. Comm. 2, 430.
89. *Sinclair* : History of the Public revenue 2 (1803), 57, 61, 73, 109.
90. *Anderson* 4, 399.
91. *Riedel* : id. mű 34, 47, 93. l.
92. *G. R. Porter* : The Progress of the Nation (1851) 507.

93. Kőzli *H. Thirion* : La vie privée des Financiers au XVIIIe siècle (1895) 19—20.

94. *Charles Normand* : La bourgeoisie française au XVIIe siècle (1908).

95. Les caquets de l'accouchée. Coll. Jannet-Picard, 2e journée, 50—51.

96. *Normand* : i. mű 160.

97. Teljes egészében közli (*D'Argenville*) : Vie privée de Louis XV. Nouv. Ed. Vol. I. (1783) p. 231—256.

98. *Ch. Wilson* : De l'influence des capitaux anglais sur l'industrie européenne depuis la révolution de 1688 jusqu'en 1846 (1847) 45.

99. Az előző pontban nevezett értékes mű szerzője.

Harmadik fejezet : A hadseregek fölfegyverzése.

100. *M. Guillaume* : Hist. de l'organisation militaire sous les ducs de Bourgogne (1847) 57.

101. Les chroniques de la ville de Metz, publ. par Huguenin, 1838, idézve *Jähns* : Kriegswesen, 775.

102. Riformagioni di Firenze, Vol. XXIII. dist. V. cl. II. p. 65.

103. *M. Guillaume* : id. mű 60. l.

104. *Casiri* : Bibl. Arab. Hisp. II. p. 7, idézve *Jähns* : id. mű.

105. A forrásokot lásd : *Laird Clowes*, id. mű 1, 148.

106. *J. Frhr v. Reitzenstein* : Das Geschützwesen und die Artillerie in den Landen Braunschweig und Hannover von 1365 bis auf die Gegenwart, 1. rész, 1996, 12. l.

107. Kőzli *J. A. Hofmann* : Abhandlung von dem Kriegstaate (1769) 72.

108. *Jähns* : Gesch. d. Kriegswesen 1 (1889), 47.

109. Idézi *J. A. Hofmann* : id. mű 74. l.

110. Kriegsgeschichtl. Einzelschriften des Grossen Generalstabs 313. Kőzli *Jany* : id. mű 22.

111. *R. Schmidt* : Die Handfeuerwaffen (1875) 13.

112. *Jähns* : id. mű 1, 723.

113. Lásd *J. A. Hofmann* : Kriegstaate 69. l.

114. *Jähns* : id. mű.

115. *M. Thierbach* : Die geschichtl. Entwicklung der Handfeuerwaffen (1888), 21.

116. Idézi *Becker* : Aus der Jugendzeit der stehenden Heere (1877), 15.

117. *A. v. Crousaz* : Die Organisation des bran-

denburgischen und preussischen Heeres von 1640 bis 1865, **1** (1865), 22. s köv.

118. *Boutaric* : Inst. mil. (1863) 422.

119. *Jähns* : Kriegswissenschaft **2**, 1236.

120. *Boutaric* : Inst. mil. 360. s köv.

121. *M. Guillaume* : Hist. de l'organisation mil. sous les ducs de Bourgogne (1847) 78, 102—3.

122. *Levasseur* : Ind. de la France **2**, 29.

123. *M. Thierbach* : Die geschichtl. Entw. der Handfeuerwaffen (1888) 19, 20.

124. *H. A. Dillon* : Arms and Armour at Westminster, the Tower and Greenwich 1547. Megjelent az »Archeologia« Vol. LI ; 2. Ser. Vol. I. (1888).

125. A baseli könyvtár kéziratai fol. 75b, közölte *H. Sieveking* : a »Schmollers Jahrbuch«-ban 21, 132.

126. A »Neueröffnetes Arsenal« egy részét teszi a »Neueröffneter Rittersaal«-nak (1704).

127. *M. Thierbach* : id. mű.

128. *G. Droysen* : Beitr. zur Gesch. des Militärwesens in Deutschland während der Epoche des Dreissigjährigen Krieges, mely megjelent a Zeitschr. für Kulturgeschichte **4** (1875), 404. s köv. 1.

129. *Jany* : Anfänge d. alten Armee, 45.

130. Kőzli : Die Gesch. der Bekleidung etc. **2**, 277.

131. *Jany* : eml. mű 51. l.

132. Kézirat Kgl. Bibl. Berl. közli a Gesch. der Bekleidung etc. **2**, 203.

133. Gesch. der Bekleidung etc. **2**, 276.

134. Franç. 16691 ; fol. 102. közli *Ch. de la Roncière* : Hist. de la marine franç. **2**, 493.

135. *Liebe* : Der Soldat, 21.

136. *Jähns* : Gesch. d. Kriegswiss. **1**, 662.

137. *L. Mention* : L'armée de l'ancien régime (1900) 172. s köv.

138. *Jähns* : eml. mű **2**, 1619. l.

139. *J. Frhr. v. Reitzenstein* : id. mű **2** (1897), 222.

140. *v. Stadlinger* : Gesch. d. württemberg. Kriegswes. I. köt. 1856, idézi *Jähns* : Gesch. d. Kriegswiss. **1**, 749.

141. *Jähns* : Kriegswiss. **1**, 747.

142. Wallestein an Questenberg, W. E. **1**, 71. idézi *Loewe* : Organisation und Verwaltung der Wallensteinischen Heere (1895), 93.

143. *Sully* : Oec. roy. t. III. ch. VIII. idézi *Boutaric* : eml. mű 360. l.

144. *Duro* : L'Armada inv. doc. 109. közli *Laird Clowes* : id. mű 1, 560.

145. Hivatalos anyag alapján *E. Sue* : Hist. de la marine franç. 4 (1836), 170.

146. A forrásokot lásd *Laird Clowes* : id. mű 1, 409, 421, 2, 267.

147. Ms. de Pepysion Library, közli *Laird Clowes* : id. mű 1, 412.

148. State Paper Dom. CCCLXXIV, 30. és CCCLXXXVII, 87., közli *Oppenheim* : id. mű 262.

149. Ezen egész szükséglet jelentkezését és az erre következő megrendelési akciót tüzetesen leírja *Oppenheim* : id. mű 360. l.

150. *C. F. Duro* : Armada española 1, 330, 331.

151. A listákat lásd *Beck* : Gesch. des Eisens 2 (1893—95), 994. s köv. l.

152. *Thun* : Industrie am Niederrhein 2 (1879), 12.

153. *Heinr. Anschütz* : Die Gewehr-Fabrik in Suhl. 1811 (A »Fabrik« kifejezés itt a »fabrique lyonnaise« értelmében van használva.)

154. A berlini hadügyminisztérium levéltára ; közzölve a Gesch. der Bekleidung etc. 2, 187. l.

155. Közli a Gesch. d. Bekleidung 2, 276. l.

156. *H. A. Dillon* : Archeologia, Vol. LI. 219. l.

157. *H. A. Dillon* : id. mű 250. l.

158. *J. H. B. Bergius* : Neues Policey- und Cameral-Magazin 3, (1777), 75. s köv.

159. Princ. de M. le Marquis de Seignelay sur la marine, közli : *E. Sue* : Hist. de la marine franç. 4 (1836), 420.

160. *Jähns* : Gesch. d. Kriegswiss. 2, 1236 (forrás megnev. nélkül).

161. A lüttichi fegyveripar történetéről eddig a legjobb mű *Alphonse Polain* monografiája : Recherches historiques sur l'épreuve des armes à feu au pays de Liège. 1891. Erre támaszkodnak (rövid) történelmi áttekintésükben *A. Swaine* : Die Heimarbeit in der Gewehrindustrie von Lüttich etc. (Jahrbücher für Nat. Ök. 3. sorozat 12. köt.) és *Maur. Ansiaux* : L'industrie armurière liégeoise. 1899.

162. *M. Tugan—Baranowski* : Gesch. der russ. Fabrik (1900) 14.

163. *D. José Arantegui* : Apuntos historicos sobre la artilleria española en la primera mitad del siglo XVI. (1891). Idézi *C. F. Duro* : Armada española 1, 331.

164. *Cambden* : Britannia, ed. 1590. p. 227.
165. Egy iratban, amelyet *Anderson* : id. mű 2,
220. kivonatban közöl.
166. *Rymer* : Foed. 19, 89, idézi *Anderson* : eml. mű 2, 337.
167. *M. Oppenheim* : Roy. Navy 159.
168. *D. Hume* : History of Engl. 6 (1782), 181.
169. Forrásokot lásd *Beck* : Gesch. d. Eisens 2, 786. s köv.
170. *Beck* : Gesch. d. Eisens 3, 606. l.
171. Forrásokot lásd *Ch. de la Roncière* : Hist. de la mar. franç. 4 (1910), 618.
172. *Clément* : Corr. de Colb. 2, 50, 415.; idézi *G. Martin* : La grande industrie sous Louis XIV.
173. *G. Martin* : id. mű 184. s köv.
174. *R. José Arantegui* : Artilleria española (1891); idézi *C. F. Duro* : Armada Española 1, 329.
175. Das neueröffnete Arsenal (1710), 112.
176. State Pap. Dom. XXI, 56; közli *Oppenheim* : Roy. Navy 159.
177. Forrásokot lásd *Oppenheim* : id. mű 97.
178. *Oppenheim* : id. mű 108.
179. *Cunningham* : The Growth of engl. Ind. and Commerce 2, 60. s köv.
180. *G. Prato* : Il costo della guerra (1907) 313—14.
181. *Rogers* : Hist. of Agr. and Prices 4, 488.
182. *F. Dobel* : Über den Bergbau und Handel des Jacob und Anton Fugger etc. Megjelent a Zeitschr. des Hist. Ver. f. Schwaben etc. 9, 207.
183. *H. Simonsfeld* : Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig 1, 324.
184. Réglement du roi etc. 11. Mai 1667. közli *E. Sue* : Hist. de la mar. franç. 1, 281. s köv. l.
185. *R. Ehrenberg* : Zeitalt. d. Fugger 1, 396. s köv.
186. *R. Ehrenberg* : id. mű 1, 122.
187. *F. Dobel* : Der Fuggerische Bergbau und Handel in Ungarn (Zeitschr. d. Hist. Ver. für Schwaben etc. 6, 34. és köv. lap).
188. *R. Ehrenberg* : id. mű 2, 254.
189. *F. Dobel* : id. mű.
190. *R. Ehrenberg* : id. mű 1, 234.
191. *G. Martin* : Louis XIV. 184. s köv.
192. *George Randall Lewis* : The Stannaries (1908) Chapt. VII. és App. I.
193. *Harry Scrivenor* : History of the Iron Trade,

New. Ed. 1854, pag. 57; *Juraschek* a Handwörterbuch der Staatswiss. 3. kiad. »Eisen« címszó alatt csak 7000 t.-t jelez, nem tudom, miféle forrásból. A Scrivenor által közölt számok az általánosan elfogadottak.

194. *Lardner*: Cabinet Cyclopaedia, Vol. I. ch. IV.

195. *Beck*: Gesch. des Eisen 3, 166.

196. *Beck*: Gesch. d. Eis. 2, 749.

197. *A. Hasslacher*: Die Industriegebiete a. d. Saar, 1879.

198. *M. Meyer*: Beiträge zur genaueren Kenntnis des Eisenhüttenwesens in Schweden. 1829.

199. Tüzetes leírását lásd *G. Jars*: Metallurgische Reisen 1 (1777), 167. s köv.

200. *Beck*: i. mű 3, 380.

201. *Beck*: i. mű 2, 991.

202. *G. Martin*: i. mű, pag. 184. s köv.

203. Règlement du roi qui conserve à M. Colbert . . . le détail et le soin qu'il avait pour la marine etc., 11 Mai 1667; közli *E. Sue*: 1, 282.

204. *Oppenheim*: Roy. Navy 159.

205. V. ö. még *Rogers*: Hist. of Agric. and Prices 5, 73, 479.

206. *David Bremner*: The Industries of Scotland (1869) 40.

207. *Bremner*: i. mű, pag. 46. s köv.

208. Közli *Max Sering*: Geschichte der preussisch-deutschen Eisenzölle (1882), 269.

209. *Beck*: i. m. 3. 748.

210. *Beck*: i. m. 3, 601. s köv.

Negyedik fejezet: A hadseregek élelmezése.

211. *H. Delbrück*: Gesch. d. Kriegskunst 3, 608.

212. *M. Guillaume*: Organ. mil. 134, 140.

213. A Wallenstein-hadsereg élelmezéséről tájékoztatnak (egyik sem igen pontosan): *J. Heilmann*: Kriegswesen zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges (1850); *V. Loewe*: Die Organisation und Verwaltung der Wallensteinischen Heere (1895). V. ö. *F. Foerster*: Lebensbeschreibung Wallensteins, 1834 (fontos anyagot tartalmaz).

214. A francia hadikommisszáriátus történeti fejlődésének, úgy látom, legtüzetesebb leírását adja: *De Chennevières*: Détails militaires 1 (1750), 92. s köv.

Természetesen *Daniel, Boutaric* és mások művei is foglalkoznak vele.

215. *K. G. Weise*: Über das Feld-Kriegs-Kommissariat der Königl. preuss. Armee 1794.

216. *H. Delbrück*: Gesch. d. Kriegskunst 3, 608. s köv.

217. *Boutaric*: Inst. milit. 277—280.

218. *G. Droysen*: Beiträge zur Geschichte des Militärwesens Deutschland während der Epoche des Dreissigjährigen Krieges (Zeitschr. für Kulturgeschichte 4 (1875), 632. s köv.

219. *Boutaric*: i. mű 277. s köv.

220. *Boutaric*: i. m. 311. a British Museum Nr. 11542 kézirata szerint.

221. *Jany*: Die Anf. d. alten Armee 58.

222. *Közli Frhr. v. Richthofen*: Der Haushalt der Kriegsheere, a »Handbibliothek für Offiziere« sorozat 5 (1839), 433. s köv.

223. *Közli Flemming*: Der Teutsche Soldat 252—260.

224. *Boutaric*: i. m. 384. l.

225. *Acta Borussica*, Getreidehandelpolitik 2, 272.

226. *Act. Bor. eml. kiadv.* 2, 87. s köv.

227. *Ed. Heyck*: Genua und seine Marine 158, 160, 169.

228. *Principes d. Mr. Colbert sur la marine*, közli *Sue*: i. mű 1, 317.

229. *Close Rolls* 71 and 15 John 158, közli *Laird Clowes* 1, 119.

230. *Close Rolls* 48 ib.

231. *Ed. Heyck*: Genua und seine Marine, 177.

232. *State Paper* (20. Aug. 1545), lásd *Oppenheim*: Roy. Navy 82.

233. *Duro*: L'Armada inv., doc. 109.

234. *State Pap. Dom. XXX*, 10; *Oppenheim*: i. mű 325.

235. *J. C. De Jonge*: Geschied. van het nederl. Zeew. 3 I. (1837), Bil. I.

236. *E. Heyck*: Genua und seine Marine 65. s köv.

237. *Ann. Jan.* 183, 35; 112, 3; 124, 30; idézi *Heyck*: eml. mű 129.

238. *State Paper Dom. CXII*, 19, közli *Oppenheim*: i. m. 134.

239. *Közli Oppenheim*: i. m. 56.

240. Lásd *Oppenheim*: i. m. 74.

241. *C. W. Hennert*: Beyträge zur brandenb. Kriegsgesch. unter Friedrich III. (1790) 15.
242. *Acta Bor.* i. mű 2, 285.
243. *Acta Bor.* i. mű 2, 278.
244. *Acta Bor.* i. mű 2, 297.
245. *Dupré D'Aulnay*: Traité général etc. 1, 165.
246. *Naudé* összeállítása szerint az A. Bor.-ban, 2, 295—96.
247. A leveleket közli *F. Foerster*: Lebensbeschreibung Wallensteins (1834).
248. *Acta Borussica* 2, 358. s köv.
249. *Acta Boruss.* 2, 284, 285, 287.
250. *Davidsohn*: Forschungen zur florent. Wirtsch. Geschichte, 3. köt.
251. *O. Pringsheim*: Beitr. z. wirtsch. Entw. der Ver. Niederlande (1890), 18.
252. Legalább így érthetjük *Ricard*: Le negoce d'Amsterdam (1723) 6. l. szavait.
253. *Stow*: Beschreibung Londons (1598); idézi *Acta Bor.* 1, 91, 92.
254. *Defoe*: Compl. Engl. Tradesman; 5. kiad. (1745) 2, 260. s köv.
255. *G. Afanassiev*: Le commerce des céréales en France au XVIII. sc. (1894) Ch. 1—6.
256. *Act. Bor.* 1, 45, 47; 2, 151.
257. *Act. Bor.*, 1, 432.
- ¶ 258. Joost-Willemszon 1630-ból való *Nykerke* című röpirata szerint l. *Act. Bor.*, 1, 363.
259. *Act. Bor.*, 1, 432.
260. *G. Prato*: Il costo della guerra etc., 297. Ez a mű úgy ebben, mint sok más kérdésben igen gazdag anyagot szolgáltat, amely Mars és Mammon egymáshoz való viszonyát megvilágíthatja.
261. *Acta Bor.*, 2, 289.
262. *Tr. Geering*: Handel und Industrie der Stadt Basel (1886) 542.
263. *J. Charnock*: Mar. Arch. 2, 216—17.
264. A szerződést közli *Rymer*: Foedera 17, 441. s köv. Hasonlót találunk ugyanott (1636-ból) 20, 103. Kivonatosan közöl *Anderson*: i. m. 1622 és 1636-ból.
265. Forrásokat lásd *Laird Clowes*: i. mű 2, 104, 231.
266. *Xav. Andouin*: Hist. de l'administration de la guerre 2 (1811), 46 s köv.
267. *Compte rendu au roi de l'administration du*

départ. de la guerre depuis 1761 jusqu'au 1770. *Coiseul* : Mém. 1, 114. s köv. ; *Boutaric* művében 438.

268. *Alice Law* : The english »nouveaux riches« in the XIV. cent. (megjel. Transaction of the R. Hist. Soc., New Ser. Vol. IX. (1895) p. 67.).

269. *H. Hall* : Society in the Elizabethan Age (1901) 126.

270. *Defoe* : Compl. Tradesman (1727) 307. s köv.

271. Enthüllungen des Raub- und Plünderungssysteme etc. (1799) 427.

272. *Luc. Wolf* : The First English Jew. Repr. from The Transactions of the Jew. Hist. Soc. of England, Vol. II., V. ö. *Alb. M. Hyamson* : A. Hist. of the Jews in Eng. (1908) 171—173.

273. *Hyamson* : id. mű 269. l. *J. Picciotto* : Sketches of Anglo—Jewish History (1875) 58. s köv.

274. *Th. L. Lau* : Einrichtung der Intraden und Einkünfte der Souveräne etc. (1719) 258.

275. *Liebe* : Das Judentum (1903) 75.

276. A »Jewish Encyclopedia« »banking« cikke.

277. Memoire der Juden von Metz vom 24. März 1733 ; kivonatát közli *Bloch* : i. mű 35. l.

278. Említi *Bloch* : i. mű 23. l.

279. Kivonatokat közöl a »Lettres patentes«-ekből *Bloch* : i. mű 24.

280. A Gradis-családról : *Théoph. Malvezin* : Les juifs à Bordeaux (1875) 241. s köv. és *H. Grätz* : Die Familie Gradis, megj. a Monatschrift 24 (1875), 25 (1876). Mindkettő jó forrásokon alapuló, egymástól független munka.

281. *M. Capefigue* : Banquiers, fournisseurs etc. (1856) 68, 214 és másutt.

282. *Bondy* : Zur Geschichte der Juden in Böhmen 1, 388.

283. Mind a három esetet *G. Liebe* művéből : Das Judentum (1903) 43, 70. vettem, amely a forrás megnevezése nélkül közli.

284. *König* : Annalen der Juden in den preussischen Staaten, besonders in der Mark Brandenburg (1790) 93—94.

285. Bekleidung und Ausrüstung des Reg. Erbpr. Gustav zu Pferde, Halberstadt 7. Juli 1719. (Megjel. Geschichte der Bekleidung etc. 2, 357.

286. Reskript 1777. jún. 28 ; közli : *Alphonse Levy* : Die Juden in Sachsen (1900) 74 ; *S. Haenle* :

Gesch. d. Juden im ehemal. Fürstentum Ansbach (1867), 70.

287. Observations-Punkte (1739), 2, 108; idézi *Becker*: Aus der Jugendzeit (1877) 36.

288. Gesichte Philanders von Sittewaldt das ist Straffs-Schriften *Hanss Wilh. Moscherosch* von Wilstätt (1677), 779.

289. *F. von Mensi*: Die Finanzen Österreichs von 1701—1740 (1890) 132. s köv.

290. Lásd p. o. Eingabe der Wiener Hofkanzlei vom 12. Mai 1762; közli *Wolf*: Geschichte d. Juden in Wien, 70. Nyitramegyei levéltár: Iratok: XII. 3336. (Morvaországgra vonatkozóan), Reizman József közlése szerint; Győr, Buda és Komárom várának élelmezése boroszlói zsidók által (1716.); *Wolf*: i. mű 61. l.

291. *Herb. Friedenwald*: Jews mentioned in the Journal of the Continental Congress (Publ. of the Amer. Jew. Hist. Soc. 1, 65—89).

292. A katonai kenyérsütődék leírását a 18. században, lásd: Handbiblioth. für Offiz. 5 (1839), 555. és köv.

293. *G. Prato*: Il costo della guerra etc. (1907) 292. s köv.

Ötödik fejezet: A hadseregek ruházása.

294. *M. Guillaume*: id. mű, 140.

295. *M. Oppenheim*: id. mű 138, 139.

296. *W. Laird Clowes*: id. mű 2, 20.

297. St. P. D. 11. Dez. 1655; St. P. D. CXXXIV, 64; St. P. D. Sept. 1656; lásd *Oppenheim*: id. mű 329,

298. *L. Mention*: L'armée de l'anc. rég. (1900), 36.

299. Kéziratok forrásokat lásd *F. Grose*: Military Antiquities resp. a History of the English Army 1 (1812), 310. s köv.; *Fortescue*: Hist. of the British Army 1, 283. s köv.

300. *L. Mention*: id. mű 255.

301. Geschichte der Bekleidung etc. der Kgl. Preuss. Armee, 2. rész. Die Kürassier- und Dragonerregimenter (feldolgozta C. Kling), 1906, 3—4 l.

302. *Jany*: Anfänge, 33.

303. *Frhr. v. Richthofen*: Der Haushalt der Kriegsheere (Handbibl. für Offiziere 5 (1839), 628. s köv.

304. Megj. Geschichte d. Bekleidung etc. 2, 212. s köv.

305. *F. Grose* : Military Antiquities etc. **1**, 310. s köv.
306. *Hub. Hall* : Soc. in the Elizabeth. Age (4. kiad. 1901), 127. l.
307. *L. Mention* : id. mű 255. s köv.
308. *L. Mention* : id. mű 261. l.
309. *Frhr. v. Richthofen* : Der Haushalt der Kriegsheere (az említett sorozatban).
310. *J. Heilmann* : Das Kriegswesen der Kaiserlichen und Schwedischen zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges (1850), 18.
311. Historisches Portfeuille von Hausen, 4. Jahrgang 1785, 680. l. (közli Gesch. d. Bechl. **2**, 213.)
312. Geschichte d. Bechl. **2**, 4; v. ö. ugyanott Anlage 41, 42, 43.
313. *Priebatsch* : Pol. Korresp. des Kurf. Albrecht Achills **2**, 266. idézi *Jany* : Anfänge, 15.
314. *F. W. Fortescue* : Hist. of the British Army **1** (1899), 111.; v. ö. 135. l.
315. *Ch. de la Roncière* : Hist. de la marine franç. **2** (1900), 459.
316. *J. Frhr. v. Reitzenstein* : Das Geschützwesen etc. **1** (1896), 153.
317. *Jany* : Anfänge etc. 45. s köv.
318. *Th. Muhsfeldt* : Einiges über die Hamburger Stadtsoldaten (megjel. Mitteilungen zur Gesch. der milit. Tracht; kiadta *Rich. Knötel*, 1896, 8. szám).
319. *Lünig* : Theatr. cerem. hist. pol. **1** (1719), 89. s köv. idézi : Gesch. d. Bechl. **2**, 216.
320. *Liebe* : Der Soldat 301.
321. *Mém. pour servir à l'histoire de la maison de Brandenbourg 1767* (par Frédéric II.) közli : Gesch. d. Bechl. **2**, 201.
322. *Liebe* : id. mű.
323. Gesch. d. Bechl. II. köt., 65. melléklet.
324. *Xav. Andouin* : Hist. de l'administ. de la guerre **3**, (1811), 52 s köv. *De Chennevières* : Détails militaires **2**, (1750), 116. s köv. *Boutaric* : Inst. mil. 359, 425.
325. *Fortescue* : id. mű **1**, 213.
326. *Laird Clowes* : id. mű **3**, 20.
327. *König* : Alte und neue Denkwürdigkeiten der kgl. preussischen Armee (1787) **24**, idézi : Gesch. d. Bechl. **2**, 211.
328. *Jany* : Anfänge etc. 45. l.
329. Gesch. d. Bekleid. **2**, 3.

330. *A. v. Crousaz* : Die Organisation des brandenb. u. preuss. Heeres von 1640—1665 **1** (1865), 11. s köv.

331. *v. Burgsdorff kapitány v. Schwarzenberg grófhoz*, Berlin 1620 okt. 16. Staatsarchiv Berlin ; közli : *Gesch. d. Bekl.* **2**, 40, 16. melléklet.

332. *Közli Gesch. d. Bekl. II. köt.* 159 mell.

333. *C. W. Hennert* : Beitr. zur brandenb. Kriegsgesch. unter Churfürst Friedrich III. (1790), 12., lásd *Frhr. v. Richthofen* : Haushalt 495.

334. *A. Crousaz* : eml. mű 45. l.

335. *G. Prato* : Il costo della guerra (1907) 302.

336. *F. Grose* : Mil. Ant. 1, 315.

337. *v. Schmoller* ; Umriss 514.

338. *Oeuvres* 1, 234, idézve fenti mű 522.

339. *Cunningham* : Growth 2, 969.

340. A berlini »Orosz-társaság«-ra vonatkozó összes adatok *Schmoller* értekezéséből valók, amely megjel. a »Zeitschr. für preuss. Gesch. und Landeskunde«, 20. köt. ; külön pedig az »Umriss«-ek közt 457—529 l.

341. *Mirabeau* : De la Monarchie prussienne **4**, II., (1787), 123.

342. *James* : Hist. of the Worsted Manuf. in Engl. (1857) 287.

343. *E. Levasseur* : Hist. des classes ouvrières et de l'industrie en France **2e**, (1900), 324, 331, 381. s köv.

344. *G. Martin* : Louis XV. 119, 120.

345. *Arthur Young* : Pol. Arithm. 91. l. V. ö. *G. v. Gülich* : Geschichtl. Darstellung des Handels etc. **1**, (1830), 97.

346. *H. Hall* : Society in the Elizabethan Age, 126.

347. Wallenstein an sein. Landeshauptmann von Taxis, d. d. Aschersleben, den 13 May, 1626 ; közli Handbibl. f. Off. **5**, 439. s köv.

348. Wallenstein an Taxis, Neuss, den 6. Aug. 1627 ; közli *Heilmann* : id. mű, 4 mell.

349. *Meinardus* : Prot. et Rel. III. köt. 567 ; idézi *Gesch. d. Bekl.* **2**, 211.

350. *Gesch. d. Bekl.* **2**, 205. s köv.

351. *Schmoller* : Umriss 468, 484.

352. A Brit. Mus. Ms. Harleian Coll.-ban van egy Castleton lord és Mr. Francis Molineaux posztókereskedő (»clothier«) közt kötött szerződés 1693-ból ; közli : *F. Grose* : Mil. Ant. **1**, 315.

353. *Schmoller* : Umriss 463. s köv.
 354. A berlini »Lagerhaus«-nak részletes leírását találjuk *Bergius* művében: Neues Policey- und Cam.-Magazin 6, (1780) 161. s köv.
 355. *Schmoller* : Umriss 487.
 356. *M. Tugan-Baranowski* : Die russische Fabrik (németül 1900) 14. l.
 357. *H. Hall* : Soc. in the Eliz. Age, 124.
 358. St. P. D. 11. Dez. 1655 ; közli *Oppenheim* : i. mű 329.
 359. Allgemeine Schatzkunde der Kauffmannschaft etc., 2 (1747), 1213—14.
 360. A General Description of all Trades (1747), 51 ; az akták nyomán *G. Martin* : Louis XV., 228.

Hatodik fejezet : A hajóépítés.

361. A »Principes de M. Colbert sur la marine« című emlékiratból. Ezt az emlékiratot, mely a fejezetben gyakran fog még forrásul szolgálni, Maurepas gróf minisztersége alatt szerkesztették a tengerészeti minisztérium aktái alapján, amelyeket akkor még mind a »Marine Archiv«-ban őriztek. Közli az emlékiratot *E. Sue* : Hist. de la marine I. köt. 1835, 287. s köv. lapok.
 362. Az öt első becslést közli *Oppenheim* egykorú forrásokból ; az utolsó a Keletindiai Társaság számadásaiból (»accounts«) van véve és megtalálható *Anderson* művében.
 363. *David Bremner* : The industries of Scotland (1869), 60.
 364. Közli : *Ed. Sue* : Hist. de la mar. franç. 1, 344.
 365. *Anderson*, kitől e számadatokat veszem (Orig. of Comm. 3, 299.), »a certain mercantile author«, — »bizonyos kereskedő szerzőt« nevez meg forrásul. Ő maga igen alacsonynak tartja a becslést. Ellenérvei azonban nem igen helytállók.
 366. *Postlethwayt* : Dict. of Comm. »Middlesex« címszó alatt 2^a (1758), 256.
 367. *Postlethwayt* : Dict. of Comm. 2, 335.
 368. Ez a szám a Generalregister of the custom house (vámház) szerint »pretty accurately computed« meg lehetős pontosan van számítva, írja *Postlethwayt* id. mű 2^a, 256.
 369. *Anderson* : Orig. of comm. 4, 659. s köv.
 370. *E. Baasch* : Hamburgs Seeschiffart und

Warenhandel vom Ende des 16. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts (megjel. Zeitschrift des Vereins für Hamburg. Gesch. **9** (1874), 295. s köv.

371. Idézi *Anderson* : em. mű **2**, 211.

372. A már említett emlékirat szerint, amelyet *Anderson* idéz : **2**, 443.

373. *G. C. Klerk de Reus* : Geschichtlicher Überblick der Niederländisch-ostindischen Kompagnie (1894) 116. s köv.

374. *P. Kaepelin* : La Compagnie des Indes Orientales (1908) 10, 12, 137.

375. Egy lista alapján, melyet *Anderson* közöl : i. mű **3**, 324.

376. *Postlethwayt* : Dict. of Comm. »Navigation« cikk.

377. *Joh. Beckmann* : Beyträge zur Oekonomie **3** (1789) 439. l.

378. Lásd a társaság engedélyezésének 4. §-át ; közli *J. Beckmann* : Beytr. z. Oek. **6** (1782), 416. s köv.

379. State Pap. rel. to the defeat of the Span. Armada, lásd *Laird Clowes* : The Royal Navy **1**, 588—597.

380. A Dep. of the Cont. of the Navy egy listája, közli *Laird Clowes* : The Royal Navy **2**, 7.

381. Joint au Mémoire de Mr. d'Infreville du 27 juillet 1666 ; közli *E. Sue* : id. mű **1**, 347.

382. A Pepys' Mem. rel. to the state of the Royal Navy listái szerint, lásd *Laird Clowes* : id. mű **2**, 244. s köv.

383. Idézi *D. Bremner* : The industries of Scotland (1869) 55.

384. Exch. War. for Issues 17. Juli 1522, közli : *Oppenheim*, 85.

385. *Ed. Heyck* : Genua u. seine Marine, 115.

386. Ezeket és az előző számokat a St. Pap. és a Pipe Off. Acc. alapján közli *Oppenheim*, 65, 110.

387. *Charnock* : Mar. Arch. **2**, 462.

388. Bibl. Magliabechiana kézír. ; kiadta és szak-szerű magyarázattal ellátta *A. Jal* : Arch. nav. (Vol. II, 1840).

389. Reisebüchlein des Andreas Ryff, fol. 74b. Kézirat a bázeli egyetem könyvtárában ; kivonatosan közölte *Sieveling* : Schmollers Jahrbuch **21**, 132.

390. Close Rolls 10 H. III. **2**, 50., közli *Laird Clowes* : **1**, 120—21.

391. Close Rolls 10 H. III. 16, 17, 25., lásd id. mű.

392. Kőzli *Oppenheim* : i. mű, 68. s köv.
 393. Lásd *J. Charnock* : Mar. Arch. 2, 96. s köv.
 394. *Laird Clowes* : i. mű 1, 405.
 395. *Oppenheim* : i. mű 97.
 396. Kőzli *J. Charnock* : i. mű 140. s köv.
 397. *Oppenheim* : i. mű 119.
 398. Mémoire de M. d'Infreville, intendant de Marine à Toulon ; 27. Juli 1666 ; kőzli *E. Sue* : id. mű 1, 346. s köv.
 399. Kőzli *Ch. de la Roncière* : Hist. de la mar. franç. 4, 616.
 400. *Oppenheim* : i. mű 339—40.
 401. Principes de M. Colbert sur la marine, i. mű 297. l.
 402. Cecil Mss. Cal. Nr. 846, kőzli *Oppenheim* : 128.
 403. *Oppenheim* : 208.
 404. *Krünitz* : Encycl. »Kriegsflotte« cikk 50, 366.
 405. *Krünitz* : id. mű.
 406. St. Pap. Dom. CCLXXXVII., 73. And. Off. Dec. Acc. 1703—77. *Oppenheim* : 260 ; *Laird Clowes* : 2, 6.
 407. *Charnock* : Mar. Arch. 3, 126.
 408. *A. Jal* : Arch. nav. 2, 6. s köv.
 409. *Oppenheim* : 53.
 410. *P. J. Marperger* : Das Neueröffnete Manufakturhaus (1704), 142.
 411. Report az 1618. évről : *Charnock* Mar. arch. 2, 256.
 412. Kőzli *Charnock* : i. mű 2, 213. s köv.
 413. Kőzli *Charnock* : i. mű 2, 185.
 414. Kőzli *Charnock* : i. mű 2, 191.
 415. *Oppenheim* : i. mű 257.
 416. *Krünitz* : i. mű 50, 354. s köv.
 417. *Krünitz* : i. mű 50, 366, 67.
 418. *Oppenheim* : i. mű 97.
 419. Principes de M. Colbert etc. i. mű 298. l.
 420. Principes de M. Colbert etc. i. mű 294. l.
 421. Principes de M. Colbert etc. i. mű 301.
 422. *E. Sue* : Hist. de la mar. franç. 4, 170.
 423. *Charnock* : i. mű 2, 168.
 424. Report of the Commissioners appointed to enquire into the State of the Navy (1618) ; kőzli : *Charnock* : 2, 218.
 425. A »Russia Co.«-ra vonatkozó összes adatokat *Will. Rob. Scott* könyvéből vettem, melynek címe : The Constitution and finance of English Scottish and Irish

Joint-Stock Compagnies to 1720, Vol. II. Companies for foreign trade colonisation fishing and mining, 1910. Felhasználom az alkalmat, hogy erre a kitünő, rendkívül gazdag anyagú műre, amelyből 1912-ig a II. és III. kötet jelent meg, fölhívjam a figyelmet.

426. Mém. de M. d'Infreville i. mű 348. l. ; Principes de M. Colbert etc. 335. s köv. l.

427. General Description of all Trades (1745), 180, 81.

428. A hivatalosan kiadott 1729. évi »Gyáarak és manufaktúrák jegyzékéből«. *Tugan—Baranowski*: Die russische Fabrik (német fordításban 1900), 14. l.

OSZK

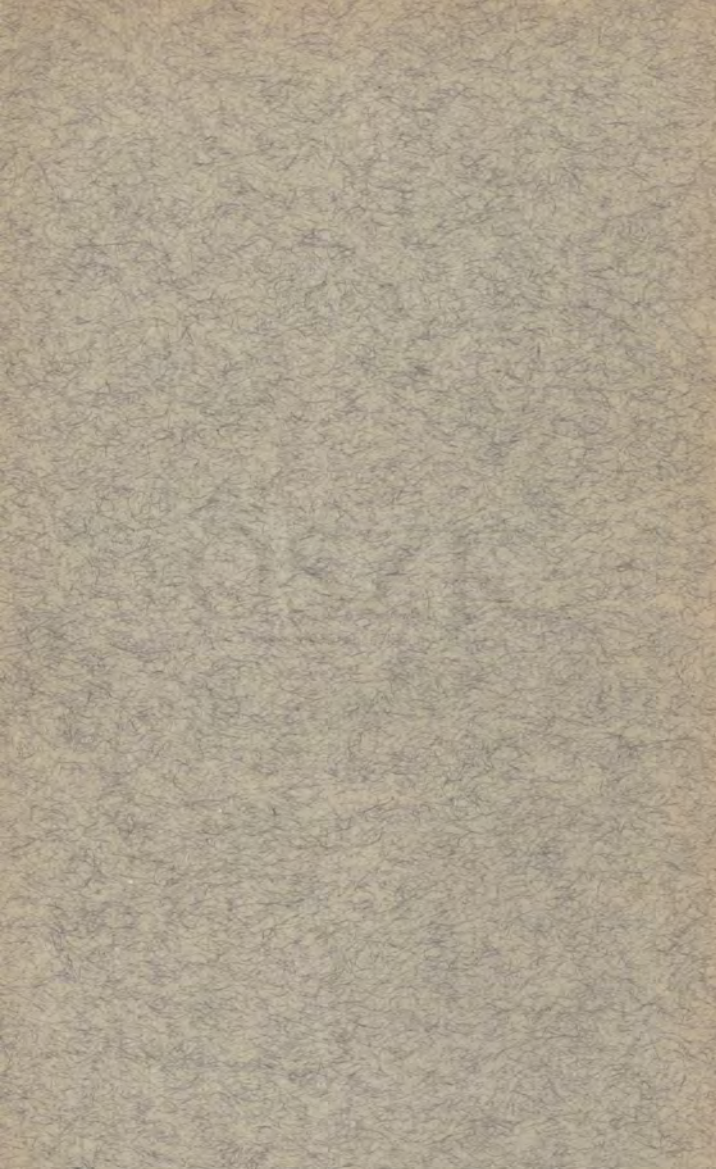
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
<i>Bevezetés. A háború kettős arca</i>	5
<i>Első fejezet. A modern hadseregek keletkezése</i>	22
I. A szervezet új formáinak kialakulása	22
1. Az elméletileg lehetséges hadseregszervezetek	22
2. A szárazföldi hadsereg	26
3. A haditengerészet	41
II. A hadsereg kibővülése	46
1. A szárazföldi hadsereg	46
2. A haditengerészet	53
<i>Második fejezet. A hadseregek ellátása</i>	60
I. A hadsereg pénzügyei	60
1. A katonai költségek	60
2. A költségek megszerzése	70
II. A hadsereg főlszerelésének alapelvei	77
<i>Harmadik fejezet. A hadseregek fölfegyverzése</i>	85
I. A tüzelfegyverek alkalmazása	85
1. Az ágyúk	86
2. A kézi tüzelfegyverek	88
II. A fölfegyverzés új rendje	91
III. A fegyverszükséglet	98
IV. A növekvő fegyverszükséglet fedezése	103
<i>Negyedik fejezet. A hadseregek élelmezése</i>	133
I. Az élelmezési rendszerek	133
II. Az élelmiszerszükséglet	141
III. A csapatok élelmezésének nemzetgazdasági jelentősége	148
Függelék. A hadseregek ló-beszerzése	169

	Lap
<i>Ötödik fejezet. A hadseregek ruházása</i>	170
I. A ruházási rendszerek	170
II. Az egyenruha	175
III. A ruhaszükséglet növekedésének, halmozódásá- nak és uniformizálásának jelentősége a gaz- dasági életre	184
<i>Hatodik fejezet. A hajóépítés</i>	196
I. A hajóépítés jelentősége a gazdasági életre	196
II. A hajók mennyisége	198
III. A hajók nagysága	203
IV. A hajóépítés tempója	210
V. A hajóépítés szervezete	213
VI. A hajóépítő anyagok beszerzése	220
<i>Irodalom és források</i>	232
I. Bevezetés a katonai tudományok irodalmába	232
II. Használt forrásművek	239

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Geological Survey of Canada

